Проф. Є. ТИМЧЕНКО

КУРС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЯЗИКА

ВСТУП і ФОНЕТИКА

Державний Науково-Методологічний Комітет Наркомосвіти УСРР по секції професійної освіти дозволив до вжитку як підручник у Педвуз'ах

Державна ордена Трудового Червоного Прапора Республіканська бібліотека УРСР імені КПРС
-4-

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1927

З друкарні-літографії
Державного Видавництва України—УАН.

Укрголовліт № 753 (2344), 1927,
Зам. № 1068—5.000

ПЕРЕДМОВА.

Порушив мене до видання цього конспекту моїх лекцій, читаних з 1920 року в Києві в давнішім університеті, певний брак в українській мові книжок, щоб правили за посібника тим, хто студіюють історію українського язика по вищих школах і потрібують, щоб закріпити в пам'яти, подавані від викладача відомости. Видавану частину становить вступ, фізіольогія звуків і історична фонетика. У вступі дано короткі відомости про територію української мови, джерела до її студіювання, головні моменти розроблення історії українського язика, розвитку графіки і т. ин. До всіх займаних питань додано значнішу бібліографію, потрібну і для дальшого поширення знання студента і для писання праць на відповідні теми. Історію звуків попереджують відомости з фізіольогії звуків. В студіюванні звуків взагалі, а тим більше в їх динаміці, відомости з фізіольогії звуків становлять ту конечну базу, що без неї неможлива річ ані розуміти звукові явища, ані студіювати їх в процесі змін.

Щоб історія українського язика не висіла, сказав би, в повітрі, ми даємо їй підпору в двох гіпотетичних вихідних моментах: моменту індо-европейського і моменту праслов'янського. Перший уґрунтовує другий, а цей останній править за вихідний пункт в трактуванні історії звукових змін в українськім язику і за підставу до порівнання з відповідними процесами в инших слов'янських языках. Оскільки перших два наукових узагальнення цінні і конче потрібні під поглядом методольогічним, як вихідні моменти, що без них розгляд еволюції звуків був би позбавлений точок підпори, остільки нам здається зайвою третя абстракція— праруський язик. Певна річ, що цілокупністю дуже істотних ізоґльос, морфольогічних процесів і акцентуації языки український, б. руський (литвинський), в. руський (московськпй) об'єднуються в тіснішу групу слов'янських діялектів, але цей факт зовсім не усправедливлює утворення фікцій

науково не то що не продукційних, а й радше таких, що сковують наукову мисль упередніми теорілми і скеровують її на хибні дороги.

Паралелі з инших слов'янських языків, з'ясуванням поширення ізоґльос в слов'янськім світі, дають образ спільних (однакових, але не тих самих) і відмінних процесів в цілій слов'яншині і об'єктивно означують справжнє становище української мови в слов'янській родині вільно від згори накинених теорій. Засади загальної фонетики (фонольоґії) викладені на підставі праці Л. Руде: Elément de phonétique générale. P. 1920.

Авторове написання де-яких слів, переважно иноязичних, де-що відходить від правил академічного правопису.

ВСТУП

I. Назва і язиковий обшир *).

§ 1. Назва „Україна“ [1]), „український“, хоч така давня, як сягає наша писана пам'ять, стає національною (культурно-політичною) назвою цілої території і всіх українських племен тільки в XIX віці. Виходячи з сучасного моменту і об'єднуючи в однім історичнім процесі теперішне з минулим, ми охоплюємо цею назвою теж і далеку минулість нашого народу, доки сягають наші відомости тої минулости.

[1]) „Україна“ в найдавнішому свому розумі значить пограничні землі держави. В Іпацькім літопису ми цю назву подибуємо чотирі рази:

О нем же (Володим. Глібовичу) Оукраина постона 653 (під 1187 р.). И еха и Смоленска в борзѣ и приѣхавшю же емоу ко Оукраинѣ Галичькои и взѧ два города Галичькыи 663 (під 1189 р)., Приіа Берестии и Оугровескъ и Верещинъ и Столпъ Комовъ и всю Оукраиноу 732 (під 1213 р.); Посем же Левъ восхотѣ собѣ части в землѣ Лѧдьскои города на Въкраини (XII. оукраинѣ) 881 (під 1280 р.).

Подибуємо слова „украина“ також в Псков. I. літ.: И пришедъ таино, и взяша съ украины нѣколико Псковскыхъ селъ (1271 року). Далі ми подибуємо слово „украина“ на означення окремої території цілого: По українамъ молѧться єму, проклѧтому бу҃ Перуну Паис. сб. 42 Гр. Ид. сл. (Слов. Срезневского т. III, 1184); потім того „україна“ — край далекий від осідку: Який любко в своїм селі, такий в україні Е. Зб. 17, 28; на україну ходити; то не далека україна ib. 27, 236. Потім взагалі країна: Господарю Волоський! коли ж ти хотів на своїй україні проживати, було тобі Хмельницького у вічниї часи не займати ИП. II, 102.—

*) Докладно за назву і територію див. М. Грушевський: Історія України-Руси т. I², 1—16, 163—211. Б. Барвінський. Звідки пішло імя „Україна“. Відень. 1916.

В XVI в. назви „Україна" прикладається до придніпрянської країни, що її людність найактивніше виступила в боротьбі проти польського гніту з національними змаганнями; і звідти, як символь цих змагань і національного об'єднання, поширилися на цілу площу української території *).

Але на початках нашої історії загальної національної (культурно-політичної) назви, що була б об'єднувала всі племена на теперішній території України, тоді ще не було, і вона помалу утворюється, коли скандинави принесли з собою своє ймення Русь і тим іменням стала зватися держава, що заложили Варяги (Русь — назва шведського племя; по-фінському Ruotsi). Держава ця об'єднала в одну політичну орґанізацію всі східно-слов'янські племена, себ-то пізніших великорусів, білорусів (литвинів) і українців, і ймення „Русь" стало їх національною назвою, хоч уже в VIII—IX віці племена, що увійшли в склад названих трох народів, удавали з себе тісніше об'єднані групи так мовою, як і звичаями, характером і світоглядом, а орґаном національної мислі, свідком культурно-політичного об'єднання всіх племен східньої галузі слов'янства, був язик ст. болгарський, провідник греко-болгарської культури в Київську державу, де вона ширилася від українського державного осередку на периферії біло-руські і велико-руські. Ст. болгарська мова засвоювалася в політичних (культурно-адміністраційних) і торговельних осередках у верхах тогочасного суспільства і звідти ширилася в маси. Східні слов'яни з ґрафікою ст. болгарського язика асоціювали в відповідних словах звуки своєї, а не болгарської мови, через те мова та мала ріжний тип залежно від території, де вона ширилась: української, білоруської чи великоруської, де-далі що-раз наближуючися до живої мови оточення.

В XIV—XVI віці, в добі литовсько-руської державности національна назва Русь, руський, русин в свідомости наших предків охоплювала Білорусь і Україну (в сучаснім, а не тогочаснім розумінні). Орґаном національної мислі в цім періоді було койне́ (гр. κοινή—спільний язик) біло-руcько-українське на тлі церковно-слов'янщини з домішкою

---

*) Щепотьев. Географічний термін „Україна" в народніх піснях Зап. У. Н. Т. Досл. і ох. нам. стар. та мист. на Полтавщині в. I, 1919.

польщизни; його вкраїнський варіянт виступає вираано в XVII віці *).

З прилученням до Московської держави, Україна і Білорусь знову державно об'єднуються з великоруською народністю під одною національною назвою Русь, руський. Але від XIII до XVII віку зайшли великі зміни в економічнім, культурнім і політичнім житті, а разом з тим і в мові трох східно-слов'янських народів, а найбільше з одного боку Великоруського, а з другого Білоруського з Українським, так що в добі прилучення і пізніше заходила потреба в диференціяльній назві для тих трох народів: її й найдено в термінах Велико-, Біло- і Мало-руси. Назви штучні, роблені, але вони дуже влучно виражають свій ґатунковий характер, підпорядковуючися родовому поняттю Русь, руський. З моменту прилучення України до Московської держави починається боротьба за існування двох національних язиків, двох культур, двох укладів життя. Бере гору язик пануючого державного плем'я; йому засвоюється назва „руський", хоч він уже не був компромісом, чи койне трох народів, що увійшли в склад Московської, тепер уже Російської, держави, а був тільки компромісом двох велико-руських діялектів: північного й південного (себ-то перехідною говіркою, що в собі сполучала прикмети обох діялектів). Державно-національні (культурно-політичні) форми життя українського народу нищуться, завмирає й вирожник цих форм, національний язик, і сама народність українська переходить у стан аморфної етнографічної маси. Але результатів п'ятьсотлітнього диференціяльного процесу в культурі й мові східно-слов'янських народів не можна вже було ні об'єднати в вищій одности дорогою природної інтеґрації, ні остаточно ґвалтовно знищити мірами адміністраційних розпоряджень на користь пануючої народности і її культури. Український нарід, хоч і позбавлений національного життя, не переставав виділяти з свого надра активні елементи, свідомі своєї національної відрубности, носителів національної традиції. Змагання до національного життя щораз дужчає і в XIX віці набирає виразних по-

*) Короткий огляд розвитку писаного українського язика до XIX ст. див.: Богумил О. і П. Житецький. Начерк історії літературної української мови („Україна" 1914, кн. 2).

літичних фором: орґаном його стає південно-український діалект, і йому засвоюється назва „український язик“.

§ 2. Обшир, що заселювали предки українського народу на початку своєї історії, важко докладно означити[1]), але

[1]) Питання про давність української людности на сучасній території, зокрема в Київщині, і про розселення і діялектичне уґруповання згаданих в літописах племен викликало велику полеміку в науці. Огляд її див.: Розов В. До старо-руської діялектольоґії (ще до питання про галицько-волинське наріче. І. Огляд літератури питання ЗНТ. ім. Ш. т. 77), і його ж: Изслѣдованіе языка южно-русскихъ грамотъ XIV и первой половины XV вѣковъ. (КУИзв. 1913, кн. 10 и 12).

Опріч того: Шахматова: Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій (РФВ. 1894, т. 32). Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей (ЖМНПр. 1899, № 4); Очеркъ древнѣйшаго періода исторіи русскаго языка (Энциклопедія славянской филологіи, в. II, I. СПБ 1915); Введеніе въ курсъ исторіи русскаго языка ч. I. Историческій процессъ образованія русскихъ племенъ и нарѣчій. СПБ. 1916; Древнѣйшія судьбы русскаго племени СПБ. 1919.—М. Грушевського: Історія Укр.-Руси т. 1, 163—211 507—521. Lehr-Splawiński, T. Stosunki pokrewieństwa języków ruskich (Roczn. Sl. IX. 1) — Trubetzkoj, N. Einiges über die russiche Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Sprachenheit (Zeitschr. f. Sl. Pilologie Bd. I).

можна гадати, що в передісторичні часи предки наші на півдні займали чорноморські степи, сидячи понад річками, що впадають в Чорне море (Уличі і Тиверці) і сягаючи на північ приближно в сучасних границях, а на схід займаючи південь сьогочасної Чернігівщини і північ Полтавщини. Літописець подає такі назви племен, що замешкували територію сучасної України: Тиверці, Уличі, Бужани (Волиняни, Дуліби), Деревляни (на Поліссі), Поляни (в Київщині), Сіверяни (по Десні, Сеймі і Сулі) та в Карпатах Хорвати. Тіверці і Уличі становили племена південно-українські. Кочові орди що раз-по-раз розташовувалися в наших степах, відкинули Тиверців і Уличів на північний захід, і ті промкнулися в землі північних українців і в значній мірі змішалися з ними діялектично; цим дається вияснити присутність північно-українських елементів у мові південників. Але обшир, що залюднював український нарід в давні часи, не залишився і на тепер той самий: оселі нашого народу сягали значно далі за Карпати, але там він у значній мірі змадьяризувався, почасти посло-

вачився[1]), а на північнім заході, де наші оселі доходили до Вісли, тепер відступили від неї на схід, бо наші надвислянці спольщилися[2]). За те кольонізація на схід з XVII

[1]) Гнатюк В. Про угорсько-українські говори; про словацько-українську діялектичну межу: Русини Пряшівської епархії і їх говори (Записки НТ. ім. Ш. т. 35—36); Руські оселі в Бачці (в полудневій Угорщині) ib. т. 22; Словаки чи Русини? Причинок до вияснення спору про національність західніх русинів. ib. т. 42; Чи бачванський говір — словацький. ib. т. 63.

Соболевскій А. Словаки или русины въ Бачкѣ? (РФВ. 1906, т. 56).

Broch, O. Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze in östlichen Ungarn. Kristiania 1897. Weitere Studien... Kr. 1899.

Петровъ А. Матеріалы для исторіи Угорской Руси. VI, 2: Предѣлы угрорусской рѣчи СПБ 1909; Предѣлы угрорусской рѣчи въ 1773 г. по оффиц. даннымъ СПБ. 1911 (Зап. Универ. № 105). Томашівський С. Етнографічна карта Угорської Руси (статьи по славяновѣдѣнію, в. III).

Назарів О. Етнографічна територія угорських українців-русинів (ЗНТ. ім. Ш. 1911, т. CII). Тут вказана багата література до цього питання.

*) Nitsch K. Próba ugrupowania gwar polskich, Kraków 1910.

по XIX вік значно збільшила територію заселену від українського народу, поширивши її знов на південь до Чорного моря і на схід до Кавказу.

Опріч того, по-за суцільною територією Український нарід розкинувся обширими кольоніями в Саратовській, Самарській та Астраханській губ., в східнім Сібіру та в Америці (в Бразилії та Аргентині, в Канаді та Сполучених Державах)*); в Сібіру з України Російської, а в Америці з Галичини та Буковини.

§ 3. В загальних рисах границю української території можна відзначити так: на заході від вустя Дунаю р. Прутом до Чернівець, далі на захід майже до Сиґету, потім південними збочами Карпат аж до р. Попраду, далі на північ Дунайцем і недалеко Тарнова на схід до р. Сяна, потім ухиляючися на схід іде границя на північ аж до Більську, звідки ухиляючися на південь доходить вона до Прип'яти і по-над Прип'ятю до Дніпра, потім Дніпром вгору до Сожа, звідки на схід до Десни над Новгород-Сіверським, потім на південний схід до Сейму коло Путивля та Рильську, звідти до р. Ворскли і далі на схід до

*) Кириленко О. Українці в Америці. Відень 1916 р.

ротояна над Доном, далі Доном до Павловська, далі границею Богучарського повіту і Старобільського до Донця, звідти на південь до Дону коло Новочеркаську і далі на південний схід до Ставрополя, звідки на південний захід до Чорного моря коло Адлера; південну границю української території становить Чорне море.

§ 4. В означені границі входять такі провінції: Бесарабія (переважно Хотинський п. і по Пруту та Дунаю до Чорн. моря), частина Добруджі, північна частина Буковини, північні комітати Угорщини (Мармарош, Угоча, Берег, Уг, Землин, Шарош, Спіш), Галичина (до р. Сяну), більша південна частина Городненської губ. (пп. Берестейський, Кобринський, Пружанський; півд. ч. Слонимського, Волковійського, півд. сх. ч. Білостоцького і Більського пп.), Холмщина, східна ч. Люблинської губ., Поділля, Волинь, части південних повітів Мінщини (Мозирський, Новогрудський, Пинський), Київщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія, Полтавщина, Харківщина, Чернігівщина (опріч. півн. ч. Новгород-Сіверського п., Мглинського, Стародубського, Сураського, Новозибківського, части Городнянського — де мешкають Литвини (Білоруси) і опріч східн. част. Новгород-Сіверського та Глухівського — де мешкають москалі (руські, в-роси), південні повіти Курщини (зах. ч. Рильського і Суджанського пп., Грайворонський, Волчанський, Ново і Старо-Оскольський п.), південна половина Вороніжчини (ч. Бирюченського, пп. Валуйський, Коротояцький, Острогозький і Богучарський п.), на Донщині окр. Ростовська, Таганрозька і зах. половина Черкаської, Кубань, Чорномор'я [1]).

[1]) Докладний виказ границь і території див.: Л. Нидерле. Обозрѣніе современнаго славянства (энциклопедія славянской филологіи в. 2. СПБ. 1909). Там додано і всю попередню літературу. Опріч того: Томашівський. Етнографічна карта Угорської Руси СПБ. 1906. — В. Ко-ий. Національно-територіяльні межі України (Літ. Наук. Вістник 1907). — Опытъ діалектологической карты русскаго языка въ Европѣ, сост. Дурново, Соколовъ, Ушаковъ, Москва 1915. — Рудницкій С. Огляд національної території України. Берлин. 1923. — Його-ж: Ukraina. Land und Volk. Wien, 1916, ст. 131—162.

§ 5. Групування української мови в діялекти чи наріччя, піднаріччя та говірки ще далеко не усталено. Найважніші праці в цій царині:

Головацкій Я. Росправа о языцѣ южнорусскомъ и его нарѣчіяхъ Львовъ 1849.

Михальчукъ К. Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины (в VII томі „Трудовъ этнографическо-статистической экспедиціи въ Юго-Западный край подъ ред. Чубинскаго, ст. 453 – 512). Къ южно-русской діалектологіи. КС. 1893, т. X. — Статистика въ области діалектологіи К. 1893.

Потебня А. Замѣтки о малорусскомъ нарѣчіи. Воронеж 1871.

Ogonowski E. Studien auf dem Gebiete der Ruthenischen Sprache. Lemberg 1880.

Ogonowski E. Kilka slow o narzeczach i gwarach języka ruskiego (Rozprawy Akad. Nauk w Krakowie 1883).

Соболевскій А. Опытъ русской діалектологіи. Вип. III. Малорусское нарѣчіе. Живая Старина 1892, 4. (Рецензія на неї К. Михальчука: Къ Южно-русской діалектологіи. „Кіевская Старина“ 1893).

Зілинський І. Проба упорядкування українських говорів (ЗНТ. ім III. т. 117).

Дурново Н., Соколовъ Н. и Ушаковъ Д. Опытъ діалектологической карты русскаго языка въ Европѣ съ приложеніем очерка русской діалектологіи. Москва 1915.

Ганцов В. Діалектологічна класифікація українських говорів. (Зап. Іст.-Філол. Відділу УАН, кн. IV, 1923).

Карскій Е. Русская діалектологія СПБ. 1924 (ст.119—117).

На окремі говірки чимало оголошено робіт, важніші:

Kopernicki. Spostrzeżenia nad wlasciwosciami językowemi w mowie górali i beskidowych (Rozprawy i sprawozd. W. F. Ak. Um. T. III Kraków 1875).

Семеновичъ, А. Объ особенностяхъ угро-русскаго говора СПБ. 1883 (Сб. ст. по славяновѣдѣнію В. Ламанскаго СПБ. 1883).

Страшкевичъ Н. Особенности народнаго говора въ Холмщинѣ и на Подлясьѣ. (Пам. русс. стар. в зап. губ., изд. П. И. Батюшковымъ, в. VIII. Холмская Русь СПБ. 1885).

Янчукъ Н. Малорусская свадьба въ Корницкомъ приходѣ Константиновскаго у. Сѣдлецкой губ. Москва 1885 (властив. гов. 4—10).

Карпинскій М. Говоръ Пинчуковъ (РВФ. 1888, т. XIX).

Дикаревъ М. Объ особенностяхъ говоровъ Воронежскихъ, в. I. Воронеж 1888.

Дикаревъ М. Очеркъ ворон. мѣщ. говора сравн. съ украинско-русскимъ нар. В. 1890.

Малинка А. Особенности говора м. Мрина Нѣжинск. у. Черн. губ. (Вѣстникъ Слав. VII. 1892, 49—76).

Ветуховъ. Говоры слободъ Бахмутовка и Нов. Айдари Старобѣл. у. Хар. г. (РВФ. 1893. т. 30).—Языкъ сл. Алексѣевки Старобѣл. у., Харьк. г. (ib. т. 31, 1894).

Верхратський I. Über die Mundarten der Marmaroscher Ruthenen, Stanislau 1883.—Говір Замішанців (ЗНТ. ім. Ш. т. III, 1894); Про говір галицьких Лемків Л. 1902 (теж A. f. sl. Phil. Bd. 15, 16); Про говір Долівський (ЗНТ. ім Ш. т. 35—36); Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів (ЗНТ. ім. Ш. т. 27—30 (ч. I), 40, 44, 45 (ч. II); Говір Батюків Л. 1912 (Зб. Філ. Секц. НТ. ім. Ш. т. XV); Де-що до говору Буковинсько-руського (Zbornik u slavu V. Jagića. Berlin 1908). Die Mundart von Uherci bei Lisko (Arch. f. sl. Phil. Bd. 25, 4, 27, 4); Die ruthenischen Mundarten (Österreich in Wort und Bild, Wien 1898).

Шимановскій В. Звуковыя и формальныя особенности нар. гов. Холмской Руси. Варшава 1897.

Филатовъ К. Очеркъ народныхъ говоровъ Воронежской губ. Малорусскіе говоры (РВФ. 1898, т. XXXIX).

Брокъ О. Угро-русское нарѣчіе села Ублі Земпл. ком. (Изслѣд. по русск. яз. изд. Ак. Н. II, в. I. СПБ. 1900).—Zum kleinrussischen in Ungarn (Arch. f. sl. Phil. XVII).—Aus der ungarischen Slavenvelt (Arch. f. sl. Phil. XXI).—Weitere Studien von der slovakisch-kleinrussichen Spachgrenze Kristiania 1899.

Гнатюк В. Русини Пряшівської епархії і їх говори (ЗНТ. ім. Ш. 1900, т. 35—36). Також короткий опис гуцульського діялекту в 26 т. Етногр. Зб. ст. XII—XVII.—Словаки чи Русини? (ЗНТ. ім. Ш. т. 47).

Богородицкій В. Діалектологическія замѣтки: III. Говоръ крестьянъ с. Сушки, Золотонош. у. Полт. г. Казань 1901.

Лукьяненко А. Новыя данныя для характеристики гуц. говоровъ (Изборникъ Кіевскій, посв. Т. Флоринскому. Кіевъ, 1902).

Бѣлявскій В. Народный говоръ уѣзднаго г. Глухова, Черн. губ. (РВФ. 1903, т. L).

Каминскій В. Краткое описаніе говора с. Косарева Дуб. у. Вол. г. (РВФ. 1914, т. LI).

Карскій Е. Матеріалы для изученія сѣверно-малорусских говоровъ, а также переходныхъ отъ бѣлорусскихъ къ малорусскимъ (Полѣсье) (Изв. АН. т. 3. кн. 3, прил. 1—42; в. II. (Сб. Отд. р. яз. и сл. ИАН. т. 75 (1904).

Тимченко Е. Причинки до української діялектольоґії: 1. Властивости говірки м. Борзни. 2. Властивости говірки с. Пахутинець і с. Кременної Проскурівського п. Подільської губ. (Зап. Укр. Наук. Т-ва в Київі, I, 1908).

Голоскевичъ Г. Описаніе говора с. Бодачевки, Ушиц. у. (Изв. 2. Отд. АН. 1909, 4).

Сорочанъ А. Описаніе говора с. Монастырскаго Подольск. г. (ИАН. 1912, т. 17, 4).

Свенціцкий, І. Бойківський говір с. Бітля (ЗНТ. ім. Ш. т. 114).

Отроковскій В. Малорусскій говоръ с. Кобылевки Подольской губ. Брацлав. у. (ИАН. 1914, т. XIX, 4).

Гаевський. С. Говірка с. Михиринець, Староконстантинівського п. Вол. г. (Філольоґіч. Збірник пам. Михальчука К. 1915).

Д(орошкевич), О. Сторінка для характеристики говірки с. Хоцьок, Переяславськ. п. на Полтавщині (ibid.).

Яцимирскій Б. Описаніе говора г. Старой Ушицы Подол. губ. (Сб. АН. 1915 т. 94, № 3).

Бессараба И. Малорусскій говоръ въ пос. Новой Прагѣ, Александр. у. Херс. г. (ib. № 4).

Волошин Авг. О письменном язицѣ подкарпатских Русинов. Ужгород, 1921.

Ганцов, В. Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх розвитку (ЗАІІ. 2—3, К. 1923).

О. Курило. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів. К. 1924. До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонґічних звуків („Україна" 1925, № 5).

§ 6. Майже всі новітні діялектольоґи, розходячися часом в засадах поділу, і в територіяльних межах, сходяться з собою в остаточних вислідах, ділячи український язык на дві великі ґрупі діялектів: південну (південно-східну) й північну (північно-західну).

Головніші ціхи цих двох груп такі:

а) В південнім діялекті на місці старого наголошеного і ненаголошеного довгого *о* в замкнених складах *і*; в північнім—в наголошенім складі дифтонґи, або монофтонґи *у*, *и*, *ü*, а в ненаголошених *о* або *у*.

б) В південнім діялекті на місці старого наголошеного і ненаголошеного довгого *е* в замкнених складах *і* (*ї*); в північнім—в наголошенім складі дифтонґи, а в ненаголошених *е* (*и*).

в) В південнім діялекті на місці колишнього *е* (ѣ) в наголошених і ненаголошених складах *і* (ї); в північнім —в наголошенім складі дифтонґи, а в ненаголошенім *е* (*и*).

г) В південнім діялекті на місці колишнього *е* маємо *а* з попередньою м'якою шелестівкою; в північнім—в наголошенім складі *е* з попередньою м'якою шелестівкою, а в ненаголошених *е* з твердою попередньою шелестівкою.

д) В південнім діялекті *а* по м'яких шелестівках заховує своє тембро, а в північнім переходить в *е* (*јек*, *јелина*).

е) В південнім діялекті звук *р* буває твердим і м'яким, а в північнім тільки твердим.

Територія північного діялекту займає Хомщину, укр. частину Городн. губ., Пинський, Мозирський і Новогрудзький пп. Мінщини, Володимиро-волинський, Ковельський, Луцький, Ровенський, Овруцький, Звягельський, Житомирський пп. на Волині та Радомиський п. на Київщині і укр. част. Чернігівщини, Переяславський п. на Полтавщині та Путивельський п. в Курщині. Решта території української мови належить до південного діялекту. Між південним і північним діялектом тягнеться пас переходових говірок, з прикметами обох діялектів, як знов таки маємо смугу переходових говірок до словацької, польської, білоруської і московської мови.

II. Головні моменти в історії науки про український язик.

§ 7. До XIX віку таких праць, де б українська мова була їх спеціяльним предметом, ми ще не маємо. Хоч в XVI—XVII вв. вже зароджуються лінгвістичні інтереси й з'являються невеличкі словнички (Зизанія, Беринди і ин.) слов'яно-українські, викликані до життя практичними по-

требами пояснити незрозумілі, переважно церковні, слова, і церковно-слов'янські граматики (*Αδελφότης*, Зизанія, Смотрицького), але їх об'єктом не був український язик. В російській літературі XVIII і початку XIX віку ми вже подибуємо (у Тредьяковського, Ломоносова, Бандке, Качановського і инш.) певне трактування „малороссійскаго нарѣчія", але першу граматику, дуже звичайно коротку і примітивну, надруковано тільки в 1818 р. Ми її завдячуємо великоросові А. Павловському. Тоді ж друкуються при різних виданнях (в граматиці А. Павловського, при „Енеїді", при збірниках пісень і т. ин.) невеличкі укр.-російські словнички [1]).

[1]) Огляд цих поглядів, граматик і словників, що повиходили до 1830 р.—можна знайти в праці І. Огієнка: Огляд українського язикознавства (ЗНТ. ім. III. т. 79—80. 1908).

В той час ідея історії язика вже зароджується в науці Західньої Европи (в працях Як. Грімма, Боппа і ин.) і потроху захоплює російські наукові сфери. В 1838 р. Максимович цікавиться питанням „о древности трехъ русскихъ нарѣчій". Його міркування що до повноголосся („полногласіе") у східно-слов'янській групі і взагалі її характерних прикмет, а також про давність української мови, мали в своїм часі видатний інтерес [2]), але строго наукового методу в його працях ми ще не бачимо.

[2]) Див. „Исторія древней русской словесности" К. 1839; „Начатки русской филологіи" 1845 (III т. „Собранія сочиненій").

Ідею безперервної еволюції язика ми знаходимо уперше в праці І. Срезневського „Мысли объ исторіи русскаго языка" (I вид. 1849 р., 2-ге 1887) і таким чином можемо сказати, що він поклав перші підвалини історичного трактування східно-слов'янської групи язиків. І. Срезневському ми також завдячуємо багатий вибір лексичного матеріялю з пам'яток старого письменства на Україні XI—XIV в., що він умістив в своїх „Матеріалахъ для словаря древне-русскаго языка" (посмертне видання 1893—1909 р. під ред. Ольги і Всеволода Срезневських).

§ 8. Дальше розроблення питання про походження українського язика ми маємо в працях П. Лавровського „О языкѣ сѣверныхъ русскихъ лѣтописей" (СПБ. 1852), „Обзоръ замѣчательныхъ особенностей нарѣчія Малорусскаго

сравнительно съ великорусскимъ и другими славянскими нарѣчіями" (ЖМНПр. 1859, № 5). Він як і Срезневський початки української мови клав на XIV вік. В своїй праці „Описаніе семи рукописей И. Публичной Библіотеки" („Чтенія" Общ. Ист. и Др. 1858, т. IV) він виступив оборонцем думки Погодина про неспоконвічність української людности, а значить і мови, в Київщині; на його думку „і на півдні Росії у згадані віки (XI—XV) ще панувало не наріччя малоруське, а теж великоруське", а українців він виводив з Прикарпаття[1]).

[1]) Огляд полеміки з приводу споконвічности українців в Київщині можна знайти в „Пятидесятилѣтіе Мыслей объ исторіи русскаго языка" П. Владимірова Кіевъ 1899, і в праці В. Розова: Изслѣдованіе языка южно-русскихъ грамотъ XIV и первой половины XV вѣковъ (КУИ. 1913, кн. 10 и 12).

§ 9. Вповні наукового характеру набрало студіювання української мови в працях А. Потебні. Він на розв'язання окремих тоді суперечних питань притяг знадібок діялектольоґічний і язикові об'яви розглядав в історичній перспективі. В своїх „Двухъ изслѣдованіяхъ о звукахъ русскаго языка" (ФЗ. 1865, I—III), в „Замѣткахъ о малорусскомъ нарѣчіи" (ФЗ. 1870, I—II, IV—V в „Къ исторіи звуковъ русскаго языка" В. 1876, він відсував походження укр. язика в передісторичну минулість і термін „руський язик" розумів, як узагальнення в значінні цілокупности всіх східно-слов'янських діялектів. Опріч цінних праць з царини української діялектольоґії, історичної фонетики і лексикольоґії Потебня в „Запискахъ по русской грамматикѣ" (т. I—II. 1888, т. III 1899) багато причинився до розроблення української синтакси в широких рамках порівнаного методу.

§ 10. По дослідах Потебні в працях П. Житецького науковий інтерес направляється на вияснення внутряної історії укр. язика. Потебня висвітлив поодинокі об'яви доводами з історії язика і порівнанням із спорідненими слов'янськими язиками, але не дав суцільного історичного нарису фонетичного розвою язикового. Цього завдання піднявся П. Житецький. Виходячи з założень Потебні, він дав нам звукову історію української мови на підставі живих сучасних говірок і пам'яток письменства з XI до XVIII віку і показав в обсязі звуків можливо докладні

границі між українським, ц. слов'янським і старорускім языками не минаючи при тім і в. руського. Більшою працею Житецького є „Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія“ 1876 [1]). Історію літературного языка він дав в працях: „Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII в.“. Кіевъ, 1889 і в „Энеида Котляревскаго и древнѣйшій списокъ ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII в.“ Кіевъ, 1900.

[1]) Рецензія А. Потебні: Разборъ сочиненія П. Житецкаго: „Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія“. К. 1876 (Отчетъ о 20 присужденіи премій гр. Уварова 1878. ЗАН. т. 33).

§ 11. Поважна праця О. Огоновського: Studien auf dem Gebiete der Ruthenischen Sprache, Lemberg. 1880, дає фонетику, морфольоґію і синтаксу української мови в історичнім освітленні на підставі великого діялектичного матеріялю, і також в польській мові: O ważniejszych własciwościach języka ruskiego (Rozprawy i sprawozdania z pos. wydz. fil. Ak. Um. t. X, 30—93. Kraków 1884).

§ 12. За творця української діялектольоґії справедливо уважається К. Михальчук, що перший [1]) уґрупував українську мову в діялекти і їх відміни в розправі: „Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины“ а діялектичною мапою (Труды этногр. стат. экспед. въ зап. русск. край т. VII). Його ж перу належать з тої ж царини: Къ южно-русской діалектологіи“ рец. на працю А. Соболевскаго: „Очеркъ русской діалектологіи. III. Малорусское нарѣчіе (ЖС. 1892, IV) і „Програма до збирання діялектичних одмін української мови (стор. 1—77 і 127—146), вид. УНТ. в Київі 1909 [2]).

[1]) Хоч варто згадати й невеличку розправу Я. Головацького: Розправа о языцѣ южно-руськôмъ і его нарѣчіяхъ. Львів 1849.

[2]) Характеристика праць К. Михальчука і їх перелік див. Тимченко Є.: Огляд наукових праць К. Михальчука (ЗНТ. т. XV).

§ 13. Наука української мови повинна також з подякою згадати ймення А. Соболевського, що в своїх „Очеркахъ изъ исторіи русскаго языка“ К. 1884, на підставі студіювання цілого ряду пам'яток XII—XV віків вияснив

Державна ордена Трудового Червоного Прапора
Республіканська бібліотека УРСР імені КПРС
-4-

риси української мови тієї доби: і ту довгість *е*, що про неї догадувався Потебня в кінцівках на *-еньє, -ельє*. Соболевський не тільки блискуче потвердив на багатьох прикладах з пам'яток, дотепно догадавшись, що під літерою *ѣ* не тільки в цих суфіксах, але і в инших випадках перед складом з неповноголосим, криється довге *е*, так зване секундарне *ѣ*, що з нього розвинулося пізніше *і* в замкнених складах по заникові неповноголоски *ь*. „Ця риса, як справедливо завважає П. Владиміров („Пятидесятилѣтіе...", 22) уперше гостро відзначила звукові властивости українського письменства в супротивність північно-руському". В своїх „Лекціях по исторіи русскаго языка" [1]) Соболевський дав спробунки характеристики „древне-руських" говірок, кодекс даних на підставі студіювання давніх пам'яток на звукові і формальні властивости східно-слов'янської групи язиків (з його погляду „нарѣчій").

Соболевському належить вже згадуваний начерк української діялектольоґії, де він на підставі аналізи дотогочасного друкованого матеріялу, дає нове уґруповання українським говіркам, ділячи їх на дві великі групи: південну й північну. Михальчук в реценаїї на цю працю прийняв поділ Соболевського як цілком слушний.

[1]) Лекції А. Соболевського викликали критичний розгляд Ягіча в розправі: „Критическія замѣтки по исторіи русскаго языка СПВ. 1889, де він вносить поправки що до висновків Соболевського в справі застосування пам'яток до українських і визначення їх території. Теж Потебні: Отзывъ о сочиненіи А. Соболевскаго „Очерки..." 1896 (ИАН. т. I, 4).

§ 14. З царини діялектольоґії української ще звертають на себе увагу праці О. Брока, що дав у них фізіольоґічну характеристику звуків укр. мови: Zum Kleinrussischen in Ungarn (ASPh. XVII, 1895; XIX 1897); Studien von slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn. Kristiania 1897. Weitere Studien v. d. slovakisch-kleinruss. Sprachgrenze im östlichen Ungarn. Kr. 1899; Aus der ungarischen Slavenwelt SPh. XXI 1899; Угро-русское нарѣчіе села Ублі СПБ. 1899.

І. Зелінський дав цікаву: „Пробу упорядкування українських говорів" (ЗНТ. ім. Ш. т. 117—118). Ганцов, В. в своїм

артикулі: „Діялектологічна класифікація українських говорів" (ЗУАН. т. IV) дав спробунок нової класифікації, заложеної на принципі ріжноякої еволюції наголошених і ненаголошених голосівок, а в розправі „Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку" (ЗУАН, т. III) дає нове висвітлення еволюції цього фонетичного процесу.

О. Курило в своїх працях: „Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки с. Хоробричів. К. 1924" та в „До характеристики і процесу монофтонґізації чернігівських дифтонґічних звуків" (Україна 1925, № 5) дає фізіольоґічну характеристику північних дифтонґів і їх дальшу еволюцію в монофтонґи.

§ 15. З царини історії укр. язика не можна поминути мовчки, на жаль нескінчену, працю А. Кримського „Украинская грамматика", що має в собі чимало цінного матеріялю, цікавих спостережень і догадів.

Величезного значіння для історії української мови мають праці А. Шахматова. Дуже тонким аналізом еволюції звуків і міркуваннями історичними Ш. доходить до становлення діялектичних ґруп східного слов'янства в передисторичні часи. Загально його схема така. Приблизно до VII віку ще епоха праслов'янська; VII—VIII віки — епоха одности східного слов'янства; IX—X віки епоха діялектольоґічного розгалуження на три групи: північну, середню і південну; XI—XII віки — епоха національного об'єднання і переживання знову спільних язикових явищ (напр. *о і е ѣ ъ і ь*, кінцівки *-ам, -ами, -ах* у множ. речів. муж. роду); XIII і пізніші віки — епоха формування і дальшого розвитку діялектів українського, білоруського і в. руського. В Енциклопедії: Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ т. II Шахматов дав „Краткій очеркъ исторіи малорусскаго (украинскаго) языка". В праці: Очеркъ древнѣйшаго періода исторіи русскаго языка (Энциклопедія славянской филологіи в. II, 1) Шахматов дає висліди всього свого попереднього студіювання найдавніших епох язика східніх слов'ян до епох їх відосібненого життя в постаті трох народів і язиків укр., б. руського і в. руського.

III. Джерела до історії українського язика *).

§ 16. Історія українського язика, як і всякого иншого, починається з того часу, коли ми маємо писані його пам'ятки. Але його еволюцію передисторичну ми можемо собі уявити, беручи певний конвенціональний момент, яко вихідну точку цієї еволюції. За такий момент нам править історично не засвідчений, але гіпотетично відбудовуваний на підставі порівнання звуків і фором, засвідчених в найдавніших пам'ятках всіх слов'янських язиків, язик праслов'янський, себ-то система звуків і фором, що їх існування ми припускаємо в підкладі звуків і фором історично засвідчених в слов'янських язиках. Добу праслов'янську ми звемо конвенціональним моментом на тій підставі, що язика праслов'янського в його еволюції ми не знаємо, і гіпотетичні звуки і форми того язика нам видаються майже на одній площі, і цю площу ми звемо станом праслов'янського язика перед його розпадом на поодинокі слов'янські язики.

§ 17. Історію українського язика ми починаємо з XI віку, власне з його другої половини, бо перші пам'ятки, де відбилися прикмети нашої мови (коли не лічити назви дніпрових порогів у Костянтина Багрянородного (X в.) та ще деяких дрібниць) сягають саме цієї доби.

Як не вважати на зовсім дрібні написи на монетах [1]), і напису на камені [2]) князя Гліба Тмуторокапського про те,

[1]) Толстой, И. И. гр. Древнѣйшія русскія монеты великаго княжества кіевскаго. СПБ. 1882.

[2]) Срезневскій, И. И. Древніе памятники русскаго письма и языка (X—XIV вѣковъ). 2. изд. СПБ. 1882. 4°.—Спицынъ. О тмутороканскомъ камнѣ (Зап. отд. русск. и слав. археолог. И. Рус. Арх. Общ. т. XI (1915).

що він міряв Керченську протоку взимку, як замерз лід, це було 1068 року, то найстаршими писаними пам'ятками,

---

*) Соболевскій, А. Очерки изъ исторіи русскаго языка К. 1884 (Ун. Изв. 1883—84) Владиміровъ, П. Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ отъ XI до XVII ст. Кіевъ 1890 (Чт. въ Общ. Нест. лѣт.). Крымскій, А. Украинская грамматика т. I. в. I. 43—82.

Огієнко, І. Українська мова. Бібліографічний покажчик літератури до вивчення української мови К. 1918, ст. 10: Пам'ятки української мови.

де відбилися прикмети української мови, треба вважати „Изборники Святослава“, їх два, 1073 [1]) і 1076 [2]) рр.

[1]) Фототипічне видання Изборника 1073 р. „Общ. Люб. Др. письм. СПБ. 1880, № 55. Аналіза язика (не дуже докладна): Розенфельд, А. Языкъ Святославова Изборника 1073 (РФВ. 1899, т. 41, ст. 152—196). Рукопис в Моск. Синод. бібліотеці.

[2]) Изборник 1076 р. на схові в СПБ. Публічній бібліотеці. Перше друковане видання цього збірника в праці п. Шимановського: Къ исторіи древне-русскихъ говоровъ. Варшава 1887. Текст видано дуже не критично. В 1894 р. Шимановський видав знову вже виправивши текст „Изборника“, теж не вільний від помилок. Поправки до вид. Шимановського надрукував В. Бобров в РФВ. 1902, т. 47. Він також видав бібліографічний огляд студіювання цієї пам'ятки до XX віку під титулом: Исторія изученія Святославова Сборника 1076 г. Библіографическій обзоръ. Казань 1902.

Їх списав для кн. Святослава дяк Іван у Києві з староболгарського первопису, що був перекладом з грецького збірника для болгарського кн. Симеона († 928). В наслідок помилок у списуванні проти оригіналу де-не-де промикаються прикмети тогочасної української мови. Напр., в Изборнику 1073 р.:

1. Літери ѫ, ѭ, ꙗ плутаються з *оу*, *ю*, і ꙗ (*а*): пишоу 7а, дрѫгъ 4г, ꙗко 8д, ꙗзыкомъ, 16г, слоучѧи.

2. Сполучення ръ, рь, лъ, ль віддаються через *ър*, *ьр*, *ъл*, *ьл*: кърмити, чьрвь, бълванъ, сълньцє.

3. ѧ зам. *ѣ* в дієсл. формах, напр.: бѧахоу, имѧше.

4. Назвукове *ро*, *ло* зам. *ра*, *ла*: роботати, розбоиники, локъть, лодиꙗ.

5. Повноголосі форми: поросѧте 251а, полоп 63в. черепиꙗ 33а, норовъмъ 97 в.

6. И зам. ѣ: ісцили, видыи, вь вѣри.

7. ѣ зам. е: срѣбро, сѣмь, синѣ.

8. о зам. ѥ: оже, одъва.

9. *оу* зам. *въ* і навпаки: оуселять сѧ 36, въгодити.

10. *ж* зам. *жд* оутвьрьжениѥ, прѣже, жажа, рожениѥ.

11. ч зам. *щ*: аче 156в., клевечѫщѧ 27б.

12. *ѣ* зам. ѧ в ген. одн. і акузат. мн.: доушѣ, отъ неѣ, ѥѣ, всѣ мцв (ак. мн.).

13. В прич. *а* зам. *ы*: река, дада.

В збірнику 1076 опріч відзначених вище під 1, 2, 5, 7, 8, 10 ще ѧ зам. ѣ в формах: мѣдѧнаја, плътѧнии, і сѫ зам. сц в дат. одн.: морскѣи.

Далі до пам'ятків XI віку треба залічити 13 слів Григорія Богослова [1]), Архангельська євангеля 1092 р. [2]). На догад А. Бичкова до XI віку належить тільки друга частина рукопису з 77 стор. Там знаходимо прикмети укр. мови відзначені вище під п. 1, 2, 5, 6, 8, 12, 13 і 4 рази рызы зам. ризы. Потім того напис на міньятюрі Трирського псальтиру, де намальовано кн. Ярополка Ізяславича: ὁ δίχαιος ꙗрополкъ.

[1]) Видав А. Будиловичъ в 1875 р. в СПБ. Він також характеризував язик в „Изслѣдованіяхъ языка древнеславянскаго перевода 13 словъ Григорія Богослова" СПБ. 1871.

[2]) Заховується в Моск. Румянц. муз. № 1666. Перший докладно її описав А. О. Бичков в арт.: О вновь найденномъ пергаменномъ спискѣ Евангелія (Зап. ИАН. XXIX, кн. I і СБ. Отд. русс. яз. и сл. ИАН. XVII). В арт. Є. Карського: Архангельское Евангеліе 1092 г. (РФВ. 1913, т. 69) дано огляд літератури про цю евангелю й побіжна аналіза язика. Властивости язика аналізовані ще перед тим в артик. А. Дювернуа: О критическомъ значеніи Архангельскаго Евангелія, хранящагося въ Моск. Румянц. музеѣ (ЖМНПр. 1878. X, ч. CXCIX), теж Н. Дурново... Старославянские смягченные согласные в Архангельском Евангелии (Slawia, 1922).

§ 18. З XII віку ми маємо: Мстиславову Євангелю 1117 р. (приближно) [1]), Галицьку Євангелю 1114 [2]), Добрилову Євангелю 1164 р. [3]). Відтак можемо назвати Несторове життя Теодосія Печерського і життя Бориса і Гліба, що

[1]) Рукопис в Моск. Арханг. соборі. Описав і схарактеризував язик Є. Карський в арт.: Особенности письма и языка Мстиславова евангелія (РФВ. 1895. т. 34).

[2]) Рукопис в Моск. Синодальній бібліотеці № 404. 228. Видав його архим. Амфілохий: Четвероевангеліе Галичское 1144. Москва 1884. Язик евангелі схарактеризував ак. Ягіч в розправі: „Четыре критико-палеографическія статьи (Сборн. ИАН. т. XXXIII, № 2, № 1884. Приложеніе къ отчету о присужденіи Ломоносовской преміи за 1883 г.) і Le Juge: Das galizische tetroevangelium v. J. 1144. Eine kritisch-palaeographische Studie auf dem Gebiete des Altrussischen. Lpz. 1897. Там і дотична література.

[3]) Рукопис в Моск. Румянцевському музеї № 103. Характеристику язика й уривки з тексту дав ак. А. Соболевський в своїх „Очеркахъ изъ исторіи русскаго языка".

написано між 1091 і 1093 рр.; на жаль, ми маємо тільки копію цих житій XII—XIII в., в так званім „Успенськім Збірнику", а де її списано не знаємо [1]). Бесіди на Євангелію папи Григорія Великого [2]). З XII віку залишилися також написи: на чарі Чернігівського князя Володимира Давидовича до 1151 р. і на фотелі Офросині Полоцької.

[1]) Несторове життя Феодосія Печерського видав уперше О. Бодянський в Чтеніях в Имп. Общ. Ист. и Др. Росс. при Моск. Унив. в 1848 і в 1858 р. кн. 3, потім А. Попов в „Чтеніях" 1879 кн. I і нарешті, А. Шахматов і П. Лавров в „Чтеніях" 1899 р. кн. 2, а Житіє Бориса і Гліба видано в „Чтеніях" 1870 р. Характеристику язика Несторового житія Феодосія Печерського дав А. Лук'яненко в праці: „О языкѣ Несторова житія Ѳеодосія Печерскаго по древнѣйшему изъ дошедшихъ списковъ. Варшава 1907.

[2]) Рукопис в СПБ. Публічній бібліотеці. Характеристику язика див. Копко П. Изслѣдованіе о языкѣ „Бесѣдъ на Евангеліе" (св. Григорія Великаго, папы римскаго), памятника южнорусскаго XII в. Львовъ, 1909.

§ 19. З XIII віку ми маємо: Галицьку евангелію 1266—1301 [1]), Євангелію Євсевієву 1283 р. [2]), Виголексинський збірник XII—XIII в. [3]), Життя Сави Освященного [4]), Покажчик евангельських читань при Галицькій евангелі 1144 р. [5]), Ірмолой Григоровича [6]), Віденський

[1]) Рукопис в СПБ. Публ. бібліотеці. Уривки в „Свѣдѣніяхъ и замѣткахъ" Срезневського, т. II, і в КУИ. 1884, XII.

[2]) Рукопис в Моск. Румянц. музею № 3168. Соболевскій А. Галицкое евангеліе поповича Евсевія 1283 (Чтенія въ Ист. Общ. Нест. лѣт. 1898, 4).—Голоскевичъ, Г. Евсевіево евангеліе 1283 г. (Изслѣдованія по рус. языку т. III, в. 2).

[3]) Рукопис в Моск. Румянц. музеї № 1832. Характеристику язика дав А. Соболевський в РФВ. 1884, № 3.

[4]) Рукопис належить И. Общ. люб. др. письм.; видав І. Помяловський: Житіе св. Саввы Освященнаго, сост. Кириллом скиѳопольскимъ въ древне-русскомъ переводѣ СПБ. 1890. Язик схарактеризував А. Колесса в праці: Dialektologische Merkmale des südruss. Denkmales a. d. XIII Jhdte „Zitije sv. Savy Arch. f. sl. Phil. B. D. XVIII (1896); також В. Н. Мочульський: Къ исторіи малорусскаго нарѣчія: „Житіе св. Саввы Освященнаго" (Зап. Новорос. ун. т. 62 (1894).

[5]) Оправлений разом з Євангелею 1144 р.; рукопис в Московськ. Синод. бібліотеці № 404. Язик описав А. Соболевський в „Очеркахъ".

[6]) Рукопис в Моск. Румянц. музеї № 1719. Язик описав А. Соболевський в „Очеркахъ".

октоїх [1]), Хомська євангеля [2]), Хутинський служебник [3]), Христинопольський апостол XII—XIII в. [4]), Рязанська Кормча 1282 р. [5]), Бучацька (Городиська) євангеля [6]).

[1]) Рукопис в Віденській Придворній бібліотеці № 37. Характеристика язика в „Очеркахъ" А. Соболевського.

[2]) Рукопис в Моск. Румянц. музею № 106. Характеристика язика в „Очеркахъ" А. Соболевського.

[3]) Рукопис в Моск. Синодальній бібліотеці № 604. Характеристика язика в „Очеркахъ" А. Соболевського.

[4]) Рукопис зберігався в музеї Ставропигійського Інституту у Львові № 39 (291 аркуш), але під час російської окупації Львова вивезений десь до Росії. Видав О. Калужняцький: Aktus epistolaeque Apostolorum palaeoslovenice, ad fidem Codicis christinopo. liteni Vindobonae 1896. Масловъ С. Отрывокъ Христинопольскаго Апостола, принадл. библіотекѣ Универс. св. Владиміра (8 арк.) (Изв. ИАН. 1910, 4). До характеристики язика у Калужняцького та Маслова див. цінні додатки у А. Колесси: „Південно-волинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII—XVI віку" (Наук. збірн. укр. універс. в Празі т. I. Прага 1923).

[5]) Рукопис в СПБ. Публ. бібліотеці.

[6]) Рукопис в Ставропигійському інституті у Львові (у Львівських Василіян). Описав І. Свенціцький ЗНТ. ім. Ш. т. 105: Бучацьке Євангеліє (Палеогр. опис.) і Колесса, О. Городиське євангеліє XII—XIII в. Прага 1925, з характеристикою язика.

§ 20. З XIV віку більші пам'ятки такі: Поликарпова євангеля 1307 р. [1]), Пандекти Антиоха 1307 р. [2]), Луцька євангеля XIV в. [3]), Часослов XIV в. [4]), Путнянська євангеля [5]), Євангеля Верковича [6]).

[1]) Рукопис в Моск. Синодальній бібліотеці № 740. Аналіза язика у А. Соболевського в „Очеркахъ".

[2]) Рукопис в Національнім Музеї А. Шептицького у Львові. Описав А. Кочубинський в справозданні про своє відрядження за границю в Зап. Новорос. ун. т. XVIII (1876) і в „Отчетѣ о 32 присужденіи наградъ гр. Уварова" СПБ. 1892. Аналізу граматичну подав І. Панькевич в ЗНТ. ім. Ш. т. 123—4: Пандекти Антіоха 1307 року. Фільольогічна студія.

[3]) Рукопис в Моск. Румянц. музеї. Аналіза язика у А. Соболевського в „Очеркахъ".

[4]) Рукопис в СПБ. Публічній бібліотеці. Аналіза язика в „Очеркахъ" А. Соболевського.

[5]) Видав О. Калужняцький: Monumenta linguae palaeoslovenicae I. Evangelium Putanum Vien 1888.

[6]) Рукопис в СПБ. Публічній бібліотеці № п. 1, 99. Опис язика у Никольського А.: Описаніе Русскаго Евангелія XIV вѣка изъ собранія Верковича (РФВ. 1894, 4).

Ці пам'ятки церковного письменства мають ту головну хибу, що стоять під дужим впливом штучної графічної маніри болгаро-сербських рукописів, що дуже затушковує прикмети української мови.

§ 21. З XI віку у нас уже починають укладатися хроніки, писані в мові близькій до тогочасної вкраїнської, але на жаль тих хронік ми не маємо в їх первопису, або ж бодай в українських списках, а тільки в великоруських відписах: Лаврентіевський літопис 1377 р., списаний в Суздальській землі [1]), і Іпацький XV віку в Новгород-

[1]) Повѣсть временныхъ лѣтъ по Лаврентіевскому списку 4. изд. Археогр. Комиссіи СПБ. 1910. — Некрасовъ Н. Замѣтки о языкѣ „Пов. врем. лѣтъ" по Лавр. сп. (Изв. А. Н. 1897, 4 і 1898).

[2]) Ипатьевская лѣтопись 2. изд. СПБ. 1908, 4°. Аналіза языка (досить поверхова): Никольскій. О языкѣ Ипатской лѣтописи (РФВ. 1899).

зькій країні. В обох цих списках багато ознак великоруської мови, і користуватися з них треба з певною обережністю. Так само і „Слово о полку Ігоревім" [1]), що написано 1185 року і мало б бути величезної ваги причинком до

[1]) Літературу Сл. о полку Іг. див. у Владимірова: Древняя русская литература К. 1900, ст. 284—298, і Гудзій Н. Литература „Сл. о п. Иг." за послѣднее двадцатилѣтіе (1891—1914). Критико-бібліогр. обзоръ (ЖМНПр. 1914, кн. 2).—Перетц, В. Слово о Полку Ігоревім (Збірн. Іст.-Філ. Відділу УАН. № 33, 1926).

фонетичної історії нашого языка, теж дійшло до нас в новгородськім списку XVI в. і має для нас ціну переважно лексично-граматичну, як і літописи, і багато вже меншу фонетично-морфольогічну.

§ 22. Опріч вищезгаданого церковного матеріялю, ми вже маємо з другої половини XIV віку і світські пам'ятки в постаті різних актів, напр., купчих, записів, наказів і инше. Цей актовий матеріяль дає багатий знадібок до студіювання стану нашої мови і в XV віці.

З церковних пам'яток XV віку варто згадати: Каменець-Струмиловська четвероевангеля 1411 р. [1]), Львівська

[1]) Описав Г. Крижановський: Рукописная евангелія кіевскихъ книгохранилищъ. Кіевъ. 1889, 105—131. Йогоже: Каменецъ-Струмиловское Евангеліе 1411 г. и волынское нарѣчіе въ XIV и XV вв. (Волын. Епарх. Вѣд. 1886, № 17—18).

євангеля 1423 р. [1]), Апостол XV віку [2]), Четвертинська євангеля XV в. [3]) Повчення Єфрема Сирина 1492 р. [4])

[1]) Див. у Н. Петрова: Описаніе рукописныхъ собраній, находящихся въ г. Кіевѣ.

[2]) Карпинскій М. Южно-русскій апостолъ XV вѣка (ГФВ 1888, т. XIX).

[3]) Описав Г. Крижановський: Рукописныя евангелія Волынскаго Епархіальнаго Древлехранилища (Вол. Епарх. Вѣдом. 1895, № 8).

[4]) Рукопис в СПБ. Публ. бібліотеці, Древлехр. Погод., № 71в. Аналіза языка у А. Соболевського в „Очеркахъ".

§ 23. XVI вік дає нам ще більше різноманітного матеріялю студіювати наш язик. Опріч великої лічби різного роду актів: церковних, правничих, і т. ин., ми ще маємо описи замків, київські пом'яники XVI віку і т. д. і ряд перекладів євангель на українську мову, напр., Пересопницька євангеля 1561 р. [1]), Літківська євангеля [2]) і ин. Опріч того з свіцької літератури: Інтермедії Якуба Гаватовича надруковані 1619 р. [3]) і пісня про Штефана воєводу 1571 р. [4]).

[1]) Житецкій, П. Описаніе Пересопницкой рукописи XVI в. съ прилож. текста еванг. отъ Луки (Труды 3 Археол. съѣзда. К. 1876).

[2]) Грузинскій, А. Изъ исторіи перевода Евангелія въ Южной Россіи въ XVI вѣкѣ: Лѣтковское Евангеліе К. 1912 (Чт. въ ист. Общ. Нестора лѣт.).

[3]) Надруковані в „Розвідках М. Драгоманова т. I, див. також розправу М. Павлика: Якуб Гаватович ЗНТ. ім. Ш., т. 35—36, де вони надруковані латиницею.

[4]) Потебня, А. Малорусская народная пѣсня по списку XVI вѣка. Текстъ и примѣчанія. Воронежъ 1877. Текст передруковано у Франка: Студії над українськими народніми піснями (ЗНТ. ім. Ш. т. 75, ст. 21—22).

§ 24. XVII і XVIII віки дають велику продукцію різного літературного матеріялю: акти, релігійно-полемічні трактати, переклади св. письма, казання, мемуари, літописи, драматичні твори, вірші, граматики, словники і т. ин. в язику в різній мірі близькому до живої людової мови [1]).

[1]) На ознайомлення з історією літературного українського языка маємо такі праці:

Житецкій П. Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ. Кіевъ. 1889; для історії літ. на. XVIII в.

Його-ж: Онеида Котляревскаго и древнѣйшій списокъ ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII в. К. 1900.

Богумил О. і Житецький П. Начерк історії літературної української мови. До Ів. Котляревського (Україна 1914, кн. 2).

§ 25. Оглядаючися на ввесь цей знадібок до історичного пізнання нашої мови, ми мусимо ще раз заакцентувати, що пам'ятки найдавнішої доби XI—XII віку, як ми вже бачили, мають ту хибу, що їх писано старо-болгарською мовою і тільки списано на Україні, себ-то ми, властиво кажучи, не маємо суто українських пам'яток цієї доби. Нам доводиться вишукувати прикмет укр. мови в помилках проти болгарського тексту, що робили списувачі, і на жаль не завжди ми можемо твердо сказати, що певна прикмета є властивість первопису, чи помилка проти його у списувача. Пізніших забутків мовних, як, напр., „Слово о полку Игоревѣ“ і Літописи, ми не маємо в українських первописах чи списах: вони загинули в історичних перевертах, залишилися тільки їх в. руські списки, що дають радше матеріяль до студіювання московської мови, як української. Опріч того, церковні забутки нашого язика XIV—XV віку малися під упливом тогочасної ґрафічної моди середньо-болгарських пам'яток, і таким чином під тією модою личкуються фонетичні прикмети укр. мови. Що ж до свіцьких пам'яток, то вони теж на початку улягали ґрафічним звичкам церковних пам'яток, пізніше впливові білоруських канцелярій, впливам польським і т. ин. Нарешті видавані пам'ятки мовні, здебільшого, друкували історики в цілях своєї науки, а не язиковці. Через те ці матеріялі з огляду на достотність видання мають великі хиби і недокладности, і в дослідах над мовою дуже необережна річ покликатися на ці видання не перевіривши цітованих місць з первописом [1]).

[1]) Критично перевірений текст грамот XIV—XV віків ми маємо в виданні В. Розова: Южно-русскія грамоты XIV—XV вв. Кіевъ 1917.

Всі вказані хиби наших забутків мовних не дозволяють бачити в них джерело міродатної ваги; цю вагу належить класти на дослідження живої мови у всій різноманітности людових говірок. Виходячи з сучасної системи язика, ми

можемо підноситися до найдавніших діб ідучи за законами зміни звуків і фором, і що-разу кориґуючи подання пам'яток мовних.

IV. Письмо.

§ 26. Письмо українське виросло на ґрунті колишньої ст. болгарської кирилиці, улігши на зовні пізнішим модифікаціям в напрямі зближення до західно-европейської латиниці; в такій подобі кирилицю вживається ще у росіян (москалів) і білорусів (литвинів) та в південних слов'ян, у болгар та сербів (православних). Спочатку кирилиця була пристосована до тогочасних звуків того болгарського діялекту, що писали ним перші просвітники слов'янства, перейшовши в X віці на територію укр. мови, те письмо мусіло невдовзі у своїй системі дезорґанізуватися, наслідок вже тогочасної фонетичної ріжниці обох язиків і тих диференціяльних процесів, що відбулися в XI і XII віці.

В ст. болгарській ґрафіці на означення м'якої шелестівки перед голосівками і на означення j по голосівках і на початку слова перед голосівками вживано літери *і*, звідки постали сполучення ꙗ, ѥ, ꙋ ѭ, ѩ. Пізніше сполучення ꙗ і ꙋ скоротилися в ліґатури *я* і *ю* і таким чином дали початок новим знакам, що їх не було в ст. болгарській абетці. Сполучення ѥ вчасно вийшло з ужитку, бо шелестівки перед е в укр. ствердли. Знаки ѧ, і ѩ, що в ст. болгарськім значили ǫ іǫ, у нас асоціювалися зі звуком *а* або й *е* при попередній м'якій шелестівці. Асоціяції одного й того самого звука з двома різними знаками споводувало їх плутанину, і ми вже в XI віці бачимо вживання одного знаку замісь другого; напр. в напису на Тмутороканськім камені 1068 написано кнꙗзь, а треба б к(ъ)нѧзь і там таки „ѿ Тмꙋтороканѧ зам. ѿ Тмꙋтороканꙗ. Так само ми спостерігаємо плутанину в написанні *оу* (себ-то *у*), ѫ і ѭ, що з ними асоціювалася вимова звука *у* з попереднім твердим або м'яким шелестовим звуком; напр., Изб. Святослава 1073 р.: сꙋть 97в. зам. сѫть; оуселеноуѫ 9г. зам. оуселенѫѭ, лазарѫ 95б. зам. лазароу; хриштениѫ 46в. зам. хриштению, къ тимоѳиѭ 112в. зам. къ тимоѳию.

Пом'якшення шелестівки перед *о* відзначалося літерою *і*, напр., валіоръ, валіоха.

Звуки, що їх виражали знаки ъ і ь, або зникали в вимові, або переходили в відповідні *о* і *е*; коли вони зникали в кінці слова, то знаки ъ і ь стали символізувати відповідну твердість або м'якість попередньої шелестівки, але в тім разі, коли вони переходили в *о*, *е*, вони асоціювалися з відповідними знаками, через те ми й бачимо в деяких пам'ятках плутанину знаків ъ і ь з *о* і *е*, напр., в Євсевієвій евангел. 1283 р.: Си же писало Євсивии, поповиче стг Иоана.

Знак ѣ вчасно асоціювався зі звуком *і* і став його виражати, напр. в грамоті 1421 р. (ЮГГр. 92): своѣмъ листомъ; на пана старостѣнѣ листу Миколаѣ Мильчиньскиѣ; судѣчь. Асоціяція знаку ѣ зі звуком *і* привела до того, що цим знаком стали означати в XVIII в. всякий звук *і* незалежно від його походження, себ-то що не тільки з давнього ѣ, але також з *о* і *е*: вѣн, хмѣль і т. ин.

Одночасово з асоціяцією звука *і* зі знаком ѣ, знаки и і ы стали асоціюватися зі звуком и широким і також плутатися на письмі; ы з кінцем XVII і в XVIII в. майже зникає в свіцькім письмі.

Дальшу чергу в еволюції нашої ґрафіки ми бачимо в тім, що знак ѫ зникає з уживання, а знак ѧ в XV—XVIII вв. часто править за я, хоч в окремих словах часом плутається з ѧ. Так в гр. 1459 р. настаѧ кіевскаѧ, съ землѧми, дали есмѧ. У Зизанія, Беринди, Галятовського, Радивиловського і инш. знак ѧ майже скрізь заступлений знаком ѧ.

Ст. болг. літера *г* (*g*) асоціювалася з нашим спірантом *г*, а на означення замкненого *г* вже в XIV в. вживається сполучення *кг*, що з кінцем XVI віку його заступає знак *г*, а в XVII—XVIII в. навіть латинське *g*.

На віддання звука *дж* в ст. болг. ґрафіці не було окремого знаку, бо й звука такого не було в ст. болгарськім. Щоб його віддати на письмі предки наші вживали знаку ч або сполучення двох знаків *чж*, *дч*, напр.: Мечибожие Ип. 343 (XII. межибоуже), жчюрчеві Грам. 1424 (№ 37) въжчелѣвте Гал. Четвероев. 1114, наежлчалъ Лит. Ст. 1588. Але з XIV віку починають вживати вже сполучення дж, напр.: джюровъ Грам. 1394 р. (№ 29) просжджатися „Апокризис" Хр. Филалета 1597 р.

§ 27. Протягом XIX віку наша ґрафіка більш-менш усталилася. З пропонованих систем варто згадати М. Максимовича (Див. Собраніе сочиненій т. II, 430 і т. III, ст. 312). Бажаючи наблизити, як він каже („Малороссійскія пѣсни М. 1827, стор. XXVI), український правопис до російського, він намагався писати слова згідно з їх походженням, себ-то керуючися принціпом етимольоґічним; він заховує *и*, *і*, *ы*, *ѣ*, а над літерами *а*, *е*, *и*, *о*, коли вони відбивають звук *і*, він ставить дашок (â, ê, ŷ, ô). Ця ґрафіка найбільше знайшла прихильників в Австрійській Україні і трималася там аж до 90-х років минулого століття. Тим часом П. Куліш в своїх „Записках о Южной Руси“ т. I, ст. VII пропонував свою ґрафічну систему, керуючися принціпом фонетичним: він замість етимольоґічних *и і ы*, залишає тільки літеру *и* на вираз широкого *и*, в якім спалися колишні звуки, що відзначалися знаками *и* і *ы*, а вузьке *і* літерою *і*; знак *ъ* заховує як і давніше, хоч він не виражав жадного звука, пізніше цей знак перестав уживатися; на початку слів удержує знак *э*, а на вираз сполучення је знак *е*. Це так звана „кулішівка“; Її трималися на Україні аж до 90-х років минулого століття. Є. Желеховський в своїм „Малоруско-німецкім словарі“ (Львів 1886) удосконалив „кулішівку“, відкинувши *ъ* і завівши літеру ґ, на означення замкненого (вибухового) *ґ*, та *є* і *ї*, що разом з *я* і *ю* мали б відзначати м'якість попередньої шелестівки, а на початку слів, по голосівках та по губних визначати прейотовані відповідні голосівки (је, ји, ја, ју). Ця система так звана „желеховка“ з невеличкими відмінами і тепер панує в нашім правопису і українська абетка виглядає так:

а, б, в, ґ, ѕ, д, е, є, ж, з, и, й, і, ї, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ю, я.

У в а г а. Дальший крок в розвою фонетичного принціпу зробив М. Драгоманов, запровадивши замість *й* знак *j*, і викинувши літери *є, ї, я, ю*, а замість того відзначуючи м'якість шелестівки тільки літерою *ь* (баньа, баньу, синье, ныс). Ця система найбільше відповідає науковим вимогам, але вона не прицепилася через свою практичну недогідність (дуже часте вживання літери *ь*)

і тим, що занадто порушала ґрафічні звички, засвоєні і в російській школі, і в дотогочаснім українськім писанні.

Матеріялі до історії української ґрафіки можна знайти в таких працях:

До XIX віку:

Карскій, Е. Очеркъ славянской кирилловской палеографіи. Изд. 5. Варшава 1915.

Каманинъ, И. Палеографическій изборникъ. Матеріалы по исторіи южно-русскаго письма въ XV—XVIII вв., изд. Кіевской коммиссіей для разбора древнихъ актовъ. Вып. I. Кіевъ 1809.

Палеографическіе снимки съ русскихъ рукописей XII—XVII вѣковъ. Изд. СПБ. Археолог. Института. СПБ. 1901.

Палеографическіе снимки съ русскихъ грамотъ преимущественно XIV вѣка. Изд. СПБ. Археолог. Института подъ ред. А. Соболевскаго и С. Пташицкаго СПБ. 1903.

В XIX віці.

Максимовичъ. Собраніе сочиненій т. I і III.

Гатцукъ М. О правописаніяхъ, заявленныхъ украинскими писателями съ 1839 по 1861 г. („Основа“ 1862, № 7).

Докладніша бібліографія (хоч і не повна) в покажчику І. Огієнка: „Українська мова“ ст. 55.

Огієнко, І. Нариси з історії української мови. Система українського правопису; популярно-науковий курс з історичним освітленням. Варшава, 1927 (подано й дотичну літературу).

V. Граматики й словники.

§ 28. Огляд старих українських граматик ми маємо в таких працях: Маковей О. З історії нашої фільольоґії. Три галицькі граматики. (І. Могильницький, І. Левицький і І. Лоаинський). З. Н. Т. ім. III., т. 51 і 54).

Возняк М. Галицькі граматики української мови першої половини XIX ст. Львів 1911 (ЗНТ. ім. III. 1909—10. т. 89—91, 93—95).

Першою українською граматикою на Російській Україні була граматика Ал. Павловського: „Грамматика Малороссійскаго нарѣчія, или Грамматическое показаніе суще-

ственнѣйшихъ отличій, отдалившихъ сіе нарѣчіе отъ чистаго россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замѣчаніями. СПБ. 1818, і його-ж: Прибавленіе къ Грамматикѣ Малороссійскаго нарѣчія.; Или отвѣтъ на рецензію, сдѣланную на оную Грамматику (кн. Цертелева) 1822.

Граматики, що вийшли в другій половині XIX ст.:

Духновичъ О. Сокращенная грамматика письменнаго русскаго языка. Будапештъ 1853 (на підставі грам. Лучкая).

Осадца М. Граматика рускаго языка. Львів 1862; 2 вид. 1864; 3 вид. в редакції О. Лепкого і І. Онишкевича 1876.

Дячан І. Методична граматика языка малорускаго. Львів 1865.

Шашкевичъ Гр. Мала граматика языка рускаго Вѣдень 1865.

Сабовъ К. Грамматика письменнаго русскаго языка. Ужгородъ 1865.

Партицкій Ом. Грамматика языка рускаго для ужитку в школахъ людовихъ в Галичинѣ. Львовъ 1873; 2 вид. 1880; 3 вид. 1885.

Огоновскій Ом. Грамматика рускаго языка для шкôлъ середнихъ Львів. 1889.

Mitrofanowicz M. Pract. Grammatik d. Kleinruss (ruthenischen) sprache für den selbstunterricht. Wien. 1891.

Смаль-Стоцкій Ст. і Гартнер Ф. Руска граматика. Львів 1893.

Попович Ом. Руска граматика для шкіл народних ч. І і ІІ. Відень 1897.

В XX віці до 1920 р.:

Kokorudz E. j F. Konarski. Grammatyka języka ruskiego dla Polaków. Lwów. 1900.

Коцовский В. і І. Огоновский. Методична граматика рускої мови. Львів 1904 2 вид. 1909.

Залозний П. Коротка граматика української мови Ч. І. Київ. 1906; 2 вид. 1912; 3. в. 1917. Ч. ІІ. Київ 1913.

Тимченко Є. Українська граматика ч. І. Київ 1907; 2 вид. 1918.

Тимченко Є. Українська граматика для III і IV кляси шкіл середніх. К. 1918.

Шерстюк Г. Коротка українська граматика для школи ч. І. Полтава 1907. 2 вид. 1912. ч. ІІ. 1909.

Smal-Stockyj, St. v. Ruthenische Grammatik. (Sammlung Göschen 680). B. 1913.

Смаль-Стоцкий С. і Ф. Гартнер. Руска граматика 2 вид. Львів 1907; 3 перероблене вид. 1914.

Krakalia, K. Ukrainisch (Ruthenisch) Metoula-Sprachführer. 2. Aufg. Berlin 1915.

Курило О. Початкова граматика української мови ч. І. К. 1917; ч. ІІ. К. 1918.

Сімович, В. Практична граматика української мови. Ґаштат, 1918; 2 вид. 1922.

Simowycz W. Praktische Grammatik der ukrainischen Sprache für den Selbstunterricht. Wien 1918. (2).

Огієнко, І. Українська граматика ч. І-ша і ІІ-га. Київ 1918.

Левицький, М. Українська граматика для самонавчання. Ромни 1918.

Загальні праці з оглядом на історію українського язика:

Крымскій А. Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья т. І, вып. І. Москва 1907; т. І, вып. ІІ. М. 1908; т. ІІ вып. І. М. 1907.

Свенціцький, І. Нариси з історії української мови. Львів 1920.

Кульбакинъ С. Украинскій языкъ. Краткій очеркъ исторической фонетики и морфологіи. Харьковъ 1919.

Шахматов О. — А. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'яток письменської старо-українщини XI—XVIII вв. Київ. 1922. (Нарис Шахматова — переклад артикулу „Краткій очеркъ исторіи малорусскаго (украинскаго) языка", зміщений в ІІ-м томі енциклъопедії: „Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ" СПБ. 1916).

Вуяук, П. О. Коротка історія української мови. І. Вступ і звучня. Одеса 1921. 2 вид. під тит.: Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія. Київ 1927.

Огієнко І. Українська граматична термінольоґія. Історичний словник української граматичної термінольоґії, з передмовою про історію розвитку її. К. 1908.

Тимченко Е. Льокатив речівниковий в українській мові (Юв. Зб. НТ. ім. Ш. Львів 1925).

Janów J. Z deklinacji małoruskiej. (Celownik, narzędnik miejscownik liczby mnogiej) Pr. fil. X, 337-356.

Словники:

§ 29. Загальний огляд української лексикографії ми знаходимо в таких працях: Ширскій Н. Очеркъ древнихъ славянорусскихъ словарей (Фил. Зап. 1869, 1—3). Тут дано огляд сл. Зизанія і Беринди — Грінченко Б. Огляд української лексикографії (ЗНТ. ім. Ш. т. 66). — Огієнко І. Огляд українського языкознавства (ЗНТ. ім. Ш. 1908, т. 79, 80) (тільки до 1825 р.).

Найдавніші слов'яно-українські словники, це Лаврентія Зизанія: Лексисъ, сирѣчъ Реченія Вькратцѣ събранны. И из словенского языка на простый Рускій дїалектъ истолкованы. Вильна 1596; його передрукував М. Возняк в своїй праці: Граматика Лаврентія Зизанія з 1596 р. Львів 1911. Памви Беринди: Лексиконъ славенороссскій и имен. Тлъкованїе 1627; 2 вид. 1653. Далі можна ще назвати: Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто XVII в. в „Чтеніяхъ въ общ. ист. и древ. рос. при Моск. ун.“ 1884, II и Сїнонима Славенороссская. Словарь книжной малорусской рѣчи по рукописи XVII вѣка (надруковано при „Очеркѣ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія“ П. Житецкаго К. 1889).

Не перелічуючи невеличких словничків, що додавалися при виданні різних творів укр. письменства або при фольклорнім матеріялі, також словничків українського „арґо“ і термінольогічних: вони зазначені, хоч і не вповні, в покажчику І. Огієнка „Українська мова“, обмежусь на значніші праці в цій галузі:

Афанасьевъ-Чужбинскій А. Словарь малороссійскаго нарѣчія А—З. (Извѣстія И. Ак. Наукъ, 1855, т. 4; передр. в „Собр. соч. т. IX. СПБ. 1892).

Закревскій, И. Словарь малороссійскихъ идіомовъ (Старосвѣтскій Бандуриста кн. 3. Москва 1861).

Шейковскій, К. Опытъ южнорусскаго словаря в. І. А—Б. Кіевъ 1862; т. V. Т—Ю. 1884—85.

Пискуновъ Ф. Словниця української (або югової-руської) мови. Одесса 1873; друге вид. під титулом: „Словник живої народної, письменної і актової мови руських югівщанъ Россійської і Австрійсько-Венгерської цесарії. К. 1882.

Левченко М. Опытъ русско-украинскаго словаря. Кіевъ 1874.

Верхратський І. Знадоби до словаря южно-руского. Львів 1877.

Чопей Ласло. Руcько-мадьярський словарь. Будапешт. 1883.

Желеховский Е. і С. Недільский. Малоруско-німецкий словар. Львів. 1885—86. 2 т.

Левицкий, К. Німецко-руский словар висловів правних і адміністраційних. Львів 1893; 2 вид. Відень 1920.

Уманець і Спілка. Словарь русско-галицкій. т. I—IV. Л. 1895—1900.

Тимченко Е. Русско-малороссійскій словарь. т. I. Кіевъ 1897, т. II, К. 1899.

Огоновский І. Словар до Гомерової Одисеї і Іліади. Львів 1900.

Попович О. Руско-німецкий словарь. Чернівці. 1904.

Грінченко Б. Словарь української мови, зібрала ред. журнала „Кіевская Старина" т. I—IV. Київ. 1907—1909.

Дубровський В. Українсько-російськ. словник. Київ. 1909.

Дубровський В. Словник московсько-український. Київ. 1918.

Кобилянський Ю. Руско-латинський словарець для руських гімназій. Чернівці 1907; і латинсько-український словар для середніх шкіл. Відень 1912.

Popowicz E. Ruthenisch-deutsches Wörterbuch. Berlin 1911.

Кміцикевич В. Німецько-український словарь. Чернівці 1912.

Іваницький С. і Ф. Шумлянський. Російсько-український словник. Винниця 2 т. 1918.

Викладового словника української мови ще не маємо, але Академія Наук збирає для нього матеріяль; так само в Академії готується до друку і словник історичний; Інститут Наукової Мови при Академії випускає проекти термінольогічних словників з різних галузів віди.

ФОНЕТИКА.

Фізіольоґія звуків і звукова система української мови.

§ 30. Зміни фонетичні, це зміни в вимовлянні звуків, ото ж в ґрунті процес фізіольоґічний, і насамперед потрібуємо запізнатися з фізіольоґічними умовами творення звуків, бо без цього неможливо ні вияснити, ні розуміти язикові явища.

Звуком звемо ми слухове враження, що приймаємо вухом з повітряного оточення. Воно може тільки тоді постати, коли повітряне оточення буде вправлене в дрижний рух, і дрижання повітря, уділяючися бубінковій болонці нашого вуха, передасться слуховому нервові.

Періодично правильні, або ритмічні дрижання тіла, що видає голос, справляють на нас враження музикального звуку чи тону, періодично-неправильні дрижання — враження шелесту.

Людській мові властиві й тони і шелести, і щоб зрозуміти, в яких умовах постають і ті і другі, нам треба пізнатися з тим, як збудовані органи мовні і які їх функції.

§ 31. Орґани людської мови складаються:

1) З орґанів віддиху (легень і дишнику).

2) З гортанки.

3) З ями ротової з її орґанами; спіднім щелепом, твердим і м'яким піднебінням, зубами, язиком і губами; і з ями носової.

В твореннї звуків нашої мови одні орґани беруть активну участь, а власне орґани віддиху, гортанка, м'яке піднебіння, спідній щелеп, язик і губи, другі — пасивну, це — яма ротова та носова, тверде піднебіння й зуби.

Орґани віддиху складаються з дишника (trachea) і легень (pulmones). Дишник міститься спереду їжника (oesophagus) і розходиться в долині двома галузями озявів *) (bronchae), що одна йде в праву, а друга в ліву легеню.

Процес віддиху складається з двох моментів, із вдихання (inspiratio) і видихання (expiratio). В більшости мов звуки творяться струменем видихового повітря.

§ 32. Гортанка (larynx) становить горішню частину дишника. У споді її лежить обручкова хрястка (cartilago cricoidea), що своїм широким боком обернена до заду. На передній, вузькій, її частині уміщується борлакова хрястка (cartilago thyreoidea), що складається з двох стінок, сполучених кутом. Цей кут звуть борлаком (prominentia laryngea). На задній широкій, частині обручкової хрястки є ще дві невеличкі пірамідові хрястки, що звуться черпакуватими (cartilago arytenoidea). Вони рухаються сходячись й розходячись, то повертаючись від середини і до середини. Від стопи кожної черпакуватої хрястки простяглися поземо через гортанкову яму два пружні м'язи, що їх звуть голосовими в'язами або струнами (chordae vocales). Другими своїма кінцями голосові в'язала примоцьовані побіч себе до борлакового куту, а краями до стінок борлакової хрястки. Щілина між голосовими в'язалами зветься голосниця (glottis). Борлакова хрястка за помічу різних м'язів може нахилятися вперед або черпакуваті хрястки відтягатися назад і таким чином натужувати голосові в'язала. Через рухливість черпакуватих хрясток голосові в'язала можуть зближатися з собою до цілковитого стулення, або ж розходитися, розширюючи голосницю так, що повітря може переходити зовсім вільно.

Гортанка може затулюватися хрясткою, що примоцьована в горішнім куті борлака над голосовими в'язалами. Зветься та хрястка наголосницею (epiglottis). Як ми ковтаємо, то вона затулює отвір в дишник і в вимовлянні звука жадної ролі не відіграє.

---

*) Озявами зветься ціла система дудочок, що ними повітря дістається до легень.

Функція гортанки творити голосовий тон і гортанкові шелести. Ці процеси звуться фонацією (fonatio).

Коли ми просто дишемо, а не говоримо, то голосові в'язла не наближені до себе, а коли ми хочемо видати звук, то вони в різній мірі наближаються до себе. Коли вони стулені, то під натиском повітря, що виходить з дишника, вони на момент трохи розтулюються дрижачи і перепускають повітря, і надають йому свого дрижного руху; від того постає звук, що ми звемо його голосом.

В голосі, як музикальнім звуці, ми розріжняємо висоκість або тон, натужність і тембро або барву.

Висоκість голоса залежить:

1. Від числа дрижань голосових в'язел в секунду: чим дрижання частіші, тим голос вищий.

2. Від довжини голосових в'язел: чим вони коротші, тим голос вищий.

3. Від ступеня напруження голосових в'язел: чим вони напруженіші, тим голос вищий.

Натужність голоса залежить від великости розхиту (амплітуди) дрижань голосових в'язел; а великість розхиту залежить від сили видиху: чим з більшою енергією дрижать голосові в'язла від струменя повітря, що ми видихаємо, тим голос гучніший.

Тембро або барва голосова залежить від форми і великости резонатора, себ-то тої просторони, що в ній ширяться звук.

Коли голосові в'язла наближені до себе й навіть почасти стикаються, але струмінь повітря такий легкий, що не годен похитнути голосових в'язел, то ми одержуємо шепіт, що його робить повітря, переходячи отвором голосниці, і перероблює резонатор так само, як голосовий тон нормальної мови.

Легкий шелест при досить віддалених від себе голосових в'язлах ми звемо придихом. Це чисто гортанковий звук.

§ 33. Резонатор. Простір над гортанкою зветься зіво (pharinx). Зіво сполучається з ямою ротовою і трохи вище з ямою носовою. Яма ротова і яма носова правлять за резонатори (голосники) тим звукам, що їх творить гортанка. Від форми й великости резонатора залежить тембро

або барва звука. Носова яма в незмінний в своїй великости і формі резонатор, тим часом яма ротова через рух губ, спіднього щелепу, язика та м'якого піднебіння дуже змінна з огляду на форму й великість.

Яма ротова й носова відділені від себе твердим і м'яким піднебінням. Тверде піднебіння (palatum durum), це - костяне склепіння, укрите слизовою болонкою, чи слизницею, й обмежене спереду і з боків горішніми зубами. Дучки, або гнізда, де уміщуються горішні зуби, звуться альвеолями (alveolae). Над ними є невеличка горбовина; вона відділяє від альвеоль тверде піднебіння. За твердим піднебінням, як його продовження, лежить м'яке піднебіння (palatum molle); воно може підноситися і опускатися. Підносячись, воно торкається задньої стінки зіва і не пускає повітря до носової ями, і тоді повітря може переходити тільки ротовою ямою: опускаючись до язика, воно перепуска повітря носовою ямою; коли воно в нормальнім положенні, себ-то при звичайному віддиху, то обидві ями не ізольовані від себе.

Коли струмінь повітря скерований до носової ями, то звук стає носовим, а коли розімкнені обидві ями, і носом переходить частина видихового струмення, то звуки стають назальовані. М'яке піднебіння закінчується на два дужні м'язи з невеличким язичком між ними (uvula).

Спідній щелепі може наближатися й віддалятися від горішнього і тим відміняти великість і форму ротової ями, а значить і якість звуків. З огляду на положення спіднього щелепу ротова яма може бути відчинена, стиснена і замкнена. Коли вона відчинена, то видиховий струмінь виходить без перепикоди, і яма тільки означує звук; коли ж вона стиснена, то буває різного роду тертя, а коли замкнена і одночасово замкнена носова яма, то видиховий струмінь затримується на мить, і замкнення розв'язується вибухом.

§ 34. Губами ми можемо зовсім затуляти ротову яму або відтуляти її більш або менш заокруглено, лійкувато або щілинкувато; вони можуть або обидві рухатися, це буде двогубна (білябіяльна) артикуляція, або тільки спідня губа рухається до горішніх зубів, це буде губно-зубна (лябіодентальна) артикуляція. Участь губ у вимовлянні

звуків надає їм відмінної барви, що зветься л я б і я л і з а ц і є ю.

§ 35. Я з и к — найрухливіший орган нашої мови. Він може стикатися з піднебінням то на цілу свою шир, замикаючи дорогу повітреві, то на двох краях піднебіння, залишаючи вільний провід посередині. Коли провід досить широкий, то він творить резонатор; коли він вужчий, то перехід повітря означує шелест тертя, нарешті язик може утворити запору посеред піднебіння, залишаючи повітреві перехід двома сторонами.

Розглядаючи рухи язика, звичайно язик ділять на три частині: на передню, або кінчик язика, найрухливішу, що може зближатися або стикатися з зубами, альвеолями і твердим піднебінням; середню, що може підноситися до твердого піднебіння, і задню, що підноситься до м'якого піднебіння. Останні дві частині не дуже рухливі.

§ 36. Рухи спіднього щелепу, губ, язика та м'якого піднебіння, що змінюють байдуже положення мовних орґанів і творять або иначать звуки, звуться а р т и к у л я ц і є ю.

Різні язики виявляють неоднакові акустичні властивости. Ці властивости є вислідом питимих артикуляційних рухів, що виявляються в формі язика і в напрямі його рухів, в чинности губ, спіднього щелепу, м'якого піднебіння, голосових в'язел, і передаються з покоління в покоління. Так, наприклад, в українській мові вимова більше середньо-язикова, як у московській, губи діяльніші, м'яке піднебіння енерґійніше, артикуляційна енерґія триває до кінця складу, через те наприкінці слів шелестівки зберігають свою голосність, тим часом в московській мові вони вимовляються глухо; ріжниця в енерґії артикуляції наголошених і ненаголошених складів менша в українській мові, як в московській і т. ин.

Купність артикуляційних укладів і схильностей, властивих кожній мові, зветься а р т и к у л я ц і й н о ю б а з о ю. Причина лихої вимови, коли люди говорять чужою мовою, криється в тім, що вони вимовляють з артикуляційними звичками своєї рідної мови.

Звуки мови діляться на дві підставові групи: на голосівки й шелестівки. Голосівками звуки бувають тоді, коли

їх витворюючи, ротова яма остільки відчинена, що струмінь повітря не робить жадного чутного шелесту. Коли стиснення голосового проводу таке, що струмінь повітря, його переходячи, творить шелест, то звук стає шелестовим. Неперехідної межі між голосовими й шелестовими звуками нема. Буває, що орґани артикуляції творять резонатор дуже мало відмінний від резонатора визначеного голосівкою, тоді ми одержуємо звуки посередині між голосівками й шелестівками.

Голосові звуки.

§ 37. Творячи голосові звуки, струмінь повітря, перейшовши голосовими в'язалами, без перешкоди дістається до ротової ями, де залежно від її форми, набуває тої або иншої барви (тембра), що через неї ми відрізняємо *а* від *е*, *і* від *у* і т. ин.; форма ж ротової ями залежить від положення її рухомих частин. Різниця в тембрі голосівок завдячує чинности чотирох різних орґанів:

1. М'яке піднебіння. В артикуляції голосівок м'яке піднебіння займає два головні положення: або воно піднесене і таким чином цілком замика носову яму: в цім разі голосівки бувають чисті, напр.: *а е і о у*, або ж воно опущене, і завдяки тому повітря переходить в носову яму. Тоді ми маємо два резонатори (голосники): один з ями ротової — другий з ями носової. Голосівки так витворені мають осібне тембро і звуться носовими, по иншій термінольоґії назальованими, напр.: ą ę i, o ų. В українській мові їх нема, але є у французькій і польській (ę o). Ступінь назалювання може бути більшим (в польському) або меншим (у французькому) незалежно від більшого або меншого опущення м'якого піднебіння.

2. Спідній щелеп. Спідній щелеп може більш або менш віддалятися від горішнього, творячи з ним кут більшої або меншої великости. З огляду на більший або менший розтвір рота, розрізняємо голосівки відкриті й закриті або широкі й вузькі; хоч ступінь розтвору в даним разі річ не істотна, бо з тим самим розтвором можна вимовити голосівки і відкриті і закриті: більшої ваги ступінь розтвору того проводу, що його творить язик і піднебіння.

3. Губи, вони можуть творити заокруглений отвір більшої або меншої величости, або поземий подовжний (щілинкуватий). В першім разі голосівки будуть заокруглені або лябіялізовані, напр.: *о, у*; в другім вони незаокруглені, як напр.: *е, і*.

Теоретично кожна голосівка може бути назальована й неназальована, відкрита й закрита (або по иншій термінольоґії напружена й ненапружена, бо вимовляючи закриті голосівки, ми маємо язик, губи й голосові в'язала напружені, але з цим не всі вчені погоджуються), лябіялізована й нелябіялізована, через те поділ голосівок на вказані три категорії можна назвати загальним, тим часом як специфічна барва голосівок залежить від положення язика.

4. Язик. Рухи язика надають ротовому резонаторові форму й обійму, що відповідні темброві кожної голосівки. Творячи голосівку, береги язика припираються до двох боків піднебіння, так що вигин язика і вигин піднебіння творять заокруглений провід більш або менш тісний. Провід так творений не забирає ні піднебінного склепу, ні язика у всю довж. Тільки частка язика торкається своїма двома берегами боків части піднебіння. Стичні частини становлять артикуляційний обшир голосівки. Поза цим обширом язик і піднебіння вільні від жадної стичности.

§ 38. В поземому напрямі можна розріжняти три царині артикуляції:

а) Тверде піднебіння стикається з передньою частиною язика. Голосівки так утворені звуться передніми або палятальними, такі: *і е ö ÿ*.

б) М'яке піднебіння, або піднебінна заслона (velum palatii) стикається з задньою частиною язика. Голосівки так утворені звуться задніми або велярними, напр.: *а о у*.

в) Задня частина твердого піднебіння і передня частина м'якого стикаються з середньою частиною язика. Так утворені голосівки звуться посередніми, напр.: *и*.

Але в самій царині посередніх голосівок можна розріжняти перехідні артикуляції між заднім рядом і посереднім і між посереднім і переднім; в таких позиціях голосівки мають артикуляцію відповідно посередньо-задню і посередньо-передню.

§ 39. В простопадному напрямі, язик, творячи голосівки, може займати три головні позиції: високу, середню й низьку. При високій позиції, хребет язика найближче підноситься до твердого піднебіння, до простору між твердим і м'яким піднебінням і до м'якого піднебіння; при низькій позиції він найдальше від них, а при середній позиції він займає місце межи тою та другою позиціями, але звичайна річ, може бути неозначене число перехідних ступенів між низькою та високою позиціями, що ми приблизно можемо докладніше віданачити виходячи з цих трох теоретичних моментів.

§ 40. З огляду на розвиток голосу, голосівки бувають повноголосі і неповноголосі (редуковані, слабі, ірраціональні) або напів-шепітні. В творенні неповноголосих голосівок, голос, не розвинувшися вповні, заміщується з шелестом від тертя повітря об стінки голосниці; через це якісні ріжниці таких голосівок мало достережні, і вони в цім погляді легко заміщуються, пристосовуючись до сусідніх звуків, або зникають; до таких звуків мабуть належали ъ і ь в ст. болгарській мові.

§ 41. Коли ми артикулюємо голосовий звук, то м'яке піднебіння, спідній щелеп, губи, язик тратять деякий час, щоб уняти положення, потрібне до вимови звука, потім деякий час залищаються в цім положенні і наресті повертаються в положення байдуже, себ-то в таке положення, яке вони мають, коли ми не говоримо́, або в положення, відповідне звукові, що йде зараз за голосовим. Перша фаза зветься наступом, друга держою, третя відступом. Держа дає голосівці її барву, а наступ й відступ відповідають перехідним звукам, що їх взагалі наше вухо не достерігає. Але в деяких випадках перша і третя фаза мають велике значіння. Тими модифікаціями, що вони їм підлягають, дається вияснити сплив по собі наступних звуків у мові. Також і такі фонетичні зміни, як дифтонгізація, дається вияснити тягліcтю або більшою інтенсивністю наступу або відступу.

З поданого нарису вже знати, що кількість можливих голосових звуків дуже велика, але жадна мова їх не має всіх. Даючи нижче опис українських голосівок, ми також не беремося завдання описати їх у всій різноманітности

їх відтінків на території українського язика і в устах українця різної місцевости і різного суспільного стану. Нам іде про те, щоб дати загальний опис голосівок переважно Київо-Полтавської наддніпрянщини з принагідним оглядом на артикуляцію північного діялекту й західних говірок (галицько-волинсько-подільських).

§ 42. 1. Голосівки заднього ряду нелябіялізовані:

а — вимовляючи *а*, ми маємо рот в міру відчинений, положення язика пасивне, м'язи губ, язика й лиць розвільнені; в поземому напрямі укр. *а* трохи передніше від московського, в простопадному не таке нпаьке.

2. Голосівки заднього ряду лябіялізовані:

о — голосівка середнього піднесення. В укр. *о* буває заокрите й відкрите; вимовляючи відкрите *о*, губи творять заокруглений отвір майже не випинаючися вперед; *о* закрите вимовляється з трохи більшим випинанням губ і напруженими м'язами; ненаголошене *о* буває так закрите, що инде переходить в *у* відкрите, напр.: вугонь, парубок, частувати і т. ин.

у — голосівка високого піднесення, язик в найдальнішому положенні, губи заокруглені, трохи вип'яті вперед, творячи невеличкий округлий отвір; звук цей буває відкритий і закритий; закритий в складах наголошених.

3. Голосівки посереднього ряду:

и — голосівка, що її ми звичайно віданачаємо літерою *и*, має три помітніші відміні в напрямі спереду назад передньо-, середньо- і заднъо-посереднього ряду Її тембро дуже наближується до *е* закритого; в говірках північних і західних вона в певних положеннях, так наголошена, як і ненаголошена, навіть бренить як *е* закрите, напр., в північній Борзенщині: чести (чистий), в Хомщині: меви (милий), західне: козаке і т. ин. Це *и* значно передніше від московського ы в східних говірках, наближується до нього в угорських; передніше від польського *у* в східних говірках, тотожнє з ним в західних.

4. Голосівки переднього ряду:

е — голосівка середнього піднесення, має вимову то закритішу, то відкритішу. В першім разі *е* своєю артику-

ляцією наближується до *и*, і ненаголошене здебільшого бренить як воно, напр.: силó, нисé і т. под. Наголошене *е* відкрите, також воно відкрите перед *р* і по *р*, і подекуди вимовляється з такою пониженою артикуляцією, що на його місці чується закрите *а* (ạ), напр.: рамінь, Бардичів, церква і т. ин.

ї — голосівка високого піднесення, закрита; пом'якшує попередню шелестівку. В вимові *ї* щелепи дуже наближені до себе, губи творять отвір поземий, подовжний (щілинкуватий), язик дуже посунений наперед і піднесений: дїд, нїс, на нозї. *Ї* відповідає наголошеному французькому *i*, напр., в слові mari і нім *і* в словах sie, wie, але без німецького здовження.

і — голосівка високого піднесення відкрита, не така наперед ня і висока, як *ї*, не пом'якшує попередньої шелестівки; її ми маємо в таких випадках як ніс, панів, сіль і т. под.; це *і* близьке до нім. *і* в словах як tisch, bitte і тому подібне. Діялектично воно спливається з *ї*.

Палятальні лябіялізовані голосівки ми маємо тільки як вислід фонетичної еволюції в деяких північних говірках. Так *ӱ* з давнішого довгого *е* напр.: *нӱс* (полудневе нїс), а *нюс* з довгого *о* (полудневе *ніс*). Перше пом'якшує попередню шелестівку, а друге не пом'якшує.

Півголосові звуки.

§ 43. Півголосовими звуками або півголосівками звуться звуки, що творячи їх орґани мовні роблять провід ще тіснійший, як при закритих голосівках, так що вухо уймає зразу тембро голосівки і шелест, що робить повітря, переходячи голосовим проводом.

В українській мові ми розріжняємо такі півголосівки:

1. Палятальний незаокруглений *j*; в німецькій і жидівській абетці цей звук називається *jot*. Перед голосівками jот має такий замкнений характер, що на його дивляться як на справжню шелестівку, по голосівках jот не такий замкнений, і значить менше відрізняється від і (i̯). Цей звук дуже несталий, і в еволюції языка легко иначиться в різні шелестівки.

2. Велярний заокруглений *у̯*. Цей звук артикулюється так само як *у*, але з закритішим губним отвором. В українській мові ми звичайно його маємо по голосівках і в назвуку: пра*у̯*да, за*у̯*тра, бра*у̯*, *у̯*ходити, *у̯*хід. В язиковій еволюції цей звук так само легко як і *і* иначиться в різні шелестівки. В нашій графіці звук *у̯* звичайно відзначається літерою *в*.

Увага. В науковій транскрипції нескладові голосівки означуються дужкою під відповідною голосівкою.

Науковою признається всяка транскрипція, що особними знаками відзнача всі звукові відтінки, що ми можемо уняти.

Шелестові звуки.

§ 44. З фізіольоґічного становища шелестовий звук є фонема *), що постає коли струмінь повітря більш або менш затримується в голосовім проводі або зближенням до себе орґанів мовних, або моментовим замкненням, що зразу переймається.

З фізіольоґічного окреслення шелестівок виплива їх поділ на дві клясі:

1. Протиснені, що творяться при дуже стисненім голосовім проводі, але відчиненім через цілий час, поки тривав видиховий струмінь.

Коли міниться форма голосового проводу, то шелести бувають різні; це дозволя, щоб ми поділили протиснені звуки на такі ґрупи:

1. Півголосівки, себ-то голосівки нескладотворчі, напр.: *і̯*, *у̯* (§ 43).

2. Фрикативні (frico „тру“) або спіранти. Вони характеризуються стисненням голосового проводу, так що повітря не може перейти, не роблячи шелесту анальоґічного тертю. Такі в укр. мові: *ф в с ш з ж х г*.

3. Вібранти (vibro „дрижу“), вони характеризуються дрижним рухом пружного орґану (себ-то язика, язичка, губ), що навперемін то відкрива то замика перехід струменеві повітря; в укр. язичний вібрант *р*.

---

*) Слово фонема тут ужито в розумінні „звук людської мови“.

4. Лятералі (latus „бік"), або бокові звуки. Лятералями звуки називаються тоді, коли струмінь повітря переходить не посеред ротової ями, а боками. Язик, торкаючися кінчиком піднебіння, загороджує дорогу струменеві повітря, але тільки в середній частині, залишаючи її вільною боками. Тоді творяться два бокові проводи, або ж один. Такі в укр. мові: *л, l, ль* (себ-то велярний *л*, півпалятальний *l*, на відзначення його ми не маємо окремого знаку, і палятальний *ль*; палятalізацію шелестівки в звичайнім письмі ми відзначаємо знаком *ь*).

II. Замкнені, що в їх творенні голосовий провід моментово замикається в однім із своїх пунктів, а відтак зразу розмикається. Такими звуками в українськім: *п б м т д н к г*.

В процесі артикуляції шелестівок заходять ті самі три моменти, що і в артикуляції голосівок: наступ, держа і відступ. Спеціяльний інтерес вони мають, як ми студіюємо замкнені шелестівки, і їм тоді надається відмінних назов: наступ зветься імпльозією або замиканням, держа — замиком, а відступ експльозією або вибухом (чи розмиком).

§ 45. Опріч протиснених і замкнених звуків є ще напівзамкнені, що їм звичайно дають назву африкати і уважають їх вислідом спливу двох артикуляцій, одної для замкненого, а другої для протисненого. Їх звичайно пишуть одною або двома літерами. В укр. мові маємо такі африкати: *ц ч дз дж*.

Напівзамкнений є артикуляція, де наступ замкнений і відступ фрикативний, але обидві вислід чинности тих саме орґанів і в тім саме пункті. Те замикання, що робить наступ, дуже слабе; провід, що відтак твориться, дуже тісний, так що перехід від замикання до стиснення заходить без перерви і гострої зміни. Цей поступінний перехід творить держу артикуляції.

§ 46. Шелестівки можна артикулювати з розтуленою голосницею і без дрижання голосових в'язел, бо характерний шелест шелестівки заходить в голосовім проводі над гортанкою і може бути чутний без участи голосових в'язел. Тоді шелестовий зветься безголосим (глухим). Коли шелестовий артикулюється зі стуленою голосницею,

і голосові в'язала дрижать від видихового струменя, то до шелесту голосового проводу додається голос дрижання голосових в'язел. Тоді шелестовий зветься голосним (дзвінким). Таким чином шелестовий беззголосий складається тільки з шелесту, а голосний — з шелесту і голосу; а артикуляція тих і других однакова, і в багатьох язиках буває і беззголосий і йому відповідний голосний. В українськім, напр., ми маємо такі пари:

голосний: *б в д з ж дз дж ґ г.*
беззголосий: *п ф т с ш ц ч к х.*

Між голосними і беззголосими, яко крайніми точками, є неозначена лічба проміжних ступенів залежно від того, чи більш чи менше стулена голосниця, чи більша або менша амплітуда голосових в'язел; а що артикуляція шелестового має певну тяглість, то дрижання можуть починатись більш або менш вчасно.

§ 47. Шелестівки, що творяться в ямі ротовій, ми можемо поділити на дві групі: на губні й язикові. Творячи губні шелестівки одна губа може наближуватися з другою. В українській мові до цієї категорії належать *п, б, м* і діялектично *в* (у), переважно в тих говірках, де не знають звука *ф*, напр.: хуіртка, уода. Такі звуки звуться двогубними або білябіяльними. Потім того спідня губа може наближуватися до горішніх зубів: так творяться *в* і *ф* (діялектично), напр. фалити. Такі звуки звуться губно-зубними або лябіо-дентальними.

В творенні язикових звуків ми маємо такі артикуляції.

1. Передня частина язика, себ-то його кінчик (apicus) або вінце (передній беріг язика, corona) може стикатися або наближатися до різних точок піднебіння. Така артикуляція зветься апікальною або корональною. В укр. мові ми розрізняємо:

	Беззголосі:	Голосні:	
а) Зубні: замкнені	*т*	*д*	Кінчик або вінце язика наближується до горішніх зубів або з ними стикається.
напівзамкнені (африкати)	*ц*	*дз* (*ʒ*)	
спіранти . .	*с*	*з*	

	Безголосі.	Голосні.	
лятераль . .		*л*	В укр. мові тільки перед велярними голосівками перед тверд. шелестівками і почасти в визвуку.
носові . . .		*н*	
б) Альвеолярні:			
вібранти . .		*р*	Кінчик язика підноситься до альвеоль, иноді вище, і може таким чином легко вібрувати (дрижати).
лятераль . .		*l*	Кінчик язика вправляється в альвеолі, а хребет угнутий як у вимовлянні *е*. Це звичайне українське *л* перед *е* і *и* і діялектично перед иншими голосівками.
в) Зазубні:			
напівзамкнені (африкати)	*ч*	*дж* (ǯ)	
спіранти . .	*ш*	*ж*	Спіранти *ш* і *ж* завжди будуть, коли язик так відступає, що залиша вільний простір по-за горішніми і долішніми зубами, і досить натужний струмінь повітря може вільно переходити тим простором.

2. Середня частина язика може підноситися до твердого підпебіння так, як вимовляючи *і*. Так утворені шелестівки всі мають однаковий характер; їх звуть м'якими або палятальними. Така артикуляція язиком зветься дорсальною. В укр. мові: т′ д′ ц′ дз′ (ʒ′), с′ з′ л′ р′ (діялектично).

3. Задня частина язика може наближатися або стикатися з різними точками м'якого і твердого піднебіння. Така артикуляція зветься радикальною. Шелестівки так утворені звуться задньо-язиковими або велярними. В укр. мові ми розріжняємо:

	Безголосі	Голосні	
замкнені . .	*к*	*ґ*	
спіранти . .	*х*	*г*	Велярний *г* в укр. мові подибується дуже рідко (в асиміляції *х* наступному голосному); наше *г* є звук гортанковий, як чеське *h*, він твориться в гортанці в наслідок тертя повітря переходом звуженою голосницею, але в історичній еволюції велярний *г* попереджував гортанковий *г*.

Фонетичні комбінації.

§ 48. Сполучення суміжних звуків. Ми досі студіювали звуки в тих умовах, коли б їх вимовляти зокрема, але насправді на вислів наших думок ми вживаємо ґрупи звуків, певна ґрупа звуків править за знак нашої думки. Сполучаючися в ґрупи, сусідні звуки взаємно відмінюються: а це буває через те, що рухи орґанів мовних модифікуються. З другого боку, кожний звук має дещу

тягліcть, високість і натужність, що залежить від ідеї й емоції, що виража язик, а також від законів кожного язика, себ-то від одідичених звичок суспільної ґрупи.

Иначення в наслідок обопільного впливу звуків бувають двоякі. Одні, що виявляються в наступі й відступі і не впливають на держу, не змінюють природи звука, другі впливають на держу і таким чином відмінюють тембро: ці явища відомі під назвою **асиміляції** й **дисиміляції**.

Тягліcть (довгість) звука ми студіюємо під назвою **часокількости**.

§ 49. Звуки, творячи фонетичну ґрупу, не просто стоять побіч, а неначе-б себе просякають. Щоб зрозуміти цей процес, треба згадати, що артикуляція звука має три наступні по собі фази:

1. **Наступ** – період, що протягом його рухомі орґани виходять з положення байдужости. В замкнених напруга зветься **замиканням**.

2. **Держа** — період, що його протягом рухомі орґани залишаються в положенні відповідним артикуляції даного звука. В замкнених держа зветься **заміком**.

3. **Відступ** – період, що його протягом рухомі орґани лишають положення, що й займали під хвилю артикуляції. В замкнених відступ зветься **вибухом** (розміком).

Тембро властиве звукові відповідає держі, але держа замкнена між двома періодами, що їх протягом звук або ще не має свого характерного тембра або починає його губити. В відокремленім звуку ми постерігаємо всі три періоди, але коли перед даним звуком ще є звук або звук стоїть по ним, то буває инакше. Тоді вихідною точкою руху орґанів буває артикуляція попереднього звука, а в відступі кінцевою точкою руху артикуляція наступного звука. Взагалі орґани переходять від одної артикуляції до другої найкоротшою дорогою не повертаючися в байдуже положення. Звичайно відступ одного звука збігається з наступом другого, а перехідний період між двома по собі наступними звуками майже недочутний нашому вухові, а проте він здійснює сполучення двох звуків, так що вони нам здаються частями того самого цілого. В язиковій еволюції инколи буває, що один з цих переходових періодів

одержує виключну довгість і а того заходить або цілковита зміна у взаєминах двох по собі наступних звукін або поява нового звука.

Сила наступу й відступу в шелестівці дає привід до поважних висновків. Коли, напр., наступ такий саме міцний, як відступ, то замкнена шелестівка справляє враження подвійної. Коли ми вимовляємо подвійну шелестівку, то насправді ми не вимовляємо двох шелестівок, а тільки робимо рівними наступ і відступ і тягнемо держу, себ-то замик. Вухо чує змикання і вибух, бо вони обидва міцні і відділені слідним інтервальом, і роздвоює таким чином одну шелестівку на дві, на змикальну і розмикальну (вибухову).

Треба запотувати, що в українськім (як і деяких инших языках) сплив шелестівок заходить иноді не так повно, як напр. в московській мові, а власне наступ другої шелестівки починається тільки по відступі першої; це дає ілюзію вставлення переходової голосівки неповноавучної, *е* або *и*, між двома шелестівками. Це найбільше чується, коли перша шелестівка голосний (дзвінкий) спірант, а друга замкнений безголосий задньо-язиковий, напр.: ніж^{e}ка, каз^{e}ка, або коли перша шелестівка звук низький (твердий), а друга — високий *j* і позиція языка потрібна для *j* не антиципується (себ-то шелестівка не палятаціюється), напр.: матер^{и}јаль, Рос^{и}ја, парт^{и}ја і т. ин. З історичного погляду ми маємо тут власне редукцію *ĭ* (ь) і *i*.

§ 50. Кожен язык (ідіом) має свої власні артикуляційні звички. Не може бути мови взагалі за ґрупи шелестівок нормальні і ґрупи ненормальні. Одна ґрупа здається цілком нормальною одному языковому середовищеві, і та сама ґрупа в другім середовищу на силу артикулюється. Але коли розглядати певний ідіом, то справді можна класувати шелестові ґрупи з огляду на їх частість або, що власне те саме, з огляду на артикуляційну легкість. Шелестові групи противні артикуляційним звичкам одного языка можуть проте з'явитися в цім языку, напр., через запозичення слів з инших ідіомів (анепризм, гимн, ритм). В цім разі члени языкового середовища усувають несвідомо трудність такими заходами:

1. Епентезою або вставленням голосівки; українці, напр. переймаючи моск. (а ц. слов.) слово „нравится“ (подобається), вимовляють його: парàвиця; з німецького Gattung творять ґатунок; з тур. fildžan — філіжанка.

2. Дисиміляцією двох шелестівок (напр. дохтор з доктор).

3. Випадом одної з шелестівок: кава, ар. kahvé; цигани, тур. čingané.

Сполучення голосівок.

§ 51. Коли сполучається дві голосівці, то може бути, що обидві голосівці заховують кожна свою індивідуальність напр.: наука, неук, самоук, вибрати, чорноокий і т. ин. Тут підступ першої і наступ другої сливаються непомітно для вуха. В українськім, як знати з приточених прикладів, це бувае в зложених словах, і коли друге слово починається на *і*, то власне тоді, як друга частина не становить самостійного слова; в противнім раві друга голосівка, коли вона *і*, втрачує свою індивідуальність, переходячи в півголосівку, і таким чином творячи дифтонґ, напр. навчити. Фізіольоґічно це явище дається пояснити тим, що переходовий період не уймаємо вухом, і він захоплює тяглість другої голосівки.

Коли дві голосівці заховують свою незалежність, себ-то не творять дифтонґу і належать до двох різних складів (гетеросилябічні), то кажуть, що між ними розаїв.

В українській, як і в багато инших мовах, є тенденція усувати розаїв або його уникати, але не вважаючи на це, в нім, як і в инших, дві голосівці можуть стикатися з різних причин, напр., в сусідстві двох слів або двох різних елементів того самого слова, як це бувае в зложенні слів або через випад шелестівки між голосівками (треа, кае), або через запозичення чужих слів (період, фізіольоґія) і нарешті розаїв між двома словами, коли навіть він міг би легко усунутися, залишається тоді, як того вимагае ритмо мови або інтонація (і я і ти, ми обидва підемо, я й ти).

§ 52. В українській мові розаїв усуваеться в різний спосіб:

а) через стягнення двох однакових голосівок в одну, напр.: добра з добраа <добраја, довгобрааиј з довгообрааиј,

побіщати з пообіщати (Сл. Жел.), побідати з пообідати подрубати з поодрубати (Бал. 38), добрі з добриї <добриjі; через стягнення двох голосівок в дифтонґ, коли друга *и* або *у*, напр. перејмати з переимати, навчити з научити.

б) Роззів між першим словом на голосівку і другим на *у* усувається тим, що це *у* переходить в півголосівку в (у̯): вона вбігла в хату (але він убіг у хату); так само і роззів між першим словом на голосівку і другим на *и* усувається тим, що *и* переходить в півголосівку *j* (і̯): иначе, але не јначе; він і ја, але ја ј він.

в) Через е п е н т е з у або розвій шелестівки між двома голосівками. В укр. мові ми маємо такі форми епентези: в середині слова, напр. розвій в (у̯) перед голосівкою *у*: павук, навука Kolb P. II, 30; між двома словами розвій протетичного *в* (у̯) або ј (і̯) чи гортанкового *г*, напр.: на вулиці, на јулиці, на гулиці, у вусі і т. ин.

г) Через е л і з і ю, себ-то знищення кінцевої голосівки першого слова перед наступною голосівкою другого, як те ми бачимо в словах талеж з та алеж, тадже з та адже.

Коли випада назвукова голосівка наступного слова, то це явище зветься а ф е р е з а. Воно дуже розповсюджене в східніх говірках укр. мови. Там, де перше слово кінчиться на голосівку або ј, а друге починається з *о*, тоді це *о* зникає, напр.:

а — о:

Идеш на'дин день, а хліба бери на тиждень. Ном. 9929. Ледве до-дому вернувсь, та 'дно стогне Грін. 285. На 'дній руці пучки Ном. 9220. За 'дин вечір. Одна за 'днiјеју. За 'дним разом. За нелюба 'ддати. Завели ся за 'дно зерно Зап. Март. 123. На 'станцї ПП. І. 216. Там дівчата 'ріхи рвали Гн. II, ч. I, 76 (Ромен. п.). Бери ж ти, багачу, заступ та 'дкопуј погріб Зап. Март. 128. Було б вам ченця звјазати, та 'дну зрубину зорвати ib. 174. Не дождав, щоб ја тобі отцевську худобу на 'дного коня збувала ib. 62. Од отця, 'д паніматки благословеніја не приняли ib. 60. Будуть, сестро, о Петрі бистрі ріки замерзати. А 'б Різдві калина в лугах білим цвітом процвітати ib. 68.

е — о:

Ти мене 'д смерти оборонив Рудч. Ск. I, 71. Дверej не 'дчинила. Не 'дцурай ся нас на віки. Щоб ја сього сону та ј не 'дгадала. Ніжки не 'ддихають Лавр. 149. Я ж твойму сину порогував не 'дбила Чуб. V. 694. Плече 'б плече черкаје-ця Зап. Март. 68. Не 'ддаси, Бог з тобоју ib. 129. Приходе 'д коваля ib. 129.

и — о:

Втікали 'д погоні. Стали 'дин зверх одного — така драбина Рудч. Ск. I, 4. Та сина молодого а на віки 'бголила Гн. II, ч. I, 178. Кров червона всі пороги 'блила ib. 96. Сповідајте ся ви, брацьця, Чорному морю и 'таману Кошовому Зап. Март. 9. И 'таману військовому ib. 11.

і — о:

Нї тіјеjі стїни не дістав, нї 'д тіјеjі стїни не одстав. Ном. 7037. Нема менї одрадоньки нї 'д оця, нї 'д неньки. Уста ж моjі сахарниjі 'дговорили ся, ручки ж моjі паперові 'дробили ся.

ј — о:

Оj 'дну ручку в голівоньку Лавр. 160.

о — о:

Одно 'дного не любили Лавр. 153; — доганяє ib. 157. Не було добре змалку, не буде й до 'станку. Що 'д місяця неначе днем. Піт кривавий його 'бливає. Да лиха ж моя година, що 'дцуралася родина. Що 'дріклася вся родина од мене. Як би ти його 'дучив. Понесли те мале дитя до 'тамана на двір (Київ. г.) МУЕ. XIX—XX, 271. До 'тця — паніматки гостем прибувати Зап. Март. 54.

у — о:

Чи сісти поїсти, чи милому 'днести Лавр. 126. Віконця кватирку 'дсуваје Зап. Март. 60. Ну 'дчинила вона Гн. IV. 29. А ізклала співаночку 'дна баба старенька Шух. Гуц. V. 171.

Склад.

§ 53. Щоб вияснити собі, що то є склад, нам треба взяти до уваги два моменти: фізіольоґічний і акустичний.

1. Коли ми видаємо звуки, то тиск повітря в дишнику, а значить і артикуляційне зусилля, буває то дужчим, то слабшим. Воно буває дужчим тоді, як отвір ротового проводу менший, себ-то дужчим для шелестівок, як для голосівок, дужчим для замкнених шелестівок, як для протиснених, дужчим для голосівок закритих, як відкритих. Голосовий осередок складу відповіда найменшости тиску в дишнику і найменшости артикуляційного зусилля, тим часом шелестові границі складу відповідають найбільшости тиску і найбільшости артикуляційного зусилля.

2. Коли ми чуємо слово, то ми не уймаємо однаково всіх його складових звуків. Звуки з огляду на наш слуховий змисел своїм тембром бувають більш або менш уймані: голосівки чутніші за шелестівки, голосівки відкриті взагалі чутніші за закриті, в словах і фразах вібранти, літералі й носові краще чути як спіранти, а спіранти чутніші як замкнені; иншими словами найбільше сонорности (звукової чутности) маємо в голосівках, а найменше в шелестівках.

Всі ці дані дозволяють дати собі справу, як твориться склад. Мову можна собі уявити як „звукову хвилю“ з моментами більшої й меншої чутности (сонорности). Моментові більшої чутности відповіда осередок складу. Всяка причина, що перерве тяглість слухового враження, зазначить початок нового складу, напр., раптова зміна натужности звука або високости, зупинка або забара в голосі або диханні, раптовий перехід від одного звука до другого сусідньої чутности, але відмінної; той звук також буде осередком складу, напр.: треа. Одже видко, що ці причини однакові з тима, що модифікують порядок видиховий. Всякій зміні в порядку видиху відповідає зміна в чутности.

§ 54. Уважаючи на сказане, можна дати таке окреслення поняття складу:

З огляду на видихання, склад є видихова одиниця, що її осередок відповідає найменшому тискові в дишнику, і границі відповідають раптовій зміні видиховости.

З огляду на артикуляцію, склад є система артикуляційних рухів, що їх осередок відповідає отворові голосового проводу, а границі відповідають раптовій зміні в ступені отвору самого проводу.

З огляду на сонорність (чутність), склад є слухова одиниця, що її осередком є звук розмірно більшої чутности, а границі відповідають раптовій зміні в чутности.

Що разу, як переходиться від одного складу до другого, то буває раптова зміна так в царині видиху, як в артикуляційнім русі і слуховій чутности.

§ 55. Опріч тих складів, що осередком голосівка або дзвук, є склади, що осередком шелестівка. Щоб шелестівка була осередком складу, потрібно:

1. Щоб вона була тяглою.

2. З огляду на сусідні звуки, вона мусить відповідати найменшій видиховій і артикуляційній енергії і найбільшій чутності.

Зовсім не відповідають цим умовам безголосі замкнені, дуже мало їм відповідають голосні замкнені, бо вони дуже мало відріжняються від безголосих з огляду на зазначені умови. Навпаки тому, замкнені носові *м н* вповні мають потрібні на утворення складу умови. Їх замик може тягтися необмежено довго і виразно чути, бо носова дорога отверта. Лятераль *л* і вібрант *р* подають анальогічні риси. Фрикативні можуть також утворити склад, але це вже буває рідче. Звичайно склади так утворені обмежуються на вигуки: пст, пш і т. ин.

Коли шелестівка буває осередком складу, то вона не може сполучатися з голосівкою в тім самім складі, бо тоді б голосівка була осередком складу.

§ 56. Шелестівка, що осередком складу, уважається в функції голосівки. Її часто звуть сонантом, залишаючи назву консонанту иншим шелестівкам в складі. Порівняна граматика индо-европейських язиків називає сонантами шелестівки *л р м н* і дві півголосівці і̯ і у̯. Вони грають подвійну ролю то шелестівок, то голосівок, залежно від їх положення в складі. Голосівки *і* і *у* ніщо иншого, як і̯ і у̯ в їх голосовій функції. З огляду на обставини, ці

фонеми звуться сонантами шелестовими і сонантами голосовими. Ото ж голосові сонанти такі (латинським шрифтом): i, u, l̥, r̥, m̥ n̥.

Увага. В науковій транскрипції складотворчий характер шелестових віданачується невеличким кружальцем під знаком шелестового (r̥, m̥), нескладотворчий характер голосівки дужкою під знаком голосового (i̯, u̯).

§ 57. Поділ на склади. Осередок складу, як ми вже знаємо, становить звук найбільшої чутности (сонорности) і найменшої видихової і артикуляційної енергії. Звуки, що зразу відповідають цим двом умовам, насамперед голосівки, відтак *л р м н*, нарешті фрикативні і замкнені. З цього виходить:

1. Будь-яку фонему може відділити від осередка складу, де вона входить, тільки фонема рівної або більшої чутности і рівної або меншої енергії видихової і артикуляційної.

2. Коли дві фонемі відділені звуком меншої чутности і більшої енергії видихової і артикуляційної, то вони становлять частину двох різних складів. Так, напр., в *моја, нкм—о* і *а, н* і *м* конче належать до двох різних складів, навпаки в *јаі̯, тнк ј* і *і̯, т* і *к* становлять частину того самого складу, що його осередок *а* і *н*; инакше кажучи, звук меншої сонорности межи звуками більшої сонорности становить границю складу.

Одже нормальним склад бувае тоді, коли перед його осередком (в укр. мові перед голосівкою) звуки йдуть в порядку від меншої чутности і більшої енергії видихової й артикуляційної, до більшої чутности і меншої енергії видихової і артикуляційної, инакше кажучи в порядку прибутної сонорности, а по осередкові у зворотнім порядку, себ-то в порядку убутної сонорности, напр.: *тра* але *арт*.

Склад, що кінчиться голосівкою (себ-то складовим звуком), зветься **отвертим**, а що кінчиться шелестівкою (нескладовим звуком) — **замкненим**. Шелестівку або групу шелестівок, що починають склад, ми називатимемо **наскладовими**, а ті, що закінчують склад, **вискладовими**.

Опріч нормальних наскладових ґруп, в українськім, як і в инших язиках, бувають ґрупи, де нормальні стосунки порушені, напр.: сна, ядра, лба, лга, рта, ржа і т. ин. В назвуку такі ґрупи часто усовуються з'явленням назвукової голосівки і розпадом таким чином назвукового складу на два, напр.: иржа, имла, оучинити исправу Грам. 1352, божимъ истворѣньем Грам. 1360, исталосѧ ib. і т. ин., і нормальні стосунки таким чином відновлюються. Кожний язик в цім разі йде за своїми артикуляційними звичками: в українськім, напр., починати склад не можуть плинні (*л*, *р*) або носові (*м*, *н*) в сполученні із замкненими; наприклад, неможливі наскладові *рт*, *лб*, *мт* і т. под. (групу *рд* маємо тільки в слові рдитися, коли тільки в словнику під ред. Грінченка фраза: „жеребець серед кобил рдиться" записана певно; ми б сподівалися „ирдиться", бо в мовнім ланцюзі ґрупа *лрд* неможлива), але сполучення спіранту з замкненим у всіх слов'янських і взагалі в індоєвропейських язиках звичайна річ.

Вискладові групи в українськім бувають звичайно нормальні; можливість ненормальних шелестових ґруп усовується розвоєм голосівки *е* або *о* між шелестівкою меншої і більшої чутности, напр.: театер але театру (не зайва річ завважити, що селяни, чуючи слово театер з російських уст (театр), повторюють його в формі театри), вікон але вікно, крапель але крапля, перстов але перства і т. ин. Кінцеві групи *сто*, *цто*, що подибуються в літературнім язику, не властиві людовій мові (царств, пророцтв). В еволюції язика, як ми побачимо, ненормальні вискладові групи усовувалися ще заником шелестівки в ґрупі, напр.: пїс з несл(ъ), вів з ведл(ъ).

Як легко ми можемо пізнати осередок кожного складу, так нам важко означити границі кількох наступних по собі складів, хоч в деяких випадках ми можемо докладно визначити, до якої голосівки, попередньої чи наступної, пристає шелестівка.

1. Коли між двома голосівками стоїть подвійна шелестівка (Ганна, суддя), то наступ й відступ шелестівки однаково міцні (§ 49). Найменше чутности (сонорности) є між обома. Ось чому можна віднести першу шелестівку до попередньої голосівки, другу до наступної. Те саме буває

і в сполученні двох різних замкнених, що перший з них тільки імпльозивний, а другий тільки вибуховий (експльозивний).

2. Коли між двома голосівками подибується замкнений, а за ним іде *р* або *л*, то наступ замкненого взагалі слабий, і відступ обох шелестівок майже одночасний. Найменше чутности (сонорности), і значить границя складу, знаходиться перед шелестовою групою: о-трібка, у-крайти.

Опріч того спостережено, що слов'янські языки взагалі і зокрема український, мають тенденцію притягати шелестові ґрупи між голосівками до другої голосівки, себ-то ослаблювати видих, щоб розмежити склади, не в середині шелестової ґрупи, а перед нею, розділяючи напр.: се-стра, мі-сто. Це явище ставлять у звязок з колишнім принціпом ще праслов'янської епохи закінчувати склади голосівкою, себ-то щоб „хвиля сонорности“ була виключно прибутною. Ця тенденція дає підставу такі ґрупи, що починають слово, також і в середині слова притягувати до наступного складу. (Див. О. Брокъ. Очеркъ физіологіи славянской рѣчи. СПБ. 1910, стор. 172 і далі).

Дифтонґи.

§ 58. Дифтонґом зветься склад, що його становить або голосівка з півголосівкою, або дві голосівці, виголошені одним видиховим рухом.

Увага 1. Звичайно дифтонґами (двоголосівками) звуть сполучення голосівки з нескладотворчими і̯ або у̯, а сполучення голосівки з нескладотворчими *р л м н*— дифтонґовими сполученнями.

Увага 2. Дифтонґ ще окреслюють як сполучення голосівки складотворчої з нескладотворчою, розуміючи під нескладотворчою звук, що не має на собі складового наголосу.

Розріжняємо два роди дифтонґів: прибутні і убутні або ростучі й падучі.

Прибутним (ростучим) дифтонґом буває склад, що його перший елемент півголосівка або голосівка коротка й слаба, а другий елемент нормальна голосівка. Він прибутний

тим, що виголошуючи його, переходимо він звука менш інтенсивного і довгого до звука більш інтенсивного і довгого, напр. іа, уа.

Дифтонґом убутним (падучим) звуться такі склади, що перший елемент голосівка, а другий півголосівка, так напр.: аі, еі, оі, уі, ау, еу, иу, іу оу, уу: грай, гей, бий, рій, ой, дуй, брав, ревти, бив, рів, бровко, був і т. под.

Увага 3. В звичайній графіці звуки *і* і *ў* віддаються знаками *й* (j) і *в*.

В українській мові найхарактерніший тип — дифтонґ убутний. Його можна означити такими трома прикметами:

а) Поступінним переходом від початкового елементу до кінцевого, так що органи не спиняються в виразно означеним положенні. Так, напр., в дифтонґові аї, язик і инші орґани (щелепи й губи) переходять поступінно від положення *а* до положення *і*, займаючи поспіль усі положення посередині (*а е ė і*), але ці посередники жаден не справляє виразного вражіння на вухо, і воно приймає напрям руху й керунок варіації, і коли б виголошено тільки частину ряду, напр. *а* і *е*, то слухове вражіння було б те саме. Від того індивідуально й льокально дифтонґи є сполучення дуже несталі, і мають нахил зміняти своє тембро і зводитися до простої голосівки.

б) Друга прикмета цих дифтонґів, це інтенсивність і розмірна довгість початкового звука, при чому другий елемент не сама одна голосівка, а ряд переходових звуків, коротших від звука початкового.

в) Третя прикмета убутного дифтонґу, що він відповідає одному тільки експіраторному (видиховому) актові.

Перший елемент дифтонґу буває як закритіший від другого, так і навпаки, як в укр. *іə*, *уə*, віданачаючи через *ə* переходовий елемент; він може індивідуально і залежно від наступної шелестівки дуже відмінюватися (уо, ўе, ўє, ўи і т. д.).

Палятаалізація.

§ 59. Під палятаалізацією взагалі ми розуміємо вплив палятальних звуків (себ-то таких, що в їх утворенні язикове тіло збирається спереду більш або менш наближуючися

до передньої частини твердого піднебіння, от як *е і ј н д'*) на артикуляцію инших звуків в напрямі їх собіуподібнення. Ці фонеми мають власний високий звук (це звичайно зветься м'якістю), і, значить, паляталізуючи инший звук, вони його підвищують з акустичної сторони, чи як звичайно кажуть, пом'якшують його. Ото ж коли паляталізується непалятальний голосовий звук, то він відмінюється в напрямку палятального: *а*, напр., переходить в *ä е і*, о в *ö*, *у* в *ÿ* і т. ин., а коли паляталізується шелестовий, то хоч його шелест і залишається незмінним, але підвищується власний тон його резонатора, напр. *н* і *н'*, *ка* і *кі*, *ма* і *мі*. Коли ми вимовляємо *мі*, *ме*, *мо*, *му*, то положення язика, потрібне, щоб вимовити голосівку, антиципується (наперед береться), себ-то вимовляючи *мі*, разом з *і* і звук *м* вимовляється з язиковою масою наперед, а вимовляючи *ма*, звук *м*, як і звук *а* вимовляється з положенням язикової маси назаду. Виходить, що в сполученні *мі*, *м* в артикуляції прирівнюється до *і*, але така паляталізація ще не робить шелестівки палятальною або паляталізованою, і є вона в язиках, що не знають палятальних шелестівок перед *е* і *і*, як сербський, словинський і південно-український діялект. Для паляталізації потрібно, щоб прирівняння до *ј*, або *і* (і навіть *е*) виділило осібні по своєму власному тонові вищі шелестові відтінки, шелестівки більш або менш типової палятальної артикуляції в противність нижчим (твердим) по своєму власному звукові шелестовим відтінкам без такої палятальної артикуляції або наближення до неї.

Так, напр., українські *бі, пі, мі, ві,* хоч і звучать приблизно однаково з російськими й польськими *бі, пі, мі, ві,* але в звуковій системі українського язика вони не становлять осібної категорії паляталізованих (м'яких) губних фонем як то ми бачимо в звукових системах російського й польського язика, це тим, що в цих язиках губні з палятальною артикуляцією подибуються і в инших положеннях, як перед *і*, напр., перед *а о и*, або у визвуку: мясо, пять мёд (пл. miód), кровь, і через те виділяються в свідомості в осібну категорію „м'яких" шелестівок, тим часом в українськім, подибуючися тільки перед *і*, як

відміна, що тільки тут існує, вони не виділяються в свідомости як окремі фонеми.

На тій самій підставі в українськім не маємо й категорії паляталізованих (м'яких) заднеязикових (*к з х* і гортанковий *г*), і тільки діялектично (в певних позиціях) ще існують паляталізовані *жс, ч, ш* і *р*, напр.: забіжжя, дівчя, лошя, ряма.

В залежности від більшого або меншого піднесення язика палятализація може бути повною й неповною. В останнім разі звуки звуться півпалятальними. Таким півпалятальним звуком в українськім є *л* перед *е* і *и*, а діялектично також і перед иншими голосівками. Це звичайно західно-европейське l: pole, lихо, byla, bylo.

Увага. В науковій транскрипції палятализація шелестівки відзначується значком акута (′) над літерою відповідної шелестівки (ń ź ć ľ).

Лябіялізація і лябіо-велярізація.

§ 60. Лябіялізацією зветься передання сусіднім звукам губного заокруглення властивого певним звукам, найбільше попереднім. Лябіо-велярізацією зветься явище в певній мірі супротилежне палятализації; як в цій ми маємо зосередження маси язикового тіла наперед і вигин язикової спинки до твердого піднебіння, так і в лябіо-велярізації маса язикового тіла зосереджується назад, і задня спинка язика вигинається до м'якого піднебіння як у вимовлянні *ў* (або *о*). Акустично, в супротивність палятализації, велярізація виявляється в пониженні власного звука, він стає, як кажуть, „твердішим". Прирівнання шелестівки до сусідніх *о* або *ў* ще не є справжня лябіо-велярізація; для цього треба, щоб висліром його було виріжнення осібних шелестових відтінків, що їх не мають фонеми, без такого низького власного звука. Лябіо-велярізація може бути, як і палятализація, більшою й меншою. На думку О. Брока, слов'янським мовам властива більша, себ-то з антиципацією положення для *ў*. В українськім лябіо-велярізація є діялектично. З шелестівок найбільше схильні лябіялі-

зуватися губні й задньо-язикові. Так зване тверде *л* в укр. мові є звук веляризований.

Увага. В науковій транскрипції лябіялізація голосівок відзначується невеличким ^{u} з правого боку над знаком відповідного звука, напр. k^{u}, g^{u}, або ж невеликим ^{w}: k^{w}, g^{w}.

Асиміляція.

§ 61. Коли два звуки зближуються з собою в артикуляції або в фонації, то такий процес зветься асиміляцією або уподібненням. Звук, що відмінився під упливом другого, зветься асимільованим, а той другий — асимілятором.

Розрізняємо три роди асиміляції: 1, проґресивну або поступову, 2, реґресивну або відступову і 3, обопільну.

Проґресивною зветься асиміляція тоді, коли попередній звук асимілює наступний, себ-то асимілятор стоїть перед асимільованим; таку асиміляцію ми маємо, напр., в укр. слові бджола з колишнього бьчела, або (х)фалити з хвалити, (х)филя з хвиля.

Реґресивною зветься асиміляція тоді, коли наступний звук асимілює попередній, себ-то асимільований стоїть перед асимілятором. Таку асиміляцію ми маємо, напр., в слові ні*х*ті (від ніготь).

Обопільною зветься асиміляція тоді, коли два звуки обопільно впливають на себе; вона складається з проґресивної і реґресивної асиміляції. Її ми спостерігаємо в еволюції язика.

Опріч безпосередньо сусідніх звуків, можуть асимілюватися звуки і не безпосередньо сусідні, але такі, що становлять частину тої самої фонетичної ґрупи. Асиміляцію суміжних звуків звуть орґанічною, а не суміжних гармонійною, напр.: кужух (з кожух), гаразд (з горазд), тепер (з то-перво) і т. д.

Коли звук утотожнюється цілком із своїм асимілятором, то асиміляція зветься повною, напр.: гі*н*ниј зам. гі*д*ниј, бешшлюбний з безшлюбний, а коли він не утотожнюється, а тільки приподібнюється до свого асимілятора,

то частковою. Часткову асиміляцію часто звуть акомодацією.

За асиміляції, що їх спонодували фонетичні зміни в історії языка, буде мова пізніше, а тепер скажемо за асиміляції, що їх можна констатувати тепер.

§ 62. По органах, що їх рух модифікується, ми розріжняємо такі асиміляції:

1. Асиміляція гортанкова, або асиміляція в фонації. Шелестівка глуха (безголоса), сусідуючи з давінкою (голосною) стає давінкою, і навпаки давінка стикаючися з глухою стає глухою, напр.: прозьба, міхтіти (мигтіти), полекша (полегша), ніхті (ніготь), лехкиј (легенькиј). Це повна асиміляція в фонації, бо дрижання голосових в'язел перестало вже в держі попередньої шелестівки, але вона може бути й неповною, себ-то попередня шелестівка тільки в відступі втрачує свою голосність, себ-то дрижання голосових в'язел, і тоді видається приглушеною; це дало привід деяким дослідникам удати графічно ці звуки як *бп, жш, дт* і т. д. напр. ніжка (ніжшка), солодкиј (солодткиј) і т. д.

2. Носова асиміляція. Носова асиміляція є наслідком поспіху або забари в чинности піднебінної заслони. Носова шелестівка може назалювати сусідню шелестівку, а в тих языках, де є носові голосівки, і попередню голосівку, або носова голосівка може назалювати сусідню шелестівку. В українськім маємо тільки перший випадок (діялектично): гінниј з гіднийј.

Язикова асиміляція. Язикова асиміляція є наслідком зміни в русі языка під упливом сусідньої фонеми. Ми розріжняємо такі асиміляції.

а) Шелестівки до шелестівки: α) палятаізація шелестівки під упливом палятального, напр.: с'нїг, с'лїд, с'тїна, д'ня, гальцї (галка). β) уподібнення в артикуляції, а власне:

1. Зубні замкнені перед зубними і зазубними спірантами переходять у відповідні зубні й зазубні африкати, себ-то:

т + с > цс: піцсадити з пітсадити, а це з підсадити.

т + ш > чс: пічшити з пітшити, а це з підшити.

д + з > ʒз: піʒзивати з підзивати.

д + ж > ʒ́ж: піʒ́живати з підживати.

2. Зубні замкнені перед зубними і зазубними африкатами з ними вповні асимілюються, себ-то:

т + ц > цц: бра*ц*ці з бра*т*ці.

т + ч > чч: очче з о*т*че.

д + ʒ > ʒʒ: пiʒʒюбати з пiдʒюбати.

д + ʒ́ > ʒ́ʒ́: пiʒ́ʒ́игувати з пiдʒ́игувати.

3. Зубні спіранти перед зазубними спірантами і африкатами переходять у відповідні зазубні спіранти, а власне:

с + ш > шш: *ш*шити з сшити.

з + ж > жж: *ж*жолобити з зжолобити.

с + ч > шч: *ш*частя з счастя, шчадок з с-чадок.

з + ʒ́ > жʒ́: вийiжʒ́ати з вийiзати.

4. Зазубні спіранти (*ш, ж*) перед зубним африкатом (*ц*) асимілюються з ним в артикуляції і фонації:

*ш*ц > сц: кисцї з кишцї.

жч > сц: нiсцї < нiз'цї < нiжцї.

5. Зазубні африкати перед зубними африкатами з ними вповні асимілюються:

ч + ц > цц: кац'цї з качцї.

б) Шелестівки до голосівки. До цеї асиміляції належить м'якшення (див. Палятаалізація) і також палятаалізація передньоязикового перед *е*, коли за ним стоїть *і* з колишнього *ѣ*: с'вiт, з'вiзда.

в) Голосівки до голосівки. До цеї категорії належать вокалічна гармонія й редукція дифтонґів. Ці явища з царини еволюції язика.

4. Губна асиміляція. Губна асиміляція є наслідком заміни одного руху губ на другий, або модифікації в формі губного отвору. Вона буває між шелестівками, шелестівками й голосівками та між голосівками. Ці явища відносяться до історичної фонетики.

Асиміляція носова, язикова та губна є асиміляціями в артикуляції.

Асимиляція буває не тільки в середині слова, а і в кінці, у внаслідок, під упливом артикуляції початкового звука наступного слова, напр.: нiз би, пiґ би, велиґ-день; беш-шашки Черк. п. *), бiс тiтки, вирiз здоровий, яґ ду-

*) Говірка с. Красносілки Черкаської Окр., записала Л. Мулявка.

рить ib. Межиславну асиміляцію, за індійськими граматистами, звуть санді (samdhi — звязок, сполука).

§ 63. Причини асиміляції. При регресивній асиміляції рух, потрібний на вимову наступного звука, відбувається у вимові попереднього, себ-то заходить завчасно. В прогресивній асиміляції рух потрібний на вимову попереднього звука переходить на дальший звук, себ-то тягнеться надто довго. Цим двом процесам можна дати психольоґічне пояснення Звичайний рух полягає на ідеодинамічному законі психольоґічного автоматизму, що каже: „кожне рухове вибраження змагає здійснити свій рух“ (Ginneken, 246) *). Коли артикулюють звук, то вже мають в свідомости образ наступного звука: рухи, характерні для цього звука, змагають здійснитися й часто справді здійснюються.

Коли фізіольоґічний рух тягнеться надто довго, то це явище полягає на другому психольоґічному законі, на законі міякової енерґії, що рівнобіжний з законом фізичної інерції; він каже: „всякий психофізичний стан природно змагає тривати й відмінюється тільки в наслідок причини від нього відмінної“ (ib. 250). Одже розумно, що оден або кілька рухів, потрібних щоб утворити фонему, довжиться протягом артикуляції наступної фонеми.

Дисиміляція.

§ 64. Дисиміляція або відподібнення є явище протилежне асиміляції. Воно виявляється в тім, що оден з двох звуків тотожних або подібних в кількох рисах до другого, заміюється на відмінний з ним. Фонема, що її тембр змінюється, зветься дисимільованою, а друга дисимілятором. Дисиміляція заходить від того, що оден або кілька фізіольоґічних рухів, спільних обом фонемам, заміюється на инші рухи.

Дисиміляція також буває прогресивна й регресивна і може заходити між сусідніми фонемами і не сусідніми. Дисиміляцію сусідніх фонем звуть диференціяцією.

---

*) Ginneken, J. van. Principes de linguistique psychologique. Paris 1907.

Дисиміляція буває частковою, коли в дисмільованій фонемі тільки частина спільних обом фонемам рухів замінена на инші, і повною, коли всі спільні обом фонемам рухи замінені на инші. При повній дисиміляції часто зникає дисмільована фонема. Дисиміляція зветься гапльольоґією тоді, як зник звука або ґрупи звуків стався з причини повторення того самого звука або навіть ґрупи звуків.

В українськім ми маємо приклади дисиміляції двох сусідніх звуків одного творення, як двох замкнених напр.: дохтор з доктор (Див. § 205), або двох несусідніх звуків: ярмалок зам. ярмарок, пролуб зам. проруб (див. § 88). В словах зложених часто буває гапльольоґія, напр.: голеда зам. гололеда, широкостиј зам. ширококостиј, широчолиј зам. широкочолиј.

§ 65. Причини дисиміляції. Дисиміляція явище не свідоме, і її можна двояко пояснити.

Коли в слові одна по одній ідуть більш або менш подібні артикуляції, то елементи тотожні змішуються в свідомости й одна з артикуляцій, що її виображення найменше інтенсивне, не відтворюється або змінюється на артикуляцію сусідню.

2. Друга причина дисиміляції лежить в загальнім законі ритма, що каже: „коли кілька психічних актів, більш або менш подібних, сполучаються в вищу одність, то знати в цих актах змагання ріжничкуватися так, щоб підлягати одному з них, як осередкові тяготи“ (Ginneken, 252).

Таким чином у фонетичній ґрупі тотожність або подібність фонем змагає зірватися на користь одної з них, що стає домінуючою, иначучи инші на свою користь. Це пояснення доповнює перше. Істотна причина дисиміляції є завжди психольоґічна перевага одної фонеми або ґрупи фонем над другою подібною фонемою або ґрупою.

Висоність.

§ 66. Звуки в реченні мають не однакову музикальну високість: то голос підноситься, то знижується. Зміна голосу в високости зветься інтонацією.

Спостереження відкривав нам загальні причини інтонації:

1. Емоції, що товаришують кожному реченню, надають йому власної інтонації, напр.: гнів, повага, обурення, прохання і т. д. Така інтонація зветься емоційною.

2. Реченню може не товаришувати жадна емоція, а проте воно вимовляється з відмінною інтонацією, і піднесення та пониження голосу вказують загальний рух мисли. Така інтонація зветься льогічною.

3. В деяких язиках піднесення й пониження високости в'яжеться, як здається, з будовою мови і не залежить ні від емоції, ні від висловлюваних відтінків мисли. Визначені склади певних слів завжди вимовляються з піднесеним або пониженим голосом. Така інтонація зветься лінгвістичною инакше тоном або музикальним наголосом.

§ 67. Фізіольогічні умови інтонації. Високість звуків (фонем) залежить від числа дрижань голосових в'язел в одиницю часу: що вони частіші, то голос вищий. Але частість дрижних рухів голосових в'язел залежить від їх довжини й натужности: що вони коротші, то голос вищий; що натужніші, то голос вищий. Натуження їх може зайти з двох причин: від скорочення відповідних м'язів і від тиску повітря в дишнику. З тим самим скороченням м'язів гортанки, коли тиск повітря в дишнику побільшується, то голосові в'язла під його тиском натужуються більше. Перше натуження зветься активним, друге пасивним. Повне натуження складається з активного й пасивного.

Натужність (інтенсивність).

§ 68. Звуки слова або речення розріжняються не одною високістю, а й натужністю. Причини зміни в натужности ті самі, що й у високости. Ці зміни бувають споводовані емоцією і сполучаються зі зміною в високости — їх можна назвати емоційними.

Деякі слова, що ми їм надаємо більшої ваги, вимовляються з більшою натужністю, як ті, що нам видаються не за такі важні. Такі зміни в натужности звуться льогічними.

Нарешті в деяких язиках напр.: українськім, в. руськім, німецькім, латинськім, зміна в натужности не залежить

ні від емоції, ні від мислі, що її виражають, а звязана з будовою самого язика. Це те, що звичайно звуть експіраторним наголосом.

Є ще зміна в висококости, як вислід загального закону ритма: психольоґічні явища одної природи, йдучи по собі, не можуть лишатися тотожними собі. Такі зміни звуться ритмічними.

§ 69. Фізіольоґічні умови натужности. Зміна натужности залежить від кількости повітря, що витрачується на кожний звук.

1. Коли ми творимо дві голосівці одного тону, але різної натужности, то чим дужчий звук, тим пересічний видаток повітря більший.

2. Коли творимо дві голосівці одної натужности, але різних тонів, то видаток повітря убуває, як звук стає вищим. Коли видаток повітря лишається сталим, то звук тим дужчий, чим вищий.

3. Коли творяться голосівки одної висококости й натужности, то видаток повітря тим більший, чим голосівка закритіша, себ-то з тим самим видатком повітря закрита голосівка буде слабша, як відкрита. Цим дасться вияснити, чому в язиках з експіраторним наголосом тембро голосівки иначиться зале́жно від того, чи вони наголошені, чи ні, так напр. в укр. ненаголошені *е* і *о* мають нахил до підвишення артикуляції в *и* і *у* личу', знаїіп, кужух.

Натужність шелестівок означується разом і артикуляційною енерґією і видатком повітря.

Енерґія наголошених і ненаголошених складів у різних язиках буває різна, та в тім самім язику діялектично не однакова. Так, напр., в східно-укр. говірках артикуляційна енерґія ненаголошених складів більша, як в західних, але, як порівняти до в. руських говорів, то значно менша. І. Зілинський („Проба упорядкування українських говорів" ЗНТ. ім. Ш., т. 117—118) так означує (приблизно) ступені експіраторної сили ненаголошених складів. В словах трискладових с посереднім наголосом, склад перед наголосом двічі слабший від наголошеного, і натужність його менша від останнього отвертого складу, а натужність останнього замкненого складу близька до переднаголоше-

ного, напр. пороги. Коли по наголошенім кілька ненаголо-
4 (3) 1 3
шених складів, то найслабший безпосередно по наголошенім і нерідко підлягає редукції (напр.: бачця з бачиться, мать з мабуть). Иноді слово опріч головного, має ще другорядний наголос з причин ритмічних, напр.: перевертáтись наголос другорядний на першім складі, а головний на передостаннім. Коли перед наголошеним складом кілька ненаголошених, то між другорядним і головним наголосом стоять склади з слабшим видихом, напр.: чарівниця.
2 (3) 4 1 3

Див. також: Брокъ. Очеркъ фиziологіи славянской рѣчи ст. 221—222.

Lehr T. Z fonetyki małoruskiej 1. Siła wydychowa akcentu i jej wpływ na wzajemny stosunek w wyrazie Pr. fil. VIII, 2, ст. 363).

Тяглість.

§ 70. На те, щоб вимовити фонему, потрібний певний мінім часу, залежний від природи фонеми, але цей мінім можна більш або менш переступати. Коли ми до нього наближаємось, то говоримо швидко, а коли від нього відходимо, то говоримо помалу. Така суб'єктивна тяглість звуків для фонетиків має мало інтересу. Більшої ваги тяглість звука з огляду на тяглість сусідніх звуків, бо ця тяглість залишається майже незмінною, тим часом як тяглість безоглядна мінлива залежно від швидкости мови або музикального руху. Розмірна довгість (тяглість) звуків зветься часокількістю.

Часокількість великої ваги лзикова прикмета. З'иначити часокількість, зробити з короткого звука довгий і навпаки це значить вимовити инше слово, що має свій власний сенс або зовсім жадного сенсу не має, себ-то не існує в мові. Напр., лат. rosā з $\bar{a}$ довгим і rosă з $\breve{a}$ коротким мають ріані значіння, а rosa з о довгим зовсім не існує.

Часокількість шелестівок. Фрикативні шелестівки можна довільно тягти. Через те їх і звуть тяглими, але на практиці звичайно розріняють шелестівки довгі й короткі. Звичайно шелестівки бувають короткі, а довгими

протиснені стають від здовження їх артикуляції: ссати, бравня, зілля, а замкнені від довшого тривання замику, напр.: віддати. Коли довга шелестівка розкладається на два склади, то вона є подвоєна шелестівка.

Часокількість голосівок. Голосівки можна тягти до схочу. Одже їх тягліcть може мати багато ступенів. В інтересі докладности, опріч довгих і коротких голосівок, дослідники розрізняють ще напів-довгі, над-короткі, над-довгі. Короткість і довгість відзначуються, порівнюючи з иншими звуками в тій самій мові, і може не дорівнювати в довгости й короткости звукам в иншій мові. Довгий звук може бути рівний двом коротким (⏑⏑), але може бути й коротчим (⏑ ⏑).

Часокількість складу. Тягліcть складу дорівнює сумі тяглостий тих звуків, що його становлять. В українськім склади взагалі короткі, але трохи здовжуються під наголосом. В языках чесько-словацькім, сербо-хорватськім і словинськім довгість і короткість складу становлять їх властивість.

Тон і наголос.

§ 71. Тоном звичайно звуть наголос високости, або музикальний, а просто наголосом — експіраторний наголос або наголос натужности. Є языки з музикальним і експіраторним наголосом; до перших належать сербо-хорватський і словинський, до других в. руський, український, польський, чеський і болгарський.

Тон в складі буває рівним, коли склад через цілу свою тягліcть має приближно ту саму високість, і з огляду на те чи голос вищий, чи нижчий від нормальної інтонації, він буває гострий (/) або важкий (\). Схематично його можна удати як позему лінію —.

Тон прибутний або ростучий, коли високість звука росте від початку до кінця складу. Схематично його можна удати рисою нахиленою вправо/.

Тон убутний або падучий, коли високість звука убуває від початку до кінця складу. Схематично його можна удати рисою нахиленою вліво\.

Тон зложений прибутно-убутний і убутно-прибутний можна відзначити знаками ∧ ∨.

§ 72. Експіраторний наголос може бути ростучим, коли натужність струменя повітря росте (/), або падучим, коли вона убува (\), або ж ростучо-падучим, коли натужність спочатку росте, відтак пада (∧). Така натужність і тягліть звуків зветься здовжною і склад має один експіраторний верх. Коли ж натужність видихового струменя по поступіннім убуванні трохи більшає, і звук з огляду на видих розпадається на двоє і стає з двома експіраторними верхами, то тоді натужність і тягліть зветься уричатою (∨).

§ 73. Що до місця в слові, себ-то на який склад від краю припада, то наголос, як і тон, може бути вільний і звязаний. В українськім, напр., як і в московськім, литвинськім, болгарськім, наголос вільний; його місце не тільки в різних словах може бути різне, але й в різних формах того самого слова він може міняти своє місце (бі́ба — баби́). Але в инших язиках наголос звязаний певними умовами, напр., в ст. грецькім він міг стояти тільки на трох останніх складах; в латинськім клясичнім наголос на передостаннім складі, коли він довгий, а на третім від краю, коли передостанній короткий. Слова в романських язиках мають наголос латинських слів, з яких пішли, але через фонетичні зміни, напр., заник останніх складів, наголос опинився ближче до краю, як у латинськім; у французькім, напр., на останнім складі. Наголос, що буває завжди на певному складі в слові, зветься сталим. Опріч французького, сталий наголос і також на останнім складі маємо, напр., в монгольськім і турецькім; на передостаннім в польськім і малайськім; на першім в чеськім і угорськім (мадярськім).

Наголос, як часокількість і тон, має велику семазіольогічну вагу в мові, відріжняючи сенс в словах однакового фонетичного складу, як напр. укр. за́мок і замо́к гр. βίος „життя“, і βιός „лук“; або вказуючи на різні форми слова, напр.: жі́нки і жінки́.

Експіраторний наголос часто впливає на зміну тембру голосівки, напр. в укр. *е* і *о* в складах ненаголошених мають підвищену артикуляцію: се́ла — село́, во́гник — вугонь.

Фонетичні ґрупи. Ритмо.

§ 74. Речення. Говорення, себ-то ряд слів, що ними людина висловлює свої гадки, розкладається на більш або менш зложені одности. Першим вислідом такої аналізи є речення, зложена ґрупа, що має одність психольоґічну, граматичну й фонетичну.

Залишаючи на боці одність психольоґічну й граматичну, розглянемо фонетичну. З фонетичного погляду речення є така купність звукових явищ, що дозволяє її виділити з попереднього й наступного речення.

Ці явища такі:

1. Павза, себ-то мовчання, що відділяє одно речення від другого.

2. Варіяція високости. Кожне речення вимовляється з відмінною інтонацією, що не дає змішати його з иншим реченням.

3. Варіяції натужности. Кожне речення характеризується варіяціями натужности, що зазначують підлеглість одних частин другим. Напр., речення: „дай мені цю книжку" може мати чотирі різних сенси залежно від того, на якім слові буде наголос. Слово дужче від инших наголошене відповідає пануючому виображенню. Наголос инших слів підлягає цьому по розмірній важности кожного з них.

§ 75. Слово. Слово взагалі не уважається за фонетичну одність і навіть за фонетичне поняття. Це одність головно морфольоґічна й синтактична. А проте вона має деякі риси, що роблять її в певній мірі одністю фонетичною.

1. Слово має один наголос або може його мати.

2. Початок і кінець наголошеної ґрупи, ґрупи віддихової і речення спадаються завжди з початком і кінцем слова.

3. В багато язиках визвукова фонема має відмінну вимову, напр.: в російській і польській: бог, уж, раз бринять як бок, уш (пл. jusz), рас і т. ин.

4. Слово необертáне, неподільне, непроникáне, (себ-то в нього не вільно вставити ні иншого слова, ні словосполучення). Ці властивости відділяють його від наголошеної ґрупи.

Вказані риси дають слову неподільність і фонетичну одність.

§ 76. Ритмо. Ритмом зветься періодичне иначення кількох явищ. Ритмо буває що разу, як різні явища по собі наступають і як одно з них, принаймні, знову покажуеться в той саме період часу. Закон ритма домінує над живими істотами. Функції життя ритмічні. Елементи, що їх иначення або наворот творить мови несвідоме ритмо, такі: тембро голосівок і шелестівок, високість, натужність і часокількість.

1. Ритмічний наворот тої самої шелестівки зветься аллітерацією, ритмічний наворот тої самої голосівки зветься асонансом. Періодичні иначення голосівок і шелестівок можуть творити різні ритмічні комбінації, що не мають осібної назви, напр.: тік-так.

2. Ритмо високости, себ-то иначення піднесення й пониження голосу, дається спостерегти часто в інтонації речення.

3. Ритмом натужности зветься чергування наголошених і ненаголошених складів. Коли слово многоскладове, то опріч головного наголосу воно завжди має ще другорядний, слабіший. Розклад слабіших наголосів означується ритмом, напр.: перевертáти.

4. Ритмо часокількости анальоґічне ритмові натужности в наслідок відповідности натужности й часокількости, і часто з ним змішується.

Всі вказані роди ритма несвідомі. Їх треба відрізняти від свідомого ритма, що надається мові в естетичній цілі. Ритмо істотна прикмета віршованої мови, що підлягає правилам ритма. Елементи віршового ритма ті, що їх чергування становить ритмо мови несвідоме: тембро, високість, натужність і часокількість.

Фонетична еволюція.

§ 77. Мова, як безустанна діяльність нашого духа, завжди перебуває в процесі безперервного пначення або змін: змінюються звуки, змінюються форми слів і речень, змінюються і значіння; мова почасти втрачує з того, що вона мала колись, почасти набуває нового, почасти пере-

творює одно в друге. Процес всіх цих змін разом становить історію мови (язика). Зміни фонетичні є зміни у вимовлянні. Їх студіює історична фонетика.

В мові кождої поодинокої людини є безліч звукових варіяцій, залежних і від супровідних емоцій і від певного темпераменту людини і від певного її віку; в різні доби свого життя людина говорить не однаково. Але зміни в вимові, що відбуваються протягом людського життя, дуже незначні і ми їх звичайно не постерігаємо, ото ж і наукова їх вартість не велика, а зміни значні потрібують довшого часу. Як же маємо їх вистежувати? Мову предків ми знаємо крізь призму омануливої традиційної графіки; вона в значній мірі не відбива фонетичної еволюції: деякі слова у нас писалися з XI до XIX віку однаково (напр. конь, родъ), наче б вони й тепер вимовляються так, як сім віків тому, тим часом як вони дуже відмінились (кінʼ, рід). Ото ж, насамперед, під графічною формою минулого нам треба викрити фонетичну форму слова в певній добі.

Коли ми маємо писані пам'ятки з минулих епох, то на підставі похибок писарів ми можемо вияснити для деяких з них звукову форму слів, коли ж ми позбавлені цього джерела і маємо тільки вихідну точку і вислід еволюції, то ми можемо шукати тільки відповідностий між первісною звуковою формою і останньою, відбудовуючи посередні гипотетично: але буває ще й такий випадок, що ми знаємо тільки вислід еволюції в декількох споріднених язиках, не знаючи ні посередних фором, ні вихідної точки. В такім разі нам залишається тільки порівнювати слова в різних язиках мовної родини і встановлювати фонетичні відповідности. Замість порівнювати наступові форми того самого язика, береться до порівнання спів-існуючі форми в різних язиках. З такого порівнання можна вивести первісну звукову форму; вона хоч і залишається гипотетичною, але дає досить добре пояснення установленим відповідностям.

§ 78. Обидва схарактеризовані методи, і історичний, і порівнальний, обопільно підпирають себе. Вони дають нам змогу упорядкувати звукові зміни і признати їх правильність.

Хоч ми й не можемо строго систематизувати фонетичні зміни, але розглядаючи їх з різних точок зору, можемо

їх поділити на ґрупи і тим внести певний порядок в ці численні явища.

1. Одні зміни бувають в високости, натужности й тяглости звуків, а другі — в самім їх тембрі. До цього поділу удаються язиковці за-для його вигоди.

2. З огляду на иначення (модифікації) в рухах мовних органів, що їх вислідом бувають фонетичні зміни, ми постерігаємо, що одні иначення просторового характеру, напр., перехід задньо-язикового звука в середньо-язиковий або передньоязиковий: к > ч, к > т, або иначення ступеня стиснення органів, напр. перехід від замкненого до протисненого того ж ґатунку: п > ф, к > х і т. под., або нарешті обидва разом, напр. к > с. Другі иначення часового характеру, напр., початок або кінець артикуляційного руху, що може бути завчасним або запізнім; всі асиміляції є вислідом такого. иначення; до нього ж належить иначення в тяглости звуків, що не нарушає одночасовости, також иначення здовження і скорочення. Нарешті деякі иначення динамічного характеру: до них належать зміни в м'язовім стисненні, зміни у високости й натужности. Само від себе зрозуміло, що в одній звуковій зміні може відбутися кілька иначень.

3. Розріняють зміни з а л е ж н і й н е з а л е ж н і. Звичайно під незалежними змінами розуміються такі, що не залежать від упливу сусідніх звуків, а під залежними — такі, що відбуваються під упливом сусідніх звуків. До змін незалежних ми відносимо, напр., втрату носових звуків в більшости слов'янських язиків.

4. З огляду на спосіб, як заходять иначення звуків, ми розріняємо з м і н и й з а м і н и звуків. В замінах не буває жадного посередку між давнішою фонетичною формою і новою. Так в українськім із „срібро“ в наслідок дисиміляції двох *р* з'явилося „сріблo“. Можливо, що обидві формі довго жили разом в українській мові, поки остання взяла гору і запанувала загально, але посередньої форми не було. У звукових змінах, навпаки, буває цілий ряд переходів між давньою й новою формою. Так, напр. праслов'янське „мелко“ перейшло кілька стадій перш як сталося укр. „молоко“. Поступові зміни звуться е в о л ю ц і є ю, а заміни — м у т а ц і є ю, термін запозичений з біольоґії.

Мутація й еволюція дуже відмінні від себе. Мутація відбуваючися не змінює системи звуків, що є в мові: звук або зникає в слові, або запроваджується там, де нічого не було, заміняється на другий, але жадний новий звук не народжується, і жадний давній звук в нім не зникає; звуки різно комбінуються, але лишаються тими самими. В фонетичній еволюції, навпаки, самі звуки мови по-троху перетворюються, відмінюється цілий артикуляційний механизом.

І причини цих двох явищ не однакові. Мутації можуть знайти своє вияснення в законах індивідуальної психольогії. Еволюція звуків, навпаки, як знати, вислід фізіольогічної модифікації, що певного періоду діймає всіх членів того самого язикового середовища.

5. Нарешті зміни можуть бути *реґулярні* (правильні) і *нереґулярні* (неправильні). Перші заходять що-разу тоді, як звук що відмінюється, стоїть в одних умовах. Другі заходять тільки в деяких випадках, що важко їх підвести під загальну формулю. Поступінні зміни, вислід фізіольогічної еволюції, що модифікує механизом слова у всіх членів язикового середовища, взагалі є зміни правильні (реґулярні). Заміни, що їх первісна причина лежить в діланні законів індивідуальної психольогії, найчастіше иначення неправильні (нереґулярні).

§ 79. Всяку правильну фонетичну зміну, *коли вона закінчилася*, можна висловити в загальній формулі: та сама фонема, артикульована в тих саме умовах, міняється однаково в той саме період часу і в тій саме царині. Подібна формуля зветься фонетичним законом: вона виражає ту думку, що правильні фонетичні зміни відбуваються в певних умовах язикових, часових і просторових. Розгляньмо кожну з цих умов зокрема.

1. *Умови язикові*. Щоб відбулася правомірна фонетична зміна, потрібні дві групі умов. Вона завжди відбудеться у всіх випадках, де обидві групі умов сполучені.

1. Зміна відбудеться, коли фонетичні умови строго тотожні.

2. Зміна відбувається правильно тільки в словах, що еволюціонували поступінно в порівнюваних язикових умо-

вах. З цього виходить, що деякі категорії слів не підходять під закон, напр.:

а) Слова запозичені з иншого языка або з давнішого стану того самого языка. Очевидно, що такі слова не могли пережити еволюції, що вже була закінчилася, як їх позичено.

б) Слова, що є вислідом фонетичної мутації.

в) Нарешті є слова, що їх нормальна еволюція або прискорилась, або забарилась, або була порушена. Такі слова також бувають винятком з фонетичних законів.

Опріч цих випадків, зміни в вимові фонеми, що бувае в одних і тих самих умовах, відбуваються однаково. Коли в цім раві бувае ніби то виняток, то тоді, можна трояко гадати: або зроблено помилку що до походження слова, або слово належить до одної з вище зазначених категорій, або ж самі фонетичні умови правильної зміни, що з неї слово нераче становить виняток, недокладно сформульовані.

2. Умови часові. Зміна вимови відбувається в певнім періоді. Коли цей період зміни закінчився, то тої самої зміни вже більше не заходить. Запозичене слово перебуває усі зміни, що бувають пізніше того, як його запроваджено в мову, але попередніх змін не зазнає. Ото ж можна за помічу запозичених слів означити хронольогію фонетичних змін, коли відома дата запозичення, і навпаки можна усталити дату запозичення, коли відома хронольогія фонетичних змін.

Поступінні фонетичні зміни відбуваються не однаково хутко. Звук протягом віків може дуже мало відмінитись, а відтак протягом одного покоління може значно з'иначитися. Еволюція, що почалася, може спинитися в одній із своїх черг, і звук, що постав, довго не відмінюється, пор. ст. слов. (і разом прасл.) богъ срб. бог, півн. укр. бу'ог, польськ. bóg, ч. bŭh, півд. укр. біг.

3. Умови просторові. Коли языкова царина велика, то певна языкова зміна відбувається в той саме час тільки в части людности, що її становить. Лінію, що її обмежує, можна накреслити на мапі. Така лінія зветься ізоґльосою. Царину, де відбулася зміна можна назвати фонетичною площею. Для кожної фонетичної зміни можна

означити її площу. Такі площі різних фонетичних змін звичайно не покриваються. Частина спільна певній лічбі фонетичних змін часом обмежується на кілька сіл, навіть і на одно село. З того виходить, що в язиковій масі одного походження насправді нема діялектів, а є тільки язикові риси, що взаємно входять в різні комбінації. Хоч правда й те, що причини політичні, економічні, літературні й ин. поширюють певну говірку на великий простір, але то не фонетична, а соціяльна еволюція.

Але без поняття фонетичного закону легко обійтись, досліджуючи просто умови еволюції звуків в певнім язику.

Фонетичні умови еволюції голосівок.

§ 80. Минаючи рідкі випадки, коли еволюція голосівок не звязана з жадною фонетичною умовою, вона найчастіше в'яжеться з такими умовами, одною або кількома:

1. Тон, він мало впливає на еволюцію голосівок. Але значення голосівок в історії і. е. язиків, здається, у звязку з місцем тону.

2. Часокількість голосівок. Фонетична історія язиків показує, що голосівки довгі й голосівки короткі мали не однакову еволюцію; напр. в укр. з довгого колись $\bar{o}$ маємо *і:* дім з до̄м, а $\breve{o}$ коротке лишило ся без зміни (дому з до̄му).

3. Експіраторний наголос. Це найважніший чинник в еволюції голосівок. Голосовий звук майже завжди різно змінюється залежно від того, чи він наголошений чи ні; напр., в півн. діялекті укр. мови прасл. *е* наголошене дало *і* (або дифтонґ), ненаголошене *е*: відра — ведро, хлів — хлеви. Опріч того, коли експіраторний наголос дужий, як у руській мові, то ненаголошені голосівки редукуються, себ-то стають надкороткими і втрачують виразність свого тембра; а коли слабий, як в українськім, то ріжниця між наголошеними і ненаголошеними голосівками в тім, що останні тільки підвищують свою артикуляцію, напр.: се́ла — сило́, во́гник — вуго́нь.

4. Вплив сусідніх звуків — це така ж важна причина зміни, як і наголос. Це часто явище асиміляції

(мінї, каміня), а опріч того сусідатво шелестівки може викликати дифтонґізацію голосівки, напр., коли вона лябіялізована: мнубго.

5. Місце голосівки в слові також часом має вплив на зміну. Так, напр., в романських язиках голосівка початкового складу не так відмінюється, як голосівка кінцева. Хоч цю причину легко змішати з двома попередніми.

§ 81. Можливі зміни голосівок. Многовзірність змін голосівок можна звести на такі катеґорії:

1. Голосівка, залишаючися простим звуком, може змінити своє тембро. При тім бувають такі иначення:

а) Назалізація або її втрата. Назалізація буває завжди в наслідок звичайно реґресивної (відступової) асиміляції, рідче проґресивної, і залежить, як ми знаємо, від прискорення в опущенні м'якого піднебіння, або від забари в його піднесенні. Утрату назалізації маємо у зворотнім процесі.

б) Лябіялізація або її втрата. В язиках, де є лябіялізація, голосівки (палятальні) заокруглені часто постають через лябіялізацію (палятальних) незаокруглених, напр. melko > mölko > mołko (молоко). Навпаки буває рідче.

в) Паляталізація і веляризація. Паляталізація є переміщення артикуляції ззаду наперед, так що велярний стає палятальним. Це буває взагалі в наслідок приподібнення (асиміляції) до сусідньої фонеми. Веляризація є переміщення артикуляції зпереду назад, так що голосівка палятальна стає велярною; l, напр., в *melko під упливом наступного велярного перейшло в ł, *mełko. Це явище буває не так часто як паляталізація.

Вокалічною гармонією звуть той випадок веляризації або паляталізації, коли голосівка наприкінці слова асимілюється з голосівкою першого складу і стає палятальною або велярною, уважаючи на якість цеї останньої. Це явище маємо в язиках урало-алтайських, в малайськім і в деяких полінезійських. В турецьк., напр., наросток інфінітиву — mak: jaz-mak „писати", але sev-mek „любити". В укр. до вокал. гармонії належать такі випадки, як Гарасим з Герасим, гаразд з гораздь.

г) Закритість і відкритість. Голосівка стає відкритою в наслідок опусту спіднього щелепу й найбільше язика. Коли палятальна голосівка стає відкритішою, то язик пересувається спереду назад; а коли це голосівка велярна, то ззаду наперед.

Коли найзакритіші голосівки *i*, *ü*, *u*, ще більше закриваються, то вони переходять у півголосівки i̯ ü̯ u̯. Дальше закриття провадить до переходу в шелестівки: j, v.

2. Голосівка може перетворитися на дифтонґ (двоголосівку, двозвук). В деяких романських язиках латинські наголошені голосівки в відкритих складах дифтонґізувалися (італ. buono, есп. bueno); в англійському і німецькім дифтонґи постали з довгих *i* і *u*; в деяких слов'янських язиках дифтонґи також постали з довгих голосівок, напр., укр. північне ку'он, ші'ес'т', ві'ера з ко̄нь, те̄с'т', ве̄ра.

Причина дифтонґізації виясняється з наступности різних фаз, що становлять артикуляцію голосівки. Тембро голосівки, як ми вже знаємо, відповідає фазі, що зветься держою, що протягом її орґани, а власне язик, заховують свою позицію, а̀ перед держою є фаза наступу, по держі фаза відступу; в ці фази орґани перебувають в русі. Ото ж в першу і третю фазу орґани переходять положення, що відповідають не тій голосівці, що хочуть артикулювати, і вони вимовляються справді, але через короткість цих фаз ми не уймаємо тих звуків, і тільки держа справляє враження на наш слух, і голосівка здається простою. Коли ж орґани забаряться в одній з цих фаз на той мінім часу що потрібний щоб уняти слухом звук, то почується дифтонґ.

Забара в наступі й відступі заходить лекше в довгій голосівці, як в короткій. Ось чому те, що спричиняється до здовження голосівки, спричиняється також і до її дифтонґізації. Між простими голосівками й дифтонґом є багато переходових ступенів, і ріжниця в артикуляції між елементом початковим та кінцевим може бути і дуже велика і дуже мала. Це виясняє і те, як еволюціонують дифтонґи і напрям еволюції; бо як ріжниця в артикуляції меншає, то дифтонґ прямує до простої голосівки, і як ріжниця

зникає, то й дифтонґ монофтонґізується в голосівку відмінну від тої, що з неї виник дифтонґ.

3. Голосівка може зникнути. Зникають голосівки ненаголошені. Опріч того голосівка може зіллятися з сусіднім звуком, як це буває в пом'якшенні і в редукції дифтонґів: новий простий звук ставться від сливу обох елементів дифтонґу, що обидва зникли його появивши. Приклади.: мабть (пізн. мать) < мабуть, Чигрин з Чигирин; баш'ка з банька, кінь з ку'онь.

4. Голосівка може з'явитися в слові не бувши перетвореним голосівки що перед тим була, другими словами з'явитися там, де її ніколи не було. Є два випадки, коли з'ява голосівки може бути регулярною:

1. Коли голосівка розвивається, щоб підтримати ґрупу шелестівок; напр., в укр. имла з мьгла, иржа з рьжа, або щоб усунути ненормальну вискладову ґрупу, напр.: вогонь, сестер з огнь, сестр.

2. Бувало так, що сонант в функції голосівки перетворювався в сполучення голосівки і того ж сонанту в функції шелестівки, при чому голосівка, що розвинулася, могла або попереджувати сонант або наступати по нім, напр. в укр. діялектично: дирва і дрива з дрва.

Фонетичні умови еволюції шелестівок.

§ 82. Часом аміни шелестівок бувають незалежні, себ-то не звязані з жадною фонетичною умовою, напр., втрата і. е. придихових у всіх язиках опріч ст. індійського, але частіше аміни шелестівок умовнені. Студіюючи, як змінюються шелестівки, ми вважаємо на три умові:

1. Положення шелестівки з огляду на початок або кінець слова або фонетичної ґрупи. Початкові шелестівки менше змінюються, як середові або кінцеві.

2. Положення шелестівки з огляду на тон і наголос. Коли шелестівка стоїть перед наголошеною голосівкою або по ній, то має иншу еволюцію.

3. Положення шелестівки з огляду на сусідні звуки. Инакше змінюється шелестовий сусідячи з голосівкою як з иншими шелестівками.

§ 83. Можливі зміни шелестівок. Зміни шелестівок можна звести до таких категорій:

1. Зміна тембру. Зміна тембру буває вислідом инаження одного або кількох рухів тих органів, що творять фонему. При тім розріжняємо:

а) Инаження гортанкове або неодночасовість в дрижанні голосових в'язел і в артикуляційних рухах: шелестівки можуть з глухих ставати дзвінкими і навпаки.

б) Инаження носове або неодночасовість в русі піднебінної заслони з иншими артикуляційними рухами: шелестівка з ротової може стати носовою (b>m, d>n, k>ṅ).

в) М'якшення і ствердження, себ-то збільшення або зменшення просторони в царині стичности язика з піднебінням і в той саме час инаження в напрузі язикових м'язів: шелестівка тверда стає м'якою і навпаки.

г) Зміна в способі артикулювати, себ-то перетворення шелестівки одної категорії в шелестівку другої категорії, артикульованої в тій самій царині, напр., заміна замкненого в напівзамкнений або в фрикативний, в лятераль і навіть в голосівку: д'ж' > дж > ж; дз > з; д'ж' > j, напр. укр. діял. меджа, р. межа, словин. меја; в > у > о: вънук > унук > онук. Зміна *z* в *r*, що спостерігається в деяких язиках, зветься ротатизмом, напр. лат. arbo*ris* з arbo*zis*.

д) Зміна місця артикуляції, напр., перетворення зубної шелестівки в велярну: тісто > кісто.

2. З'явлення і зникнення шелестівки. Минаючи ті випадки, коли шелестівка може з'явитися, яко вислід перетворення голосівки або півголосівки в шелестівку, вона може з'явитися ще через неодночасовість в різних артикуляційних рухах. Так, напр., групи *мр*, *нр* стають *мбр*, *ндр*, а групи *ср*, *зр* групами *стр*, *здр*, напр.: стріти з сріти, ніздрі з нізрі, Кіндрат з Кінрат, гр. ἄμβροτος з * ἄμροτος.

Пояснити це явище можна тим, що в випадках розвок *б* і *д* по *м* і *н* перед *р*, піднебінна заслона (м'яке піднебіння), щоб вимовити наступне *р* мусить бути піднесена. Коли піднебінна заслона піднесеться вчасніше як треба, себ-то коли органи мовні ще займають положення

для *м* або *н*, то ці звуки ту ж хвилю перетворяться на *б* і *д*, що мають з *м* і *н* однакову артикуляцію. В тім випадку, коли розвиваються *т* і *д* по *с* і *з* перед *р*, кінчик язика переходячи в положення для *с* і *з* на положення для артикуляції *р* наближується до альвеоль, але як, буває, заїзниться в своїй вібрації, то буває легка запора, що збільшуючися, розвивається, залежно від якости попереднього звука, в шелестівку *т* або *д*. Укр. діял. форми кінцкий, панцкий. (Шух. Гуц. V. 148, 149) і т. ин. постали також в наслідок розвитку *т* після *н* перед *с*.

Зникнення шелестівки є останнім ступенем асиміляції, і зникає шелестівка в шелестових групах в наслідок ослаблення артикуляційної і експіраторної енергії (росада < россада < роасада). Так тричленова ґрупа *стн*, *здн*. *стл* упрощуєтьси в *сн*, *вн*, *сл* (пісний, пізній, щасливий), череа те, що *д* і *т* в цих ґрупах слабо артикулювалися; а що артикуляція переднього язика для *т*, *д*, *н*, *л* зовсім однакова, то вибуху *т* і *д* перед *н* і *л* не буває і артикуляція їх неслідно переходить в артикуляцію для *н* і *л*. На тій підставі зникають і губні в сусідстві з губними: оболок, обід, обернути і т. ин. з *обвелкъ і т. д.

Зміни в мові нерегулярні.

§ 84. Під нерегулярними змінами в мові ми розуміємо такі, що не підлягають формулі фонетичних законів і через те здаються винятками з них. Само собою, вони мають своє пояснення, але не в фізіольоґічнім значенні, що відбуваєтьси в цілім поколінні і характеризує регулярні зміни, а в індивідуальній психольоґії, що також підлягає умовам простору й часу,

Такі зміни є:

1. Утворення нових слів.
2. Засвоєння чужоземних слів.
3. Зміни довільні й свідомі.
4. Мутації під обопільним впливом фонем.
5. Еволюція приспішена, забарена й перетворена.

§ 85. 1. Творення нових слів. Кожна жива мова раз-у-раз творить нові слова. Нове слово може бути нове

а усіх поглядів, або складатися з первістків, що вже є в мові, або може бути зложене з елементів узятих з иншої мови, але в усіх цих випадках воно складається з звуків, що вже є в мові, і її фонетична система не порушується.

Слова зовсім нові бувають в мові дуже рідко; до таких належить звуконаслідування, дитячі слова й вигуки (недомовки). Звуконаслідуванням зветься таке слово, що його фонетична форма є приближнім і умовним наслідуванням звуків природи. Воно приближне через те, що природні шелести і звуки дуже відмінні від шелестів і звуків людської мови. Воно умовне через те, що наслідування тих саме звуків в різних мовах неоднакове. Дитячі слова здебільшого творяться через подвоєння складу, напр.: т я т о, м а м а, б а б а, хоч звичайно це не виключає й односкладових, напр.: х о! Недомовки бувають з походження різні: то імена або дієслова вживані емоційно, то власне звуконаслідування, бо вони удають досить добре який крик чи вигук: ах, ох, ух!

Дуже часто можна спостерегти в мові процес скорочення. Так напр., в кличниках часом бракує кінця слова: Макси! Степа! Семе! Мико! і т. ин. Це дається вияснити ослабленням артикуляції кінцевого складу при вигукові. Так само скорочуються в людовій мові найчастіше вживані слова, напр., к и зам. к а ж и. (Не ки, що нічка маленька Булгак. 115), м о зам. м о ж е. (Мо, с кім посварився Булгак. 136) бреш зам. б р е ш е ш (Гн. II ч. I, 88) х о ч зам. х о ч е ш (робити не хоч Гн. II в. I, 88), б р а зам. б р а т е (Рудч. Ск. I, 165), х л о зам. х л о п е, м а т ь зам. м а б у т ь.

§ 86. 2. З а с в о є н н я ч у ж о м о в н и х с л і в. Слова можна запозичати і з иншої мовної родини, і з близько-спорідненої мови, себ-то мови тої самої родини і нарешті з давнішого стану тої самої мови. Але всі ці запозичення пристосовуються до наголосу і фонетичної системи мови, де з'являються. Саме ж пристосування залежить від способу, як запозичено слово, чи усно, чи на письмі. В усній запозиченні слово є відоме в його розмовній формі, це образ слуховий, фонетичний, через те й запозичення такого роду можна назвати слуховими й фонетичними. В запозиченні

на письмі слово запроваджується через літературу. Загалові воно відоме під його писаною формою; для них це образ зоровий, ґрафічний, через те і запозичення такого роду можна назвати зоровими, ґрафічними, такою є наукова термінольоґія запозичена з грецького або латинського.

Наголос в словах запозичених усно буває завжди у згоді з акцентуацією тої мови, що позичає, а звуки заховуються тільки ті, що їм відповідні (рівнозвучні) є в мові, а коли нема, то заміняються за найближчий.

Коли слово запозичено на письмі, то воно заховує свою ґрафічну форму, але наголошується й вимовляється, наче воно своє.

§ 87. 3. Зміни довільні й свідомі. До змін довільних і свідомих належать ті, що мають на меті різничкувати однозвучні слова (омоніми). В язиках з наголосом несталим на те служить переміщення наголосу, напр.: бі́гом і бігóм, ба́са і баса́ і т. ин. В язиках з наголосом сталим часто удаються до зміни часокількости й тембру. Друга причина довільних змін є бажання усунути чомусь небажану асоціяцію з другим словом, так, напр., дехто має прізвище однакове з найзвичайнішими словами; бажаючи ушляхетнити таке прізвище, часом його носителі або відміняють наголос, або який звук голосовий чи шелестовий; такого походу прізвища: Ля́ппо (= лапа), Капусто́, Квітко́, Козелло́, За́мніус (Замний-ус) і т. под.

§ 88. 4. Мутації під обопільним впливом фонем. Тут нам треба розрізняти два роди явищ: 1. асиміляції й дисиміляції спорадичні, що не звязуються із змінами регулярними й загальними, але що заходять в тім самім слові і 2. асиміляції, де асимілятор і асимільований звук знаходяться в різних словах, але звязаних з собою певною асоціяцією ідей; до цієї ґрупи належать: утворення анальоґічні, контамінації, людові етимольоґії.

До явищ першої ґрупи в українськім належать, напр., спорадична асиміляція голосівки попереднього складу голосівці наступного, напр. *багатий* зам. *богатий*, гараад зам. гораад, Гараси́м зам. Гераси́м, тепер зам. топер з теперво і т. ин.

Далі дисиміляційна заміна *р* на *л*, коли в тім самім слові було ще друге *р*, напр. в укр.: лицар (нім. Ritter),

срібло (срібро), лимар (при римар, нім. Rimer), лейстровий (при рейстровий, нім. Register), муляр (аам. мурар, нім. Mürer), коляндра (coriander), любрика (rubrika), цилюрик (з chirurgus) паламар (гр. παραμονάρις), руля (при рура нім. Röhre), сколоздрий (скороздрий) і т. ин.

В перед *н* може замінятися на *м*, а *н* на *в*, напр.: рімний з рівний, жомнір з жовнір, дамно з давно; але ківната з кімната (іт. cominata).

Н по *м* і *д* замінюється на *л*, напр: сумлїння з сумнїння, комлата (Рад. п. с. Опка) з комната, підлебення з піднебення.

Увага. В словах деревля з деревня, риболовня з риболовля, гроздо з грозно, гребелюк з гребенюк міна *л* і *н* в наслідок міни наростків: *—вня* і *вля*, *—ло* і *—но*, *люк* і *—нюк*.

М перед губними часом замінюється на *н*: паппух з пампух, Панфиль з Памфіль, пинхва з пимхва.

§ 89. Близьке до дисиміляції явище перестанова. Перестанова буває проста, коли фонема переноситься на друге місце в слові і нічим не заступлена, напр. бгати з гбати (гъбати), бондар з боднар (пор. бодня), *скніти* з *жсніти* (късьнѣти), *жмурити* з *мжурити* (мьж- < мьг-), кавратка з карватка, креймах з кремйах, семряга з сермjага, шавлія з шальвія, тверезний з трезъвий (ст. сл. трѣзъвъ) і ин., і взаємна, коли дві фонемі займають місце одна другої, напр.: тарілка з талірка (нім. Teller), колорівна з королівна, лаврик з равлик, вирнати з винирнути, колопні з коноплі, карбас з баркас, капощі з пакощі, намастир з манастир, намисто з рос. манисто, гамазей з магазей, ведмідь з медвідь зажасати з засужати.

До явищ другої ґрупи належить передусім явище, що його звуть аґлютинацією; це буває тоді, коли до слова додається фонема під упливом другого слова. Так, напр., форми него (нього), нему (ньому) і ін. постали ще праслов'янської доби зі сполучення займенника jего, jему з прийм. вън, сън, кън; це *н* перед шелестівками зникало, а перед голосівками і *j* наступного слова залишалося; а як в свідомости виділилися яко прийм. форми без *н*, то *н* стало відчуватися як складовина наступного слова.

Так само і *О*вруч виникло із сполучення во Вруч, бо приймен. уявлявлявся в формі *в*: в — овруч.

§ 90. В утворенні анальоґічнім дві слові становлять частину того самого морфольоґічного ряду (схиляння або часування) або тої самої родини слів. Так в укр. на землі, на душі зам. на земли, на души під упливом на бабі, на тілі; ходють, носють зам. ходять, носять під упливом таких фором як беруть, несуть і т. ин., польовий, крайовий зам. полевий, крайевий під упливом степовий, дубовий.

§ 91. В контамінації, коли зміщуються й обертаються в третій два язикові елементи; асоціюються слова більш-менш синонімічні або супротилежні, так напр., кереа виникло з через і крозь, траба з тра і треба, най з хай і нехай.

Еволюції ненормальні.

§ 92. Деякі слова еволюціонували захутко, а деякі забарилися в своїй еволюції а різних причин, а деякі ухилилися в своїй еволюції.

Приспішена еволюція бував в дуже вживаних словах, як от титули, вирази чемности і т. п., напр. їмость зам. її милость; вашець — ваша милость. Деякі слова навпаки забарилися в своїй еволюції, в укр., напр., під упливом церкви, себ-то релігійної мови: небеса, чудеса і ин.

Потворну еволюцію ми маємо тоді, коли слово по регулярній еволюції вертається назад або ухиляється під упливом ґрафіки, що нам дає або старе вимовляння слова або таке, якого ніколи не було. Тут образ зоровий, ґрафічний, впливає на образ слуховий, фонетичний. Так під упливом ґрафіки дехто вимовляє: істнувати зам. існувати, або лабіялізація, локальний зам. лябіялізація, льокальний і т. ин.

Причини фонетичних змін.

§ 93. Як дитина вчиться говорити, то засвоює собі язикову систему оточення оскільки вона приступна її слухові в цілій многовзірности індивідуальних відтінків,

значить в певній звуковій несталости. Засвоюючи її, вона творить свою власну систему не тотожну з системою будь якого члена язикового оточення, але таку близьку до загального характеру системи оточення, як кожна індивідуальна система його членів. Коли індивідуальні властивости дуже розминаються в якім явищу з мовою оточення і спиняють на собі його увагу, то вони не збуджують співчуття і наслідування, і усвідомлюються як непоправности і каліцтва мови, коли ж внесена властивість не спиняє на собі уваги, приймається пасивно, автоматично, то вона так і переймається автоматично, несвідомо; найбільше прищеплюються і ширяться властивости, що є масовим явищем. Такі властивости вносить молоде покоління або инше язикове середовище, що спільнується з даним середовищем. Досвід показує, що молоде покоління може вимовляти звуки так, як і старе, але має нахил до нової вимови і дальша еволюція в цім напрямі доходить до того, що звук, що вона захопила, не може вже більше вимовлятися, і ті, що говорять, несвідомі переміни, що відбулася. Зміна очевидно залежить від орґанічного инакшення, що діймає ціле покоління; в зародку вона вже в батьків, але виявляється тільки в дітей і може бути вислідом спадкової язикової тенденції *).

У стичности двох народів, у спільнуванні економічнім, культурнім і ин., окремі індивіди стають двоязикими і звуковий уклад одного язика може мати вплив на звуковий уклад другого. Так, напр., зміна латинського u в ü подибується тільки в тих романських язиках, що ними говорять народи кельцької раси. Росіяни в Олонецькім краї, каже Шахматов, під упливом Корелів переносять наголос з останнього складу на перший, і наголошені голосівки *e* і *o* вимовляються дуже відкрито; а в Чукоцькім краї росіяни переймають у тубільців манеру вимовляти *р* і *л* як *j*: гojова, jубjу, це так звана „солодкомовність“. Галицькі українці переймають у поляків палятальний виголос шелестівок *c* і *s*: с'вjатиj, з'візда. Звичайно такі впливи могли відбиватися в дуже давні епохи так само,

*) Див. J. van Ginneken. Die Erblichkeit der Lautgesetze (Indogerm. Forsch. Bd. XLV, 1, 1927).

як і тепер. Шахматов, напр. припускає, що заміна музикально-експіраторного наголосу на експіраторний в російській мові зайшла під упливом чужих народів і відбилася на цілім звуковім укладі тої мови.

Явища соціяльні можуть просто ділати на фонетичні зміни: вони спочатку обмежені на певну територію, можуть її перейти з причин соціяльної переваги тої території, де вони зародилися. Зміни зразу фізіольоґічного походження ширяться більш або менш свідомим наслідуванням.

В великому язиковому середовищу є не тільки місцеві діялекти, але також соціяльні, властиві ремеслу, суспільній верстві, клясі; останні характеризуються здебільшого своєю відмінною лексичною стороною (технічн. язик).

ЛІТЕРАТУРА:

Roudet, L. Éléments de phonétique générale. Paris, 1910.

Брокъ, О. Очеркъ физіологіи славянской рѣчи. (Энциклопедія славянской филологіи. Вып. 5, 2. СПБ. 1910).

Богородицкій В. Опытъ физіологіи общерусскаго произношенія въ связи съ экспериментально-фонетическими данными. Казань, 1909.

Jespersen, O. Lehrbuch der Phonetik. 3. Aufl. Lpz. 1920.

Lehr, T. Z fonetyki maloruskiej. I. Siła wydechowa akcentu i jej wpływ na wzajemny stosunek zgłosek w wyrazie. II. Spiranty odpowiadające znakom piśmiennym malor. *ѕ* i *ѕ*. III. Palatalizacja przed *i* (nowym). IV. Z fonetyki międzywyrazowej (t. zw. Sandhi). (Pr. fil. t. VIII, 2, 361—380. Warszawa, 1916).

ІНДО-ЕВРОПЕЙСЬКА І ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА ФОНЕТИЧНІ СИСТЕМИ.

§ 94. Український язык в своїх звуках, формах та словні стоїть в найближчому спорідненні з цілою групою языків, що цілокупністю спільних їм типових рис виявляють своє походження з одного спільного джерела і через те об'єднуються в так звану родину слов'янських языків. Вона складається з языків: українського, руського (російського, в. руського, московського), білоруського (литвинського), болгарського, сербського, словінського, чеського, словацького, горішньо-і долішньо-лужицького, польського, кашубського і вимерлого полабського, що спільними языковими тенденціями не однаково близькі до себе; з цього погляду український, білоруський та в. руський об'єднують в групу східньо-слов'янську або руську, польський, кашубський, та (колишній) полабський в групу лехицьку, чеський і словацький в групу чехо-словацьку і т. д. Історично не засвідчене, але гадане спільне їх джерело ми звемо языком праслов'янським. Родина слов'янська в своїм цілові одже знову не стоїть відосібнено, а належить до індо-европейської групи языків, що їх звуки й форми в сучасним своїм стані удають пізнішу еволюцію звуків і форм різних говірок о стільки з собою близьких, що їх ми об'єднуємо в понятті праязика индо-европейського, языка так само історично не засвідченого, але гадапого спільного джерела всіх сучасних індо-европейських языків. Індо-европейський язык розпадається на десять языкових громад, що в різній близькости до себе: індійську та іранську, бальтицьку та слов'янську, вірменську й альбанську; кельцьку, грецьку, італійську й германську.

§ 95. Звукова система українського языка базується на звуковій системі праслов'янського языка, себ-то на зву-

ковім стані, що розвинувся з індо-европейської підстави в часі спільного пожиття всіх слов'ян перед їх розселенням далеко від себе і звязаним з цим розпадом на окремі народи й язики. Відбудовуємо ми цей стан, порівнюючи найдавніші пам'ятки всіх слов'янських язиків і зіставляючи їх з иншими індо европейськими язиками. З огляду на те, що праслов'янський язик, як реальна підстава сучасних слов'янських язиків, без сумніву, мав діялектичні відміни, що піаніше розвинулися в окремі язики й діялекти, на відбудовані звуки не треба дивитися як на реальности, а тільки як на звукові типи (фонеми), що кожен з них об'єднує в собі групу тогочасних діялектичних варіянтів відмінних від відповідних сучасних звуків, а проте так до себе близьких передисторично, що ми можемо на них дивитися, як на розмірну одність і відзначити окремим знаком.

За індо-европейську систему звуків ми приймаємо:

Голосівки: короткі e o a, редуковані (ослаблені, надкороткі ə, $ə_{[}$, довгі $\bar{e}$ $\bar{o}$ $\bar{a}$,

Сонанти голосові короткі i u r̥ l̥ m̥ n̥

„ довгі $\bar{i}$ $\bar{u}$ $\bar{r̥}$ $\bar{l̥}$ $\bar{m̥}$ $\bar{n̥}$

шелестові i̯ u̯ r l m n

Шелестівки: замкнені p ph b bh

t th d dh

ḱ ḱh ǵ ǵh

k kh g gh

k^u kh^u g^u gh^u

„ спіранти s (z)

Сполучення голосівок з шелестовими сонантами творило і. е. дифтонґи і дифтонґові сполучення (перед наступною шелестівкою, бо перед голосівкою шелестовий сонант відходив до наступного складу і з попереднею голосівкою не творив дифтонґу):

ei̯, oi̯, ai̯, eu̯, ou̯, au̯, el̯, ol̯, al̯, er̥, or̥, ar̥, em̥, om̥, am̥, en̥, on̥, an̥.

Індо-европейська система звуків в ґрупі говірок, що піэніше утворили слов'янську язикову галузь, улягла дальшій еволюції, як це ми побачимо, зіставляючи систему звуків індо-европейських з їх праслов'янськими рефлексами.

§ 96. Короткі голосівки. *ĕ *ŏ *ă.

Індо-европейському *ĕ відповідає в праслов'янськім також ē: ст. б. берж, гр. φέρω, лат. ferō, і. е. *bherō. І. е. *ĕ перед u, коли за ним велярна голосівка, переходило в o, напр.: ст. б. новъ, гр. νέ(F)ος, лат. novus (ф. сынове виясняється впливом ф. сыновъ).

Увага. Фортунатов, а за ним Пожеґинський і Кульбакин теї думки, що перед i̯ (або j) другоскладове і. е. *e редукувалося в ь, напр. *trьje < *treyes, vьjǫ < v ejǫ. лит. veju. Ендзелін (Сл.-лит. эт. 173) гадає, що в цих формах ми маємо нормальний рефлекс редукованого ступеня дифт. ei, і зближує їх з латиськ. vijù, лет. tris, лит. trys.

І. е. *ŏ і *ă збіглися в звукові o, широкому (відкритому): ст. б. ось, лит. ašis, гр. ἄξων, лат. axis; і. е. *ak'sis; ст. б. домъ, гр. δόμος, лат. domus; і. е. *domos. Ненаголошено *o в кінцевих складах перед -s і -n було закрите і переходило в ŭ, відтак в ъ. І. е. *ŏ по палятальних в прасл. переходило в e, напр. je-go, лит. jĕ, гр. ὅ-s, скр. ya-s; polje, але se.o.

§ 97. Редуковані голосівки: *ə *ə$_1$.

І. е. *ə (шва) було редукцією (ослабленням) довгої голосівки; воно бреніло мабуть, як неповнозвучне a і відбивалось у всіх язиках як a, а в ст. інд. як i, воно в слов'янськім, як і в бальтицькім, германськім і вірменськім зникало в середових складах, напр. ст. б. дъшти, лит. dukte, гоцьк. dauhtar, гр. θυγάτηρ, вірм. dustr скр. duhitā; і е.* dhughətēr, а в початкових складах відбивалось як o (череа ступінь a; приклади не зовсім певні); stojati, пор. скр. sthitáh (що стоїть), гр. στατός лат. status.

І. е. *ə$_1$ було редукцією короткої голосівки; цей звук відбився в балт.-слов. як ŭ і перейшов в прасл. в ь, напр.: kᵘə$_1$tur—в прасл. сьтугьје гр. гом. πίσυρες, лат. quattuor; і. е. də$_1$k'mt- >, прасл.* дьsǫtь, укр. два-(д)цять, ч. dva-dcet.

Увага. Звук ə$_1$ язиковці відзначують різно, то невеличкими $^{e\ o\ a}$ (Бруґман, Вальде, давніше Ґірт), то значком ° (Мейе), то знаком ь (Бецценберґер і за ним Ґірт), а Фортунатов і його учні гр. літерою α. У Фор-

тунатова це відзначення в'язалося з цілою його системою удавати і. е. голосові звуки, як *a* (a^{a}, a^{e}, a^{o}), а у тих, що не додержують його системи відзначення через *α* має характер випадковости (позбавлено внутряного змісту) Ми вживаємо знаку *ə*$_1$, бо цей звук постав тим самим способом, що й *ə*.

§ 98. Довгі голосівки: *ē *ō *ā.

І. е. *e через ступінь ä > i͡ä > ē: ст. б. сѣмѧ, лат. semen, і. е. semen; ст. б. мѣра лат. me-tior, скр. ma-tram, і. е. √*mē-, а по м'яких шелестівках (j, č, š, ž з і е. *i͡ *k, *g, *s) через ступінь ä>a: часъ<*kesos; ст. б. стоꙗти < *stə$_1$jeti, ст. б. слышати<*slychēti (*k'lūsēti).

І. е. *ō і *ā збіглися в звукові *a*: ст. б. даръ, гр. δῶρον, donum, і. е. √dō-; ст. б. мати, гр. дор. μάτηρ, лат. mater, і. е. *māter-.

§ 99. Голосові сонанти: *i *u *l̥ *r̥ *m̥ *n̥:

І. е. *ī і *ū на слов'янськім ґрунті зредукувалися в *ь* і *ъ*, але це зредукування постало тоді, як і. е. *ə, вже перейшло в слов'ян. *ь* і коротке закрите *ŏ* в *ŭ*: ст. б. вьдова, лат. vidua, гр. ἠίθεος (*ἐFιθεFος); і. е. *u͡idheua; ст. слов. ръдръ, гр. ἐρυθρός, лат. ruber, скр. rudhirah; і. е. *rudh (i) ro-; ъ̆ по j>ь: ženъ, але dušь<dusjъ.

І. е. *l̥ (l̥̄) і *r̥ (r̥̄) відбилися; як ьl̥, ъl̥, ьr̥, ъr̥: скр. vr̥kah, лит. vilkas, прасл. vьl̥kъ з і. е. *u͡l̥kos; лат. cor(d-), лит. sirdis, прасл. *sьr̥dьce з і. е. *k'r̥d-.

І. е. *m̥ і *n̥ перейшли в *ьm*, *ьn* і удані як *ę*: прасл. decętъ, лит. dešimtas гр. δέκατος; і. е. *dek'm̥tos; прасл. devętъ лит. devintas з і. е. *neu͡n̥tos. Коли за *m̥*, *n̥* не йшло *ə*, то вони відбились як *ъ*: прасл. *sъto. лит. šimtas, гр. (ἑ-) κατον, скр. çatam; і. е. *k'm̥tom (твердження дуже суперечне; гипотеза A. Meillet).

І. е. *i відбилося як і: ст. б. пи-ти, гр. πί-νω, лат. bibō (з pibō); і. е. √pī-.

І. е. *ū втратило свою лябіалізацію і перейшло в звук посереднього ряду нелябіалізований довгий ы. Можлива річ, що дорога переходу була через ступінь дифтонґу ŭi; на це вказують давні литовські запозичення з слов'янського, напр.: builis < былъ, kuila кыла, muilas < мыло. Ст. б. дымъ, гр. θυμός, лат. fumus, скр. dhūmàh. І. е. *ū по палятальних відбилося як *i*, напр., прасл. siti, лит. siúti.

На рефлекси і. е. *m̥ і *n̥ певних прикладів не маємо.

§ 100. Шелестові сонанти:

І. е. *i̯ (y) і *u̯ (w) перед голосівками перейшли в спіранти j і v, напр., прасл. trije, лат. tres, гр. τρεῖς, скр. trayas з. і. е. *trei̯es; прасл. junъ лит. jaunas, лат. juvenis. Перед шелестівками певно i̯ і u̯ залишалися.

І. е. *l, *r, *m, *n відбилися в праслов'янськім, як відповідні l, r, m, n.

§ 101. Дифтонґи:

Індо-европейські дифтонґи в праслов'янськім монофтонґізувалися, при тім довгі дифтонґи скоротилися. Так:

І. е. *ēi̯ монофтонґізувалося в *i*: ст. б. и-ти, гр. εἶ-μι, i-re; і. е √ei̯-.

І. е. *ōi̯ і *āi̯ через ступінь *oi̯ монофтонґізувалися в ě: ст. б. вѣдѣ, гр. οἶδα, скр. veda; і е. √u̯oi̯d-, ст. б. лѣвъ, гр. λαιός, лат. laevus; і. е. *lai̯u̯os, а по палятальних через ступінь ei̯—в *i*, напр. volji<vol̯jei̯<voljoi̯ (dat. sing.).

І. е. *ēu̯ монофтонґізувалося в ju: прасл. bljusti, гр. πεύθομαι; і. е. √bheudh-.

І. е. *ou і *au монофтонґізувалися в u: прасл. *rudъ, лит. raudas; і е. √roudh- прасл. suχъ, гр. αὖος, скр. šošah; і. е. * sausos. Цей процес відбувся пізніше, як і. е. ū перейшло в у (ы).

§ 102. Дифтонґові сполучення.

І. е. дифтонґові сполучення *el *ol і *al, між шелестівками або перед шелестівкою, відбилися в праслов. як *el̄ і *ol̄, а *er̄ і *or̄, *ar̄ як *er̄ і *or̄: *melti, лит. malti; *ber̄zā, лит. bérźas; *sol̄mā, лет. salms, гоцьк halms; *vor̄nā, лит. várna.

І. е. дифтонгічні сполучення *em і *en відбилися як ę, а *om, *on і *am, *an як ǫ: прасл. *męso з і. е. *memso-, гоцьке mimz; прасл. *pętъ з і. е. *penkto-, гр. πέμπτος прасл. pǫtь з і. е. *ponti-, лат. pons (g. pontis), скр, panthās „дорога". І. е. сполучення *-ons в кінцевих складах (через ступінь ō(n)s, ūs) давало в прасл. у(ы): vьlку, гр. крит. λόχονς, ат. λόχους, а jon-s—ę: znaję < znajont-s.

§ 103. Шелестівки:

І. е. придихові шелестівки на слов'янському ґрунті втратили свою придиховість і зіллялися з непридиховими, а лябіовелярні, втративши свою лябіальність, зіллялися з велярними, таким чином і. е. система замкнених шелестівок в праслов'янській упростилася так:

І. е. *p*ph [1]) *b *bh відбилися як p і b: ст. блг. пловж, скр. plavate, гр. πλεω, лат. pluit; ст. б. бькъ, пор. лат. bucina, гр. βύκτης.

[1]) Прикладів на рефлекси безголосих придихових не подаємо, бо їх бракує.

І. е. *t *th *d *dh відбилися як t d: ст. б. тьнь-къ, гр. ταν-, лат. tenu-is; ст. б. домъ, гр. δόμος, лат. domus; прасл. *dojǫ, ст. б. доить скр. dhaya-ti (сце), лат. fēlō.

І. е. *k *kh [2]) *kʷ *khʷ *g *gh *gʷ *ghʷ відбилися як k g: прасл. *kopati, ст. блг. копати, лит. kapóti (бити), гр. κόπτω; прасл. *igo (а jьgo), ст. блг. иго, гр. ζυγόν; лат. jugum; прасл. *mьgła, ст. блг. мъгла, гр. ὀμίχλη, лит. miglà; прасл. *oko, ст. блг. око, гр. ὄσσε, лат. oculus, лит. akis, і. е. √*okʷ-.

[2]) Деякі дослідники тої думки, що і. е. *kh відбилося в праслов., як x, але це питання ще не зовсім розв'язано.

І. е. палятальні *ḱ *ḱh *ǵ *ǵh відбилися як спіранти s і z: прасл. *desętь, лит. desimtis, лат. decem. гр. δέκα, і. е. √*dekm̥; прасл. znati, скр. jānāti, лит. žinóti, лат. gnoscō, гр. γι-γνώσκω; прасл. *vozъ, гр. Fόχος; і. е. √*uoǵh-.

Увага. В поодиноких і. е. мовах праязикові палятальні дали різні рефлекси. Одна ґрупа, а власне: грецький, італійський, германський та кельцький—відбила їх в подобі звуків типу x; друга, що до неї

належать індійський, іранський, слов'янський, бальтицький, вірменський і альбанський,—відбила їх в подобі різних спірантів (ç s s). Перша ґрупа має назву язиків „centum", кентумові язики, а друга — язиків „satəm", сатемові язики. Назви ці пішли з того, як відбилися і. е. форми числівника *kmtom „сто" в іранським (satəm) і латинським (centum). Велярні звуки в язиках сатемових спалися з лябіовелярними, а в язиках кентумових з палятальними.

І. е. спірант s (z) відбився як s (z), але по і. е. *ī *ū *k̑ *r (прасл. ь, *i*, ъ, *ы*, *к*, *г*, а також *i* з дифт. ei і по ē з дифт. *oi*, ai) перейшов у *х*, напр. прасл. *sedmь, лит. septìni, скр. sapta, лат. septem, і. е. √*septm̥-; прасл. *mьzda, ст. блг. мьада, гр. μισθός; прасл. *duχъ, ст. блг. доухъ, лит. dū̃sos; прасл. *blъха, лит. blusà.

§ 104. Таким чином схематично звукову систему праслов'янського язика в порівнанні з системою індо-европейською можна удати так:

Прасл.		індо-евр.	Прасл.		індо-евр.
довгі:	а	ō ā ē (по j k g x).	сонорні:	l	l
	ǫ	am, an, om, on, m̥, n̥		r	r
	u (ʻu)	ūu, āu, (eu).		m	m
	у	ū		n	n
	ę	em, en, m̥, n̥	губні	p	p, ph
	ě	ē, ōi, āi.		b	b, bh
	і	i, ēi, ū (по палят.)	п. язикові:	t	t, th
короткі:	о	o, a, e (перед u), ə		d	d, dh
	е	e, o (по палят.)	з. язикові	k	k, ku̯
редуковані	ь	i, o, e (перед i).		g	g, gh u̯, g, u̯ gh u̯
	ъ	u, o (в кінц. склад. перед -n, -s)	спіранти:	x	s, (kh)
	ьl, ъl,	l̥		s	s, k′ kh′
	ьr. ъr	r̥		z,	z, g′ h′
	ol, or	ol, or, al ar.		j	i
	el, er	el er.		v	u

§ 105. Опріч того, вже праслов'янської доби розвинулися нові звуки, що їх не було доби індо-европейської, а власне палятальні спіранти ś, ź і африкати c, ʒ, č, ǯ.

š < *x* перед *j* (при чім *j* зникало) *e*, *ě*, *ę*, *i*, *ь*; і з *sj*, напр.: rěšǫ < *rěxjǫ, šestь < *xestь, šala < *χ̄ela, tišina < *tixina, myšь < mychь; kaša з kasja, pišǫ < pisjǫ.

ž < *g* перед *j* (при чім j зникало) *e*, *ě*, *ę*, *i*, *ь*; і з *zj* напр.: lože < *logjo, žena < *gena, žarъ < *gērъ, žǫlo < *gǫdlo, živъ, < *givъ, žьdati, < *gьdati; děža < dězja, ližǫ, < lizjǫ.

č < k перед *j* (при чім *j* зникало) *e*, *ě*, *ę* *i*, *ь*; напр.: sěča < *sękja, česati < *kesati, časъ < *kēsъ, čьstь < *kьstь.

c з *k* перед *e*, *i* (з oi, ai) і під упливом попередніх *ī, *ĭ, *ĭn (прасл. ę), напр.: cěna, < *k̟ oina, vьlci < u̯lkoi̯; otьcь < *otьkъ, lice < liko.

ʒ з *g* перед ě, і (з oi̯, ai̯) і під упливом попередніх *ī, *ĭ, *ĭn (прасл. ę), напр.: boʒe < bogoi, boʒi < bogoi, kъnęʒь < kuning.

ǯ з *g* + *j* в групі zdj: dъžǯь < *dъzʒь < *dъzgjь.

Шелестівка + j давало відповідну палятальну шелестівку з зайником *j*; усі шелестівки перед голосівками переднього ряду були півпалятальні.

В назвуку перед голосівками розвивалися в праслов'янськім протетичні шелестівки і тим усувалося розаів між голосівкою попереднього і наступного слова. Так, перед назвуковими *e*, *ь*, *ę* (при чому перед *e* і *ę* тільки в середині речення) розвинувся *j*: jestь, пор. лат. est; jьmǫ, лат. em-o, jętra. гр. ἔντερα; перед ъ, у—v: vъ, гр. ἐν; vydra, лит. ú̃dra.

§ 106. Доби ж праслов'янської на кінці слів (у визвуку) сонант *m* перейшов у *n* і разом з попередньою голосівкою утворив носові *ę*, *ǫ*, а всі і. е. шелестівки у визвуку зникли, так що в результаті жадне праслов'янське слово не кінчилося на шелестівку.

Первісно довгі праслов'янські голосівки пізніше в певних *) випадках скорочувалися, а власне:

*) Див. А. Шахматов. К исторіи звуков русскаго языка. (Изв. отд. русск. яз. т. 7 (1902), 2,319).

1. В кінцевих отвертих складах неодноскладових слів, напр.: *mātī, nogā, lipā.

2. Перед наголосом: а) в складах, що не сусідили зі складом наголошеним, напр. *tętivá: б) перед наголошеним складом, коли в цім складі була довга голосівка, напр.: dǫ́bīnā.

3. По наголосі у всякім положенні опріч положення перед кінцевим складом слова.

4. Наголошені довгі скорочувалися скрізь, опріч положення в початковім складі двоскладового слова, напр.: *mātica, але lîpa.

§ 107. Праслов'янський наголос був рухомий. Зміна наголосу залежала в значній мірі від інтонації голосівок. Довгі голосівки і дифтонги мали або акутову інтонацію або циркумфлексову. Наголос акутового складу був ростучий, а циркумфлексового падучий. Інтонація коротких голосівок була акутова. Наголос коротких складів або довгих циркумфлексових переходив на наступний склад, коли в нім була довгість акутова, а коли циркумфлексова, то лишався незмінним, напр.: vodá, rǫkά, але vódǫ, rǫkǫ (закін Де-Сосюра).

Еволюція праслов'янських звунів в українськім.

Прасл. *ǫ і *ę.

§ 108. Праслов'янські носові *ǫ і *ę в праукраїнськім язику, як і в більшости слов'янських язиків перетворилися в звуки неносові. Нам треба відповісти на дві питання: у які власне звуки вони перейшли на території теперішнього українськаго язика і коли власне

Носове ǫ в більшости праслов'янських діялектів певно мало закриту вимову, бо в східно-слов'янській ґрупі, а також в сербо-хорватськім, чехо-словацькім і лужицькім через ступінь ų перейшло в ū > u, напр.: праслов. dǫbъ, укр., білорус., в. рус.: дуб, срб. дȕб, чеське, словацьке і лужицьк. dub; тим часом в болгарськім *ǫ через ступінь ъ (<ъn) перейшло в *o* (діялект. *a*): дъб, доб, даб; в словинськім *o*, dob, toča; в польськ. ą (=ǫ) і ę: dąb, tęcza.

Увага. Прикм. *славетній* при *славутній* — польонізом (sławetny < sławętny); так само і *плентатись* (пл. plętać się при plątać się), *до-щенту* пл. do szczętu.

§ 109. Носове *ę в більшости праслов'янських діялектів певно мало відкриту вимову (ą̈) і втрачуючи носовість переходило в довге ā̈ і діялектично дифтонґізувалося в ⁱā̈ звідки ⁱa (> a) і ⁱe (> e). Так в болг. прасл. *ę відбилось як *е*: месо, в серб. як *е* (діял. *а*) месо (чакав. по j, č, ž, š — *а*: jàzik, žatva, pocati); в словин. як *е*: meso, в чеськім як *а* (перед твердими шелестівками: maso з mi͡aso) і як е (перед тепер або давніше м'як. шелест. і в визвуці: deset < deset', tele); в словацьк. як ä, 'a, a, i͡a: pät', mäso, desat', tel'a, mesiac, riad; в гор. луж. як ⁱa перед тверд. шелест.: mjaso, jazyk, swjaty, як 'е перед м'як. шел. dźewjeć; в дол. луж. як iᵉ під наголосом: mjeso, swěty, як е без нагол.: kózletko; в польськ. як 'ę: mięso; каш. m'ąso (діял. ą: ząby, miąso, język і т. д.), полаб. mīsü.

В назвуку *ę одержувало j (i͡).

§ 110. В українськім, в тих говірках, що ми їх об'єднуємо в північно-український діялект, носове *ę відбилося, через ступінь довгого ē, як ⁱe в складах наголошених, а в складах ненаголошених скоротилося в *е* і таким чином спалося з первісним коротким *е*, переживаючи з ним однакову долю. Таким чином на місці праслов.: *męso, *mesojēdъ, *męti, kolęda, *porędъkъ, *svętъjь, *desętka, *χodętь, *ględěti, *devęti, маємо: мнєсо, мјесојід, мнєти, колєда, порједок, свјети, десєтка, ходет, гледїти, девети і т. ин. В говірках, що тепер становлять південно-український діялект прасл. *ę через ступінь 'ą перейшло в *'а* (по губних *ja*, по j, ж, ч, ш — *а*), напр.: мнясо (мјасо), мјасојід, мняти (мјати), коляда, порјадок (порядок, порадок), сьјатиј (сьватиј, сятиј з сьвјатиј), десятка, ходять, глядїти, девјати і т. ин.

Дальший ступінь в напрямі звуження *é* до *i* ми маємо в різних говірках, що входять в обсяг цих двох діялектів, і в різній мірі. Так в одних це звуження обмежене на наголошені замкнені склади перед палятальною тепер або давніше шелестівкою, напр. любіть З. ос. мн., місїць Типин

Білограйськ. п., десїть Станисл. окр., колодїзь Старобіл. п., робіт, світіт Долівськ. гов., девіт, десїт півн. Буковина.

Иншими говірками переважно північними і взагалі західними звуження в *і* не конче звязано з замкненим складом і палятальністю наступної шелестівки, а може бути і в складах отвертих так наголошених, як і ненаголошених, напр.: сьвітиј, тї (тя), сьвітят Крехів Жовк. п., запрігајте Типин Білогр. п., витїгни, виглїдајі, стїгнув Переспа Білогр. п., сьвітиј, куріта Долів. г., мјісо, мнїти, мігкиј, сїде, взїв Пещац Більськ. п., учіла Суджан. п. щістя, щісливиј Бережан. окр., місниця, румінец, виріжела, кіженько Галич, Станисл. окр., тїгати сї, запрічи, присїгати Лемки.

Увага. Загально панує погляд, що північно-українське ˈ*е* нового походження. А. Шахматов, зближуючи „північно-великорус. сєду, взєл, зєть, петь з українськ. сєду, тєжко і т. ин., моск. зäть і т. д.“, каже: ці *е*, *ä* без сумніву нового походження, вони з'явилися в результаті зміни звука *а* (не тільки з *е*, але також і споконвічного *а*) по м'яких шелестівках, а почасти тільки між двома шелестівками“ (Очерк ист. древн. періода русск. языка, 110).

В наше завдання не входить на разі аналізувати це явище в рос. мові, що ж до укр. язика, то здання III. нас не переконує з таких причин:

1. В північно-українських говірках, беручи їх загалом је (ˈе) з ę подибується у всякім положенні: так в складах коріневих, як і в формантах, в складах наголошених і ненаголошених, перед твердим і м'яким складом в отвертім і замкненім складі, так що з рос. анальоґічними явищами, що виявляються тільки в певних спеціяльних умовах, вони мають може й мало спільного.

2. Вказівка на те, що законові паляталізації підпадає і *'а* з попередньою м'якою шелестівкою, нічого не виясняє, опріч натяку на певну залежність між цима явищами, але самої залежности, себ-то походження цього явища нам не показує.

3. Принявши твердження А. Шахматова, ми повинні допустити при одних і тих саме умовах (бо ˈę > 'ą

і ˈѣ > ˈа; носовий характер голосівок в першім процесі очевидно значіння не має) в одних і тих саме говірках два супротилежних процеси, дві ріжних язикових тенденції: спочатку диспаляталізацію ˈę в ˈą, звідки ˈа, а пізніше при тих саме умовах паляталізацію цього ˈа знову в ˈе (тільки не носове, розуміється), себ-то привернення до першого стану, що неймовірно, бо неминуче насовується питання, як могло статися так що ті умови, що пізніше споводували вторичну паляталізацію, не стали спочатку на перешкоді диспаляталізації. Тим-часом паляталізація споконвічного *а* по м'яких шелестівках в північних говірках могла зайти саме під упливом споконвічної палятальности *е* по м'яких шелестівках, як рівнобіжно до цього диспаляталізація *е* з *ę* в південних говірках втягла в сферу свого впливу і диспаляталізувала всяке споконвічне *е* по м'яких шелестівках, опріч випадків переходу в *і* і тих випадків, де воно залишилося по м'якій або пізніше ствердлій шелестівці під упливом психольоґічного чинника, коли це *е* усвідомлювало певну граматичну категорію, напр.: синій, синя, сине (сине), де ˈе характеризує категорію ніякого роду супроти жіночого, або в запозичених словах, напр. једнати (при укр. јіднати).

Приклади ˈе (і = ѣ) з *ę* ми подибуємо в найдавніших пам'ятках північно-українського діялекту, напр.: Припѣтью Ип. 5 десетина Гр. 1430, прысѣга, жедати Гр. 1442, припѣтье AS. VII, 204 (1567), присѣгу ib. 225 (1568); оуадрѣть Пер. Єв. 68,6.

§ 111. Носівки зникали в слов'янських язиках ріжними добами. Так для сербського Лескин гадає, що це зникнення зайшло між IX і XI віком (Gram. d. serb.-kroat. Spr. 115); певно таку добу треба приняти і для словінського; для болгарського добу їх зникнення приймають XIII—XIV вік (Щепкин. Уч. болг. яз. 17); в чеськ. вони позникали між X і XII віком.

Носівки зникли в укр. мові, приймаючи допуст А. Шахматова, не пізніше як в IX віці, бо в назвах Дніпрових порогів, що подає Костянтин Багрянородний (в середині X віку) ми знаходимо Βερούτζη, Ναπρεζή Νεάσητ, себ-то вьро-

учии (ст. блг. вьрѫшти), напѣзи (ст. блг. напѫзи) не іасить (ст. блг. неѫсыть) де грецькими літерами ου віддано укр. *у* а *ǫ*, а літерами α і ε укр. *ia* і *ie* а *ę*; тут ми маємо форми, що нам показують на відсутність уже носівок. З цим спадаються і міркування К. Буги, що при початку IX віку ми ще мали голосове ụ; це показує назва народу σϐγγαροι, лт. Ungari, що приняла в укр. форму угъринъ, мн. угъре. Присутність носівки показують також старі запозичення варяг ‖ varingr (гр. Βαράγγος), пудъ ‖ pund, гоцьк. pund, лат. pondus. Перехід Ingvar в Ігорь показує, що в X (913) віці вже не було носівок, а були *ă* і *ў*; пăть, мăсо, дубъ, бо як би носівки були, то-б ми мали Ягорь, а не Ігорь (Буга, 32).

ЛІТЕРАТУРА:

Потебня, А. Zur Frage nach dem ursprünglichen Lautwerth der slavischen Nasallaute ASPh. III. 614.

Vondrák. Zu den Nasalen im Slavischen BB. XXIX, 201—224.

Ильинскій. Праславянская грамматика Н. 1916, гл. XV.

Шахматовъ. Очеркъ древнѣйшаго періода исторіи русск. языка СПБ. 1916.

Buga, K. Die litawisch—weissrussischen Beziehungen und ihr Alter ASPh. I (1924) ½.

Прасл. дифтонґові сполучення: *or *ol *er *el.

§ 112. Рефлекси праслов'янських дифт. сполучень *or, *ol, *er, *el ми подибуємо в назвуку (власне or, ol) перед шелестівкою (формуля ort, olt; де t визначає будь яку шелестівку) і в середозвуку межи шелестівками (формуля tort, tolt, tert, telt), і в цих різних положеннях вони не однакові.

Назвукові *or, *ol переставилися певно ще в праслов-

янських діялектах і дали в болгарськім, сербськім та словинськім *ра-, ла-*, напр.: блг. ратай, рало, раст, равен, лакът, ладия, лакомый; в серб.: ра̀тај, рӓло, ра̄ст, раван, лакат, ла̄+ња, лаком; словин. rataj, rāst, rāvni, lakat, ladja, lâkomi; але в українськім, як і блр., рос., польськім, чеськім та лужицькім маємо двоякі рефлекси, в одній категорії слів *ра, ла*, в другій *ро, ло*, напр.: рало (пл. radło; ч. radlo, луж. radło), ратај (пл. луж., чеськ і словац. rataj), лакомиј (пл. łakomy, ч., сл. lákomý), лання (пл. łania, ч. laně); робити (пл. robić; ч. robiti, сл. robiť), розум (пл., ч. слов.

pozum), роля (пл. rola, ч. role, сл. rol'a) локоть (пл, łokieć ч. loket, але слов. laket), лодя (пл. łódź, ч. lod'). Двоїстість цього рефлексу виясняють (Фортунатов, Торбіернсон, Мікколя, Розвадовскі, Шахматов і ин.) ріжницею в інтонації: коли вона була циркумфлексова, падуча (з уривної тяглости), то одержувався рефлекс ro, lo, а як акутова,ростуча (із здовженої тяглости), то ra, la, при тім при здовжній інтонації здовженню складу і перестанові підлягли ці сполучення ще в праслов'янськ.м, а при уривній пізніше, перестанова зайшла вже в житті окремих діялектів. Але на цю гипотезу не всі пристають (Ендзелін Об'б. 560, Ільїнський. Прасл. гр. 125 і ин.).

§ 11а. Прасл. сполучення *or, *ol, *er, *el, в середоавуку діялектично відбилися теж не однаково. В блг., серб., словин., чеськ. і словацьк., через перестанову здовжених $\bar{o}$, звідки $\bar{a}$, і $\bar{e}$, звідки $\bar{e}$ як ra, la, rē, lē, напр.: блг. врана, серб. врâна, словин. vrána, чеськ. vrána, словацьк. vrana.

В польськім і лужицькім ми маємо перестанову в ro, lo, re, le, при чому група el по ż, ć, ś перейшла ще передпольської доби в ol і далі lo (lo), напр., пл. vrona, głowa, brzeg, brzemię (brzoza), mléko, żłób; лужицьк. groch (г. л. hroch), strona, błoto, głowa, (г. л. hłowa); д. л. zr'ebica, br'og, źlob.

В кашубськім прасл. *or, дало or і ar, напр. vorna і varna, gard, karva, а *ol > lo: głowa, а *el через ступінь ol > lo: mloc (пл. mleć), ploc, młoko; група *er подібно до польськ. дає rze (rzo): brzeg, brzoza.

В полаб. *or залишається незмінним: vorta, gorch, gord, morz (але starna), *ol перейшло в lo > la°, напр.: gla°va, chla°d, а *el через ступінь ol дало рефлекс lo > la°: mla°ka, vla°ce;; *er перейшло в re звідки ri, rĕ: brig, brid, brĕza, srĕda.

В східно-слов'янській галузі прасл. сполучення *or, *ol, *er, *el піддягли деяким модифікаціям, а власне в сполученні *el перед твердою щелестівкою звук *l* веляризувався в *ł*, а звук *e* через ступінь *ŏ* лябіалізувався в *o*. Таким чином на місці, напр., праслов'ян. *melko постало mŏlko, а відтак molko; żelbъ > żŏlbъ > żołb; перед складом з палятальною щелестівкою група *el* залишалася незмінною, напр.: ожеледь (фф. ожеледа, ожеледиця — пізніші). Втрачуючи дов-

гість, *r* і *l* розвивали по собі відповідно попередньому *o* або *e* неповноголосі голосівки (умовно означуємо їх як ъ або ь), що пізніше уповноязучилися в *o* і *e*, і таким чином одержуємо відповідности: or > oro, ol > olo, er > ere, el > ele і elo, напр: *vorta > vorъta > vorota; *golsъ > golъsъ > g(h)o-łosъ; *bergъ > berьgъ > beregъ, *ożeldь > ożelьdь > ożeledь; *melko > mölko > mołko > molъko > moloko.

Вияснити еволюцію і. е. дифтоногових сполучень *or, *ol, *er, *el в слов'янських діялектах становить одну з найважчих проблем слов'янського язикознавства, ще й досі остаточно не роав'язану; огляд пропонованих гипотез див. у Г. Ильїнського: Прасл. грам. 128 і далі; також: Agrell, S. Intonation und Auslaut im Slavischen. Upsala 1913, 18—47.

§ 114. Рефлекс праслов'янських сполучень *ol, *or, *er, *el, в північно-східній слов'янщині М. Максимович назвав „повноголоссям". Цим терміном і досі послуговуються в науці. Коли ж власне міг постати цей процес перетворення в слов'янських язиках? З огляду на те, що слов'янські назви, що їх цитують в грецьких джерелах до початку IX віку, виявляють первісну постать, напр. Λαργάμερος Ἀρδάγαστος, Γορδόσερβα і т. ин., а також назви містин і осіб, що слов'яни перейняли з язиків германських і романських до того часу, і що мають ґрупи *ar, or, al, ol*, виявляють згідність з подібними-ж ґрупами, що одержали слов'яни з доби праслов'янської, напр.: Skradina < Scardona, Srědec < Serdica, Labje < Albis, kral, król, korol < Karl і т. под., можна гадати що процес перетворення праслов'янських сполучень почався з кінцем IX або на початку X віку. В найдавніших наших пам'ятках ми вже маємо форми повноголосі; так, напр.: в Изб. Св. 1073 р.: коростовимь 49 в., черепліа 33а, вереди 35 д., в полонѣ 71б і ин.; в Изб. Св. 1076 р.: норови 7, 103, морозъ 150, морокъ 170, вередих 109, верема 40 і т. ин.

Прасл. *ъ і *ь.

§ 115. Праслов'янські ъ і ь походять з і. е. *$\breve{u}$ і *$\breve{i}$, що на слов'янському ґрунті зредукувалися, себ-то скоротилися до того, що стали голосівками неповноголосими, а ъ ще дого втратив свою лябіялізацію.

Ще доби праслов'янської обидва єри виступали в двоякій постати, яко міцьні й слабі, чи то короткі й надко-

роткі. Єри були міцьними або слабими залежно від того, чи стояв за ними склад з повноголосою голосівкою, чи ні. В першім раазі вони були слабі, а в другім, себ-то коли за ними був склад також із єрами, то вони були міцьні. Одже виходить, що два сусідні склади обидва не могли мати слабих єрів, а тільки оден. Єри в абсолютному визвуку були завжди слабими, бо в цій позиції вони були зредуковані до найменшої голосности і артикуляції. З цього виходить, що єри, стоячи в попереднім безпосередно сусіднім складі, мусіли бути міцьними. А коли ще в третім від кінця складі були єри, а не нормальна голосівка, то вони очевидно були слабими, бо стояли перед складом з міцьним єром; напр.: в слові *шьвьцьмь* перший і третій від кінця єр був слабим, а другий і четвертий—міцьним. Єри наголошені, хоч би і в слабій позиції, були міцьні, так само, як і єри у визвуку односкладових слів: то<тъ, се<сь, але в зложеннях вони підлягали загальному правилу: сесь<сьсь, тот<тътъ, але сеј (Грам. 1375) тој (ib.) зам. сиј, (сий листъ Грам. 1424 р.) тиј (тый листъ Грам. 1352 р.) під упливом сь, тъ; північно-укр. теј під упливом сеј.

Увага. Міцьні єри відзначаємо кружальцем під ъ̥ ь̥, а слабі дужкою ъ̆ ь̆.

§ 116. Доля ъ і ь, себ-то епоха їх зникнення і процеси їх перетворення в повноголосі голосівки, були неоднакові в різних слов'янських язиках.

В старо-болгарських говірках, як це показують староболгарські пам'ятки, ъ і ь починають зникати або иначитися в повноголоски в X віці, і до XII віку слабі єри зникли, а міцьні уповноголосилися в *о* і *е*, напр.: весь день Cod. Mar. Mat. 13, 2 ib. Mat. 10, 15; сонъ Ps. Sin. 72, 20.

В сучаснім болгарськім діялєктично ъ̥ дає *о* або ъ (звук близький до *а*), а ь̥>*е* (де-не-де в *а*), напр. вес, ден, сон (сън).

В сербським обидва звуки відбилися, як *а*, напр.: вас, дан, сан.

В словинськім під довгим наголосом ъ̥ і ь̥ перейшли в *а* або *е*, а під коротким в редукований ъ̆, напр.: gánot і genoti, vas і ves, čast і čest, gъniti, tъma.

В польським, чеськім і лужицьким обидва звуки зіллялися в звукові *е* (в польськім *ь̥* = *е* з попередньо м'якою шелестівкою, а в лужицькім *ъ̥* = *е* або *о*), напр.: польськ. sen, pies; чеськ. sen, pes; луж. son, dešć, dźeń. В польськім певно єри ще трималися XIII в. (див. Łoś J. Gram. polska, I, 23—24).

В білоруськім і в.-руськім *ъ̥* перейшов в *о*, а *ь̥* в *е* з попередньою м'якою шелестівкою (звідки пізніше в складах наголошених перед твердою шелестівкою в *о*: п'ос): в'еć д'ен', сон.

§ 117. В українській мові міцьні єри перейшли остаточно в *о* і *е*, слабі зникли (як нижче побачимо не у всіх положеннях). Час, коли зникли слабі єри важко докладно означити. Думки дослідників у цім загаді дуже не однакові, одні відсовують це зникнення на передпочаток X віку, другі на середину XII віку. Судячи з пам'яток, вони вже зникли в XII віці, але в найдавніших пам'ятках XI віку ми маємо чимало написань з опустом *ъ*, *ь*, і приписувати цей опуст виключно болгарським первописам нема підстави, тим більше, що ми цей опуст бачимо в свійських написаннях, як напр. на камені Тмутороканськім: кніазь зам. кънѧзь; теж і в приписці дяка Івана в Изб. Свят. 1073 р.: кнѧзю, кнѧзь, кнѧзьхь, много зам. мъного, мнѣ (де значок ' показує тільку на палятальну вимову *м* перед складом *-нѣ*, або просто заступає *ь*, що вже втратив звукове значіння (там теж: мночьстьныихъ), Авъгусть (при Аугустъ л. 251), де ъ очевидно має тільки графічне значіння (Augustus, 251), теж Маръкосъ, Перьтинаксъ і ин. карта 264 Запис в кінці Изб. Св. 1076 р.: книгъ зам. кънигъ, книгъ кнѧжихъ, книжькъ к. 275. Опріч того: вираз, *отъ всего срьца* Изб. 1073, к. 129б, замість *срьдьца*, вказує на вимову „серца", де звук *д* зник між *р* і *ц*, що можливо тільки при зниклім *ь*.

§ 118. На підставі цих даних, опускаючи не дуже певні натяки на кінцевий опуст *ъ*, *ь* у Костянтина Порфирогенета Νεάσητ, Οστροβουνι πραχ можемо гадати, що процес зникнення єрів був не раптовий і почався може вже перед XI віком (у всякім разі вже в X віці єри в слабій позиції були нескладотворчими), коли ще *ъ*, *ь* в групах огъ, olъ, егь, elь не перейшли в *о* і *е*, инакше-б здовження *о* і *е*

справило-б дальшу їх дифтонґізацію і пізнішу монофтонґізацію в *і*, чого саме й нема: город, берег, а не горід, беріг, (діялектичне і значно пізніше беріг — є утвір аналогічний, як і воріг зам. звичайного ворог, або поріг зам. порог, анальогія з ріг, муріг і т. под.). Але заник єрів попереду відбувався тільки в окремих умовах. Такими умовами було положення їх в ненаголошених початкових складах в слові, не перед ґрупою і не по ґрупі шелестівок, напр., в к(ъ)нязь, в(ь)севолодъ, къто; перед ґрупою і по ґрупі шелестівок єри були в положенні міцьнім і не зникали, і пізніше переходили в повноголоски; потім того єри зникали у визвуку, але теж тільки в тім випадку, коли в наступнім слові і в назвуку не було ґрупи шелестівок. Таким чином в тім самім слові залежно від його положення в реченні в одним випадку єр був нескладотворчим і зникав, а в другім міг перейти навіть у повноголосу голосівку (зо мною, во мнѣ і т. ин.). Доля кінцевих єрів в положенні перед ґрупою шелестівок пізніше могла узагальнитися з їх долею в инших випадках, себ-то вони позникали у всіх тих випадках перед ґрупою шелестівок, коли нова ґрупа шелестівок була можлива в мові (напр. з крамом, але зі мною), або її неможливість можна було усунути в той чи инший спосіб (навза, инший порядок слів, випад або відпад шелестівки в ґрупі і т. ин.).

Увага. А. Шахматов заник ъ, ь, застосовує до XII віку на тій підставі, що в сполученнях ър, ьр, ъл єри переходять в *о* і *е* не вчасніше цеї епохи, а перехід ъ, ь, в *о* і *е* в инших позиціях він уважає за одночасовий з першими випадками. Написання-ж із *о* і *е* замість єрів в давніших пам'ятках Ш. виясня як уплив болгарських учителів з тихъ провінцій, де єри вже перейшли в *о* і *е*, і через те українські їх учні мішали ці літери і писали *о* і *е* навіть там, де єри в пізнішій мові зникали, напр.: мьрзоко, къ монѣ, о вьсѣхъ насъ, источнико і т. под. І взагалі, коли в пам'ятках ми бачимо опуст єрів в тих позиціях, де пізнише вони переходили в *е* або *о* треба на його думку, бачити характер чисто ґрафічний (Очеркъ § 341).

Брандт (Лекціи по исторіи русскаго языка 1913 ст. 56), не заперечуючи остаточного моменту в еволю-

ції єрів, себ-то XII віку (ст. 60), гадає, що випад єрів в слабій позиції в XI віці вже був у розповні, і підпирає свою думку тим міркуванням, що в пам'ятках XI віку ми подибуємо опуст єрів саме там, де одержувалося найважче сполучення звуків, як от *кн* (князь, книга) що взагалі рідке і властиве небагатьом язикам. А в X віці, Брандт гадає, що слабі єри були вже не складотворчими, і написання Кост. Багрянородного βερούτζη літера ε відзначала тільки м'якість (ст. 57).

Гадаємо за А. Соболевським (Лекції 57) і Р. Брандтом (Лекції 51), що перехід міцьних єрів в повні голосівки *о*, *е* зайшов не одначасово із заником слабих єрів, а дещо пізніше, його попереджував процес здовження єрів і утворення нових міцьних єрів в тих випадках, коли з заником виавукового єру утворювалася ненормальна визвукова ґрупа шелестівок, напр.: огънь з огнь, сестьръ з сестръ, вѣтьръ з вѣтръ і ин.

§ 119 Слабі неповноголоски хоч і зникали в українськім, але не в усіх позиціях, які в инших слов'янських язиках, але ті позиції не в кождім язику ті самі. Так, ми знаходимо в початкових (корінних) складах їх рефлекси в постаті *о* і *е*, власне в таких разах:

1. В словах:

лоб—лоба (пор. ч. lbu i lebu) рот—рота, мох—моху (пор. ч. mchu i mechu) і діялектично сон—сону при сну; лен (льон)—лену (льону) (пор. ч. lnu i lenu); лев—лева пор. срб.: лав—лава, лан—лана); також вош (воша)—воші (срб. ваш—ваши).

Ці випадки дасться пояснити почасти тим, що назвукові ґрупи шелестівок (неправильно наскладові) *лб*, *мх*, *рт* неможливі в українській мові, а групи *льн*, *льв* існують в словах *льнувати* (форма можлива тільки по голосівці попереднього слова) при частішім *ильнувати*, та *Львів* (з похідними; при попередній голосівці: до Львова, зі Львова, уві Львові) при Ильвів. (В грам. XV в. ми подибуємо: писано у Ливовѣ 1436 (Улян. 50), староста Ливовскыи 1444 (ib. 63). У Гуцулів маємо форму „з ирта“ Шух. V, 116. Від *боз* маємо бзу (пл. bzu) і бозу (пор. ч. bzu i bezu).

2. Неповноголоски в слабій позиції не зникали тоді, як стояли в корінних складах перед ґрупою шелесті-

вок, як це ми бачимо з піаніших, напр.: тесть — тестя, честь—чести, дошч—дощчу, також вовка, верха, чернець (чьрьць), дошка, або по ґрупі шелестівок, як в давенїти (з давьпѣти), клену (з кльну). Виняток маємо тільки перед ґрупами *хн* і *кн* та *ст* (по м) і *зд*: тхнути з дъхнѫти, схнути з съхнѫти, пхнути з пьхнѫти; ткнути з тъкнѫти, за-мкнути з за-мъкнѫти, мститися з мьстити, і давніше перед *гл, кл*: мла з мьгла, скло з стькло, при чім *г* і *т* випали.

Увага. Форми серебра Наб. Св. 1073, к. 158 в. золоба ib. 170 в, золодѣи ЖК. Т. XII в., що ми подибуємо в давніх пам'ятках замість сьрѣбра аълоба, аълодѣи постали під упливом повноголосих фором. Ст. укр. срѣбро Путн. ев. 117 з сьрѣбро (чеське stříbło, сучасне срібло з дисиміляцією двох *р*).

§ 120. В положенні перед *j* наголошені єри переходили в *и* (первісно *і* і *ы*): шија (з шьја пор. рус.: шея), шију, мију, рију (з шьјѫ, мъјѫ, ръјѫ), вију (з вьјѫ, рус. вою), чиј з чьјь (чијá, чијé під упливом чиј). Див. Шахматов Оч. 261.

Ненаголошені єри перед *jь* (через ступінь *ы* і *і*) переходили так само в *и*: добриј, синиј (з добръјь, синьјь; східна форма синій під упливом фф. жіноч. і ніяк. роду: сиия, сине) і т. ин. [1]). В инших випадках ненаголошений *ь* зникав, а *j* асимілювався з попередньою шелестівкою (діялектично) здовжуючи ю, коли це не був губний або ґрупа шелестівок, або початковий склад з замкненою шелестівкою, напр.: браття (з братьја Гр. 1366: братьıа), весїлля з веселье, забіжжа з забожье, судця з судья, Гр. 1359: судьıа, лле з лье і т. ин,, але бје, вје, пје, здоровја, щастя (з щастье), кістю (з костью), дяк (з дьјакъ Гр. 1359) і т. ин. (але згідно з попереднім: биј, пиј, виј, лиј). Подвоєння літери здовженого звука подибується з XIV в. (Єв. Верковича).

[1]) В найдавніших пам'ятках вязвукові *ъ, ь* перед *j* наступного слова переходили в відповідні *ы* і *и*, напр: вы имена Изб. Свят. 1073, к. 239а, вы искусѣ ib. 219б, отъ плодовы ихъ ib. 117г, вы имѧ ib. 216б, але це явище властиве й ст. болг. пам'яткам (див. Vondrák. Altkirchensl. Gr. 2 Aufl. 221).

Опріч правильних фором крівлю (з крівју), частю, кістю, по аналогії з душеју, ріднеју і т. под., маємо діялектично: крівлеју, частеју, костеју і т. ин.

§ 121. В положенні по j на початку слова праслов'янське *jь* ненаголошене перейшло правильно в *j* по попередній голосівці, але в абсолютнім назвуку апокалізувалося в *і*, зглядно *и*, звідти маємо йначення фором з *j* і з *и*, а коли j зникало, то зеро ‖ и: грати — играти (але завжди йграшка); иму ‖ јму ‖ му. В Путн. ев. XIV в.: иѣ имамь (де здовження *е* в *ѣ* вказує на нескладовий характер *и*. Див. Шахматов: Оч. 224—225).

В середині слова по *j* маємо нормальне заступлення *ь*, себ-то в слабій позиції *j*, а в міцній *je*: вијна — војен, јајце — јајець, јајечко, јајешња, взајемниј, навзајем і т. ин. В Арх. ев.: възаиємь 97а, Добр. ев.: достоисть зд., 230б; Рус. Правда: переємь 56.

§ 122. Слабі ъ і ь в ґрупах *въ*, *вь* > *въ* асимілювалися з *в* і зникали, а *в* при тім переходило в у, що в назвукових складах мінилося в у, таким способом поставала альтернація в ‖ у; в середині слова і в назвуку по голосівках *въ*, *вь* творило дифтонґи ау, оу, уу: прауда, ріу, обуу.

Це явище ми подибуємо вже в найдавніших пам'ятках ст. болгарських, напр.: оуселенаѣ Син. пс. 89,2 (при въселенаѩ); в сербськім *в* переходить в *у*, а *въз* в *уз* (пор укр.: уалісся, уакрилля, уаток, уаголовја, уавіз, уавар, уабічниј, уабирати і ин.); так що свідчення наших пам'яток XI віку не конче промовляють за виключно українським явищем, але тільки за спільне з південно-слов'янським; так в Изб. Свят. 1073 р.: праоуда, оуселеноуѫ 9д (при въгодьно 35б, въчинены суть 97в). В Изб. Свят. 1076: оугодить 169 (при въгодити), оуселять ся 168 (при въсели сѧ); в прийменникові *въ*: видѣхъ въ оцѣ моіего 24б; шедъ оу шестоуѭ годиноу 46б; оулѣсти оу корабль 62.

В піаніших укр. пам'ятках: Гал. ев. 1266—1301: оудова. оуаяти; Гр. 1350: оуаѧти, оусхочеть, оуложать его оу вину; въгорьскимь и Оугорьскому; оу Рускои земли, кнѧземъ стати оу Холмѣ; Гр. 1359: оунукумъ (дат. мн.), оу дому, оу вѣки вѣкомъ; Гр. 1350: оуздати; Гр. 1366; оуздали (Гр. 1371: въздали) ієму добровоулно и оу вѣки, оу ставу; Гр. 188: оусѣмъ, оусею; оужды; оу Лоуцку оу понедѣлникъ.

Назвукове *у* з *въ* і *вь* діялектично розширюється в *о*, і через те ми маємо рівнобіжно форми: внук (въ-н-укъ),

унук і онук; вдова (<вьдова), удова і одова; уселенна (<вьселенна) і оселенна Е. Зб. 27,226; узвар і озвар Кан. п. а възваръ і т. ин., і таким чином постає в назвуку альтернація (иначенння) в‖у‖о чи о‖у‖в, що датується вже XIII віком: на 111 карті Христинопільського апостола подибуємо запис XIII—XIV віку: сѣдъ на въслонѣ, себ-то на ослоні (А. Колесса: Південно-волин. Городище і городиські рукописні памятн. XII—XIV в. Наук. Зб. укр. ун. в Празі т. I, ст. 36), внуча а онуча Е. Зб. 17, 14. *В* (коли не переходить в у) перед э(с)+шелестівка зникає; так ми маємо схід із всхід, заліти (на що) із взліти; діялектично *в* перед *з* зникає і в формі вэяв звідки зяв.

Сучасні форми візьме і возьме походять від узьмс, оаьме а назвуковим *в*.

Прасл. вьсь давало правильно: весь, уся, усе, форму ж увесь (в запису на Трифолої XVI в. під роком 1549: на въвесь год, див. О. Колесса. Півд.-вол. Городище 64) маємо під упливом форм жен. і ніякого роду, як їх контамінацію (діял. овес а увесь Городище Конотоп. п.); э ‹ в таки діялектично усей під упливом займен. сей.

Всі означені явища в укр. мові спільні з мовою білоруською (литвинською).

Праслов. сполучення ъг, ъl, ьг, ьl (з давніших иг, ul, іг, іl).

§ 123. Праслов. сполучення *ъг залишилося незмінним, тільки г втратило свою довгість: gъrbъ, gъrdъ, tъrgъ, gъrstь, звідки укр. (і теж б. рус.): горб, гордий, торг, горсть (в в. руському так само тільки зам. г—г).

Увага. Тим часом в південній групі та в чехословацькім з ъг розвинулось складотворче г̥ можливо дорогою перестанови складових елементів групи, себ-то гъ звідки г̥ъ<г̥: блг. гърб(а), гърд, търг, гръст (перед групою шелест. ръ); серб. гр̏ба, гр̄д, тр̄г, гр̂ст; словен.: gr̄b, gr̄d, tr̄g, gr̂st; чеськ. і слопацьк. hrb, hrd, trg, hrst.

В польському *ъг* через ступінь er розширилося в ar: garb, gardy, targ, garść; в долішно-лужицькім так саме *а* з палятаналізацією попередньої шелестівки giarb, gjardy, gjarść,

а в гор.-лужицьк. подібно до східної групи з ъг маємо or: horb, hord, torh, hórsć.

§ 124. В праслов. сполученні *ъl перед наступною твердою шелестікою *l* веляризувалося в *l*, звідки постала група *ъl* (напр.: tъlkъ, dъlgъ, rъlkъ), що дала в українському пізніше *ол*, звідки оу, напр.: тоук, доуг, поук. Це у спливалося з наступним *о* (білябіальним) і зникало, через те ми маємо мова з моува, зовиця з зоувиця (zъlъvіca > золвиця); перед *м* визвуковим у так само зникало: Хом з Ховм. Перед *б* і *м* група оу здебільшого діялектично переходить в у: кубаса з ковбаса, кадуб з кадовб (< кадълб), бавуна з бавовна, бавупяний, до пупочи Е. Зб. 17, 130 (Ујбард), теж загал. укр. суниця з соуниця (<sъln пор. срб. сýнйца), але в слові сонце з съльньце маємо заник *у*.

Увага. В південній групі і в чеському ъl > l звідки блг.: мълва, дълг, зълва (злъва); в срб.: дуг, пук, хум, але заова < залва, в словин. з l розвинулося ol (діял. ou), dolg, holm, але zalva, чеськ.: pluk, dluh, chlum.

В західній групі А. Шахматов припускає таку саму перестанову, як і в південній, себ-то з ъl > łъ > ł (Очерк § 81 примѣч.). Розвадовський виходить з формулі Фортунатова tъlt (Język polski, 1, 381 § 62). Факти не дають доброї підпори гипотези Шахматова і припускають різне пояснення, так, наприлад, г. лужицьке dołh, полаб. doug, не дають приводу відділяти їх від процесу східнослов'янського і можуть виводитися безпосередно з ъl; в польському маємо троякий рефлекс ъl, можливо в зв'язку з діялектичною мішаниною: а) правильний ‹ł: chełm; б) uł по губн. pułk; в) перестанову, цього останнього по зубних в łu: długi, dłubać, słup, tłuć, що з рештою могло розвинутися і безпосередно з ъl; г) винятково по губнім ol: mowa з mъlva, г) słońce з ст. пл. słuńce перед носівкою.

Увага 2. По шелестівках *t*, *d*, *s* важко сказати, чи споконвічно було *ъl* чи *ьl*. Українські форми вийшли безпосередно з ъl, але зважаючи на лит. ilgas < dilgas

stulpas при stilbs можна думати,, що в праслов. було попереду *ьl*.

§ 125. Прасл. **ьr* (з півпалятальним *r*) перед твердими зубними (*t, d, s, z, n*) переходило в *ьr*, звідки пізніше er: mьrtvъ, žьrtva, tvьrdъ, tьrnъ, zьrno, pьrstь; укр.: м е р т в и j, ж е р т в а, т в е р д и j, т е р (е) н, з е р н о, а в наголошених складах по *ž č* в *ъr*, звідки укр. *or*: č ь r n ъ > č ъ r n ъ > ч о р н - и j; č ь r t ъ > č ъ r t ъ > ч о р т, ž ь r n o > ž ъ r n o > ж о р н о, а перед м'якими шелестівками, перед заднеязиковими та губними діялектично залишився напівпалятальний, напр., при загально-укр. в е р б а, в е р х, с е р ц е угор. в е р́ х, п е р́ б а, с е р́ ц е.

В в. руським і б. руським маємо з *ьr* так само *er* з дальшим розщепленням на *'or* в наголошених складах і *'er* в ненаголошених: т в ' о р д, б ' о р д о, але з ' е р н о́; ч о р т але ч е р т а́, ж е р н о́ в, і далі в ' е р́ б а, в ' е р х, с ' е р́ ц е.

В польським перед твердими зубними *ьr* відбилося так само як і *ъr*, себ-то *ьr* > *ъr*: twardy, martwy, а перед м'якими шелестівками, заднеязиковими та губними через ступінь *ir* > *'er'* (*er'*): wierzch, sierp, śmierć.

В південно-слов'янській групі і в чеським та словацькім *ьr* спалося з *ъr*, і ми маємо *r̥*, звідки пізніше блг. ър: върх, върба, сърдце, мъртвъ; в срб. врх; вр'ба, срце мртав, тврд; словин. trg, vrch, zrno, чеськ. і словацьк. vrch, vrba, mrtvy, tvrdy, drżawa.

§ 126. Прасл. **ьl* в українським перед твердими шелестівками переходило в *ъl*, себ-то *ь* перед велярним і веляризувалося, звідти žьlt > žъlt, čьlnъ > čъlnъ, vьlk > vъlkъ, pьlnъ > pъlnъ, šьlkъ > šъlkъ, mьlčati > mъlčati. Те саме явище маємо і в в. руським з тею різницею, що по *ж, ч, ш* в ненаголошених складах *ь* не веляризується і не переходить в *ъ* і далі в *о*: ж о л т ы й, але ж е л т и т ь, ш о л к але ш е л к а́, ч о л н але ч е л н о́ к і т. ин. В польським *l* залишається м'яким перед заднеязиковими, губними та палятальними, напр. wilk, milczeć, в решті випадків процес аналогічний з східно-слов'янським: ьl через ъl дає el: pełny (лит. pilnas), wełna (з vьlna, лит. vilna), а по ż, č, š, -ol:

colno (звідки czólno), žolty (żółty). В чеським і словацькім, як і в південно-слов'янськ. в цім разі l: vlk, plny. mlčeti.

§ 127. Праслов'янські сполучення *гъ, *лъ, *гь, *ль (з давніших ru, lu, rі, li), коли за ними стояли склади з єрами, мали відповідні рефлекси *ро, ло, ре, ле*, бо єри тут в міцній позиції; такі самі рефлекси були і в тім разі, коли ці сполучення стояли перед ґрупою шелестівок, напр.: лестити з льстити. Коли ж ці сполучення стояли перед складами з повноголосою голосівкою, себ-то єри були в слабій позиції, то вони зредукувалися до того, що *r* і *l* переродили в *r* і *l* (як польськ., лужицькім, чеськ. і словацьк.)х, звідки розвинулися пізніше групи *рп, лп*, або ж діялектично *ир, ер, ил, ел*. Так ми маємо кров з кръвь але криві, кирві, керви (форма крові під упливом форми кров) з крве (крве, крви Поликарп. єв. 1307); кривавиj, кирвавиj, кервавиj (пор. плськ. krew, але krwi, krwawy); скрижетъ в Луцькому єв. XIV в.; дрива з дрва<дръва (дрива в Гал. єв. 1424 р.); дрова під упливом ф. дров, дривотня Переясл. п. Чуб. II, 140, тривога з *трвога<trьvoga (пл. trwoga, чеськ. trvati); бриду з *брду<brьdǫ, хребет з хрбетъ<хгьbьtъ; блиха з блха<*blъха (форма блоха під упливом ф. блох); глитати з *глтати<glъtati; слизити, слиза, силаа з слаа<*slьza (слеаа і сльоаа під упливом ф. сліз з сло̄з<слӱоз); блискати< *blьskati, але блеск з бльскъ. R, l в назвуку переходили в *ир, ил*, напр.: иржа з ржа<*гъźа; ирвати з рвати<*гъvati; Ильвів з Лвів<*Lьvovъ.

Увага. Діялектичні форми: кріт—крота, ріт—рота, ліб—лоба, локіть—локтя, вівк—вовка, замісь сподіваних: крот (кръть), рот, (ръть), лоб (лъбъ), локоть або лікоть (локъть), вовк (вълкъ)—вислід прирівнання до таких фором, де *і* в замкненім складі на місці колишнього довгого *о* (ріст—росту).

§ 128. Наслідки занику слабих єрів:

В царині консонантизму: коли єри зникали у визвуку, то замість праслов'янських голосових кінцівок настали шелестові, себ-то отверті склади перейшли в замкнені, бо тепер уже визвукова шелестівка замикала склад. В цій новій позиції вона підлягла дальшій еволюції.

Через заник єрів у середозвуку утворилися нові шелестові ґрупи, при чім складові елементи нових ґруп підлягли процесам асиміляції, дисиміляції, палятаїзації, диспалятаїзації і упрощенню.

В царині вокаїзму заник єрів викликав такі явища:

а) З'явлення нових єрів, зглядно *е о*, в тім випадку, коли з заником кінцевих єрів утворювалися у визвуку шелестові ґрупи, де визвукова шелестівка була більшої складотворчої сили (сонорности), як попередня, напр.: вогонь з огнь (р. огонь, пл. ogień), вузол (з прасл. ǫzlъ, р. узел, пл. węzeł), сестер з сестрь, вітер з вѣтръ, вепер (р. вепрь, пл. wieprz).

б) Здовження голосівки попереднього перед заником єру складу. Здовжувалися всі голосівки, але здовження *а, і, у* пізніше зникло без сліду (під упливом скісних відмінків), а довгі *е о* розпадалися в дифтонґи, а міцні єри переходили в короткі *е о*, напр.: Добр. єв. плоть З, 6б (але плъти), исполнь З, весь (село) Зб., пришлець Зб., агнець.

Опріч того з заником кінцевих колись наголошених єрів, наголос переносився на попередню здовжену голосівку.

ЛІТЕРАТУРА:

Ильинскій Г. Праславянская грамматика. Нѣжинъ 1916 (гл. XI).
Шахматовъ А. Очеркъ древнѣйшаго періода исторіи русскаго языка (Энциклопедія слав. филологіи, в. II, I) § 22—50, 75—84, 219—221, 251—258, 313, 336—437.
Шахматов А. Die gespannten (engen) Vokale ъ̂ und ь̂ im Urslavischen (ASI. Ph. XXXI 481—506).
Соболевскій А. Лекціи по исторіи русскаго языка М. 1903, 46—57.
Брандтъ Р. Лекціи по исторіи русскаго языка М. 1913, 52—60.
Rozwadowski J. Historyczna fonetyka czyli głosownia języka polskiego § 30—44 (Język polski cz. I.).

Праслов. ĕ.

§ 129. Праслов'янське ĕ, як знати, відповідає и, е. ē і індо-европ. o͡i або a͡i, але важко означити його праслов'ян-

ську природу. Ми можемо тільки сказати, судячи з його пізніших рефлексів, що це був звук переднього ряду, себ-то палятальний, довгий, і вимова його могла вагатися діялектично між *ä* і *ė*, себ-то він міг бути більш або менш отвертим, при тім не тільки діялектично, але й залежно від його положення перед складом палятальним або велярним. Як звук первісно довгий, він мав тенденцію до дифтонґізації з перевагою то першого вужчого (закритішого) елементу, то другого ширшого (відкритішого). В польськім, наприклад, з найдавнішого часу *ě* розщепилося на *'a* перед непалятальними передньоязиковими шелестівками і *'e* в инших положеннях. Це дає привід гадати, що польський язик в добі пралехицькій вимовляв цю голосівку як ä, зглядно ᵉä, або щось подібного, як каже J. Розвадовський (Rozwadowski, J. język polski 1,370). В сербськім на місці праслов. ě діялектично маємо *e, i, je, ije* (*ie͡*). На тій підставі, що в латинських пам'ятках з тих місцевостей, де тепер вимовляють *i*, дотичні слова писалися через *e*, напр.: Belgrado, Negovan, Vera, ded, Лескін висновує, що тоді жадного *i* не чулося, і через те, на його думку, старі ě̄ ě̂ були удані в прасербськім як ẹ̌ ẹ̄, що могли діялектично переходити в відкриті *ě ē*, в ĭ ī і перемінюватися на дифтонґи ie, ie͡ (звідки ie, ije) (Leskien Gram. der Serbo-kroat. Spr § 202).

§ 130. Сучасні рефлекси праслов. ě в українськім, як *i ie͡* (*ie͡*) *e* (*u*) дають підставу гадати, що праукраїнським рефлексом ě було закрите довге ē̇; в назвуку воно мало *j*, рефлекс його можна добачати в таких написаннях Изб. Св. 1073: іѣдениѥ *55*, іѣсти *56*; Изб. Св. 1076: іѣда 227, пор. ст. чеськ.: jiesti, jiet Gebauer II. mł. I, 42. В складах ненаголошених ē̇ скоротилося і в південних говірках мабуть уже в XI віці звужувалося в *i* (в Изб. Св. 1073: въ вѣри 17в, исцили 162б), а в складах наголошени дифтонґізувалося в ie͡, що в XIII—XIV віці монофтонґізувалося в *i*.

Приклади з давніших пам'яток: в Гал. єв. 1144 р. подибуємо: въ попели 23, 27; в Добрил. єв.: въ сбори 187; в Гал. єв. 1283 р. видяше (= вѣдяше) 11б пинязь 40б., ники; в Поликарп. єв.: видиньіа, скаменило, видивъ Соболевскій

Лекц. 173); в Путн. єв.: при вечери, исцѣливша 95; Гр. 1375: со всимъ правомъ Гр. 1383: всимъ, всими; Гр. 1388: вѣри (дат.); Гр. 1388; привисити; Гр. 1400: пасиками.

§ 131. В північних говірках, де вимова ě була відкритіша, в складах ненаголошених воно спалося зі звуком *е* і переживає з ним однакову долю (себ-то не паляталізує попередньої шелестівки і діялектично підвишується в *и*), а в складах наголошених перебуває в стадії дифтонґу і'е, що говірково також монофтонґізувалося в *і* або 'е (ě), напр.: біес. діед, діело, Сосн. п.; діело, віек, у ночие Сарни Ровен. п.; беріете, рубліе, сіено, міесто Сідл. г., ліес, хліеб, хліев, хриен Пружан. п. м. Шерешово; відра, дїти, лїс, невіска, хлїв, світ, понедїлок Борз., Піжен., Переясл., Овруч., Звягел., Ровен., Пинськ., Кобрин, Берест п.п.; недєля, чоловєк, смєли, вєдьма, зєлє, на двурє Глухів, Кролев., Пружан. (м. Селець) п.п. В ненаголошених складах у хлеві, хлеви, река, белити, беда, месити, песок, стена, гневити, ведро, мешок, синожать, у дорози Сосн., Остер., Глухів., Борзен., Переяслав., Радомиськ., Пинськ, Кобрин., Берест., Пружан. п.п. В грамоті Острозькій 1437 р. і Луцькій 1438: сыножатми; в грамоті, даній в Городку 1443: сеножать.

§ 132. В формах Св. Изб. 1076 телеси 237а, телесьно 255, в сучасній мові: довготелесиј, можливо, що відбиваються північні форми, а не асиміляція з *е* в наступнім складі, як гадає А. Соболевський (ЖМНПр. 1893, № 11,50).

§ 133. Опріч того, ми маємо на місці первісного *ě* — *е* в кількох випадках в деклінації, напр.: біль — бели, мідь — меди, річ — речи, хміль — хмелю, ціп — цепа, ведмідь — ведмедя не фонетично, а як вислід морфольоґічного прирівнання до таких фором як: піч — печи, осїнь — осени і т. ин.

Праслов. **а*.

§ 134. Праслов'янське **а* (з и. е. *ā і *ō по твердих шелестівках і з *ē по м'яких: j, ž, č, š) відбилося в українськім взагалі, як *а* у всіх положеннях, при тім праслов. назвукове **а* в більшости діялектів [1]), як це свідчать сучасн.

[1]) Проти припусту загального прейотування в праслов. див. Vondrak Altkirchensl. Grammat, [2] 293

слов'янські язики, одержувало перед собою *j*, напр.: јагода (пор. лит ūga, лат. uva < ugva); до цих діялектів належала і східньослов'янська група. Таким чином ми не маємо наських слів з назвуковим *а*, з винятком оклику ах і похідн. ахати, ахкати та злучників: *а*, *або*, *аби*, *аж* і ин., але в запозичених словах з давніх давен, замість ненаголошеного назвукового *а*, ми маємо *о*, і ця тенденція лябіялізувати *а* в назвуку заховується дотепер. На це явище можна задивлятися, як на окремий випадок ще праслов'янського віддання чужомовного *а*, як *о*, напр., ст. б. олътарь, пл. Ołtarz, ч. oltář, срб. олтар з лат. altare; ст. б. оцьтъ, пол., ч., укр. ocet, срб. оцат з лат. acetum. В старих пам'ятках ми, напр., подибуємо в Изб. Св. 1073 р.: олександръ 258а; в Изб. Св. 1076: олтарь 12а; в Жит. Теод.: олътарьмь 13; в Ип. літ.: Осколдъ, Олександръ 482, Олекса 556, Огапитъ 604; в суч. мові: орсіда, отаман, Овдій, Оверко, Оврам, Одам, Оксен, Олекса, Олександер (Олександро Чуб. V, 792, Олександъдро Грам. 1375 р.), Омрос, Опанас і ин.

§ 135. В говірках сучасного північного діялекту та в значній частині західних (в Буковинських і Галицьких) по всякій палятальній шелестівці *а* паляталізувалося в *е*, що знов говірково звуаилося в *і*, напр.: јек, јеки, јејце (Город., Сосн., Остер., Крол., Конотоп., Радомиськ. пп.), јејко, јерина, пјевка (Долівський гов.), појес, јемка, јесли (Радомис., Пинськ., Пружан., Мозир. пп.) јещерка, јетровка, пјеница (Пинськ. п.), дедько (Ковк. окр.): ген.-акуз.: весіелє (Радин. п.), королє (Пинськ. п.), мужє, вдівце, комарє, вітцє (Јаворів), рублє, ключє (Хом. п.): номінатив: пшеницє, кресанє (Угор.), сестрицє (Бережани); конєчиј, песєчиј, котєчиј (Јаворів), селєнськиј, слобожєниј (Угор.), наставлєла, залицєв сї, обіцєв сї (Хом.), пуднели (Кролев. п.) і т. ин.; їк (Сосн. п.), чіс (Хом., Пин., Береж. окр.); генет: королї, вдівцї; ном.: червона ружі (Гуцул.).

§ 136. В цім процесі треба розрізняти випадки, коли паляталізувалося споконвічне *а*, і випадки з первісним довгим *ē* по *j*, *ж*, *ч*, *ш*, напр.: чєс (чіс), чесу, черувати, черільнице, кричєти (кричати), стучєти, лежєти, держєти, стоjєти, бојети сї, жєба, јіжєк і т. ин.; можлива річ, що в останнім випадку ми маємо потомків ще прасл. ěа, ěä і т. ин., як це

можливо і в польськ. діялект. bojeć się, stojeć, wczesny, słyszeć, leżec і т. ин. (див. Rozwadowski jęz. p. I. 400) та в чеському переголосі *a — e* (див. Arch. f. Sl. Philol. XVI, ст. 410).

На паляталізацію *a* по палятальних ми можемо дивитися, як на процес вирівняння сполучень палятального + *a* зі сполученнями палятальний + e (э ę і ä э ě).

Спорадично (в гуцульських і угорських говірках) подибуємо уподібнення *a* звукові *e* в наступнім складі, напр.: *делеко* (Криворівня Кос. п.).

Праслов. *e.

§ 137. Праслов'янське *e певно було двох категорій: відкрите перед складом з повною голосівкою і закрите перед складом з голосівкою аредукованою. Шелестівка перед ним була середньої палятальности. Відкрите *e відбилося в українськім як *e*: взяти, текти, небо.

§ 138. Приймають, що кожне праслов'янське назвукове *e* розвивало перед собою *j*(*i*), напр.: *i — estь, гр. ἐστί, лат. est, лит. ėsti; *iemlǫ; *iezъ, лит. ežys, гр. ἐχῖνος. Коли це так, то пізнішої праслов'янської доби діялектично (переважно в східній ґрупі) *e* назвуково широке в отвертім складі втрачувало назвукове i(j) і ще передисторичної доби лябіявеляризувалося в *o*, як це ми бачимо в таких словах як, напр.: олінь, осінь, один (в Жит. Теод.: къ одинои же келии 70, в Путн. єв. оденъ 85; Ип. л.: одинъ 10а.), озеро (Ип. л.: ѡзера 56) і ин. Пор.: ст. б. ѥлєнь, пл. jeleń, ч. jelen, срб. јелен; бл. (j)esen, пл. jesień ч. jeseň срб. јесен; ст. б. ѥдинъ, пл. jeden, ч. jeden, срб. један; ст. б. ѥзеро, пл. jezioro, ч. jezero, срб. језеро.

Назвукове *e* в словах запозичених також лябіялізувалося в *o*, напр.: Олегъ, Ольга з норд. Helghe, Helghi; в Наб. Св. 1073 р.: осмиръ; в напису на хресті 1161 р.: ѡфросинья; в Від. Октоиху XII — XIII в.: ѡрины 177б; в Ип. л.: Ѡрина 165, Ѡлена 46а, Остафьи 565; в суч. мові: оксамит (гр. ἑξαμίτος і ἁξάμιτος), О(в)докія, Овсій, Олена, Омелько, Орина, Остап, Охрім і т. ин. Назвуково *j* перед *e* закритим (вузьким) не зникало, напр.: јесть, јіжак і ин., а також і. с. i заховувалося, напр., в фф. займ.: јего, јему.

Назвукове *е* не лябіялізувалося і не мало перед собою *j* в словах інтер'єкціональних (емфатичних), як напр.: *е, еге, ей, ет, ех* і ин., та їх похідниках.

Увага. Питання про назвукове *о* східно-слов'янської ґрупи в супротивність назвуковому (*j*)*е* західної і південної ґрупи одно з найважчих в славістиці. Воно викликало значну літературу. Докладний розгляд попередніх гипотез і уґрунтування погляду на назвукові *о е* в цих словах як і. е. міни *о е* див.: Ильинскій Г. Къ вопросу о чередованіи гласныхъ ряда *о, е* въ началѣ словъ въ слав. языкахъ (Slavia, 1923, II—III, 132—276). Цікаві міркування J. Rozwadowsk'ого: Oboczość je‖o w językach słowiańskich (RS. VII, 18). Н. Дурново в арт.. Спорные вопросы о. сл. фонетики: I. Начальное *е* в о.-сл: яз. (Slavia, 1924, II—III, 225—274) додержує погляду А. Шахматова на це питання (Оч. др. періода ист. русск. яз., 138 і далі), розходячися з ним в дрібницях. Ekblom в розправі Der Wechsel (J) E—O-im Slavischen Upsala, 1925 дає критичний огляд усіх попередніх гипотез і власні міркування, що так формулює: „Навпаки тим, що досі ці питання трактували, я того погляду, що розвій *е* в напрямі до *о* почався вже в найпізнішу спільнослов'янську добу, або близько доби початку язикового розщеплення і доконався тільки на початку періоду окремих сл. язиків" (11).

§ 139. В середозвуку прасл. *е по z, č, š вже мало тенденцію перед складом непалятальним переходити в *ö* і далі в *о* рівнобіжно процесові диспаляталізації попередніх ž, č, š. Вже в найдавніших пам'ятках ми подибуємо: чоловѣка Изб. Св. 1076 р., жона Изб. Св. 1076 р., пославшому Гал. єв. 1144. Процес цеї лябіялізації ширше розвинений в північних говірках спорадично виявляється в південних. Ми маємо всього кілька слів (винявши само собою випадки з el і ьl >ъł>oł перед шелестівкою), де сполучення že, če, še виступають як жо-, чо,-шо- перед первісно твердим складом

жолудь (пл, zołądź), жона (при жена, пл. żona), журавель з жоравель (пл. źóraw), жорна, жорства, жорстокиj, піджога, ожог (ожуг, пл. ożóg); чохла, вчора (при вчéра,

пл. wczoraj), пачоси (при пачесся), чотирі, мачоха (мачуха, пл. macocha), чохрати (чухрати), щока (при пащека, ст. пл. szczoka). щогла; шолуді, пшоно, шостиј (при шестиј, пл. szósty). В гов. Угерці: жена, вчера, шестиј, нашего, јего, але пчола, жолудь Arch. f. Sl. P. 25. 410).

Це явище дасться вияснити почасти мішаниною південних говірок з північними, почасти як в словах чоло, чоловік, шоломок (при шелом), пшоно тим, що *о* на місці *е* могло постати під упливом наступного *о* в наслідок гармонійного уподібнення; кожумјака з кожомјака (при кожемјака) під упливом *о* в инших зложеннях. Бджола з бъчела під упливом бджолъ (пл. pszczoła, ст. pczoła); чотирі можливо що з давнішого чътырі.

§ 140. Діялектично ми знаходимо ще *о* на місці первісного *е* в таких формах як: јого (при јего), цього (при цего), сього (при сего), мојого (при мојего), нашої, всьо, коньом, душоју, пиріжок, польовиј, грошовиј, војовати і т. п. Такі форми піаніші; вони розвинулися під упливом відповідних фором з *о*: того, тої, то, волом, рукоју, клубок, дубовиј, степовиј, паповати й инші. У визвуку *е* не лябіялізувалося: вже, охоче, ще і т. ин., так само, як і перед складом первісно палятальним: женити (при жона), пшениця (при пшоно), у-вечері (при вечора). В цім разі ми бачимо нахил діялектично до переходу в *а* (див. § 141).

§ 141. *Е* перед склад з ь и ъ а упадом єрів здовжувалось, при чому перед складом з *ь* воно дифтонґізувалося в іе і далі монофтонґізувалося в *і*, напр.: шесть > шеśт′ > шіеśт′ > шіśт′; перед складом з ъ воно спочатку лябіалізувалося, а з упадом ъ дифтонґізувалося уо і уі (з асиміляцією другого елементу до першого), напр.: неслъ > н′ослъ > н′ос н′уос н′уіс, а ще пізніше монофтонґізувалося в *ʼу* і нарешті в *ʼі*: н′ус > н′іс. Написання з *ю* ми подибуємо з XIV віку: Шюльжичювь Гр. 1366 р.; стрыювъ Гр. 1383, по Божьюмъ нарожѣньѣ Гр. 1399. Можливо, що лябіалізація не захопила усіх говірок (напр., в ломазькій говірці: міед), і тоді міг відбутися той саме процес, що і з *е* перед складом з палятальним *ь*. Коли ми приймемо, що вже в XI віці єри в певних позиціях зникали, то вже в Изб. Св. 1076 р. в написаннях: шѣстью 57, 58, матѣрь 19в., ма-

тѣрью 41, на нѣмь 18в, на сѣмь 166в. під літерою ѣ ми можемо бачити віддання такого дифтонґового іе. В пам'ятках XI віку і пізніших ми подибуємо: В Добрил. єв. знамѣньє, 15,66б, учѣныіє 19б., камѣныіє 26б., корѣныіа 58, рожѣньи 96б,, ремѣнь 3б., камѣнь 14, сѣдмь 74, сѣльнаго 51, шѣсть 58, въ нѣмь 6, въ неи 78б., о сѣмь 18, о всѣмь алѣ 106б., і ин., такі саме явища маємо і в Типогр. єв. № 7 XII віку і ин. (див. Соболевського: Очерки изъ исторіи русскаго яз.). В XIII віці вже певно почалося монофтонґізація дифтонґу *іе* в *і*, напр.: Путн. єв.: нестроиныіа 121, по оубьиньи 220; Биб. ап.: нестроиньихъ 34; Галиц. єв. учиныіє 47, учиньи 73, въ отечестьньи своимь 134; Путн. єв. XIV в.: на сели своимь 222, крѣнь сильныхъ (з сельныхъ) 60, нестроинья 121; в грам. XIV—XV в.: шистдесмть Гр. 1359, шистьцмтого Гр. 1366, шисть Гр. 1393: сторожинъ Оп. Черк. з. 1552 (Арх. ЮЗР. VII, 1,81).

§ 142. В південних говірках первісне *е* по j диспалятизувалося в *а* тоді, як за ним не стояв склад з ь, напр.: jалина (при jіль з jель), jаретик, jармулка, jаретичий Пол. п. 1, 29, Jавдоха (з Jевдокъja), Jавдоким, Jавтух (з Jевтух, північне Jовтух з Овтух і пізнішим назвуковим J, як і Jухим < Jовхим < Овхим) Jалисеj, Jарема. У визвуку весілля, життя, кохання, щастя (з весільje, житьje, коханьje, щастьje) і т. ин. Це явище датується в пам'ятках вже з XI віку, напр., Віден. Окт. XII—XIII віку: дѫовноіє сияния 52б. (Соболевський: Очерки 20), Гал. єв. 126б: въ куроглашенья 154 (Оч. Соб. 24).

§ 143. Діялектично ми подибуємо *а* на місці первісного *е* в сполученні з *р* і *л*, напр.: Барличів, рамінь, печариця, крамінь, краміння Жит. п., барліг, до церкви, жарт (пл. żart, ч. žert з нім. schert), барвінок (бервінок Городен. п., лат. pervinca) гаргепа (при гергепа), Гарасим; Ляхи, таляр (пл. Talerz, нім. Thaler), Літ. Сам, Пелгр. 1. Вищ. 2., лящ, Палажка (зам. Пелажка з гр. Πελαγία); залїзо.

Спорадично по *ж, ч, ш*: жавріти, жага, вжа, часник, частувати (з честувати < чьстовати), щапити, чапіга, Житом. п. (при чепіга), чаплія чапij, чашко, щазнути, чахоня, чабер; шамрити (пл. szemrać); щабель.

Увага. В словах: салітра (Salnitrium), чардак (з тур. чардак), тятива (тятива) маємо *а* правомірно. Оксана зам. Оксена під упливом Тетяна, а Тетяна зам. Татяна під упливом тетя.

§ 141. Діялектично подибуються дієприкметникові форми на *-аний, -јаний* замість *ений*, напр.: печаний, ношаний, прошаний, пряжаний, несяний, біляний, робляний, одягняний і т. ин., тут *а* замість *е* аналогічне з формами писаний, браний, також камјаний, мідяний і т. под.

Форми: по ній Гр. 1359 р., Василіовъ сынъ Грам. 1366, утворені під упливом відповідних фором з попередньою твердою шелестівкою.

§ 145. Окремі випадки. Соняшний зам. сонешний (з сълнъчьный) під упливом місяшний; осятер з осетр (запоз.) з вирівн. *е* по палят. в *а*. Заяуля з жеговуля. Драбина (дрябина) < дребина в насл. вирівнання.

Діялектично в наслідок обниження артикуляції: да-що, да-коли, да-хто, отсаль.

§ 146. Ненаголошене *е* з прасл. *е, ъ, ѣ* в більшині укр. говірок має підвишену артикуляцію, близьку або й тотожну з *и*: нисе, сило, пикти, систра і т. ин., а по ј з і: бігаји, Кијіва, јіго, јіму. Це явище відбилося в пам'ятках вже в XV віці: в гр. 1434 р. читаємо: сіножатми зам. сеножатми (північно-укр. форма, де ненаголош. *ѣ* = *е*; півден.: сіножатьми).

Діялектичні форми: лід — льоду зам. леду по аналогії з глід — глоду і под. Льон зам. лен (з льнъ) нефонетично під упл. рос. льон (лён). Сьомий при семий під упливом восьмий.

Прасл. **о*.

§ 147. Прасл. **о* певно було двох відтінків: в складах, що за ними йшли склади з повними голосівками, воно було відкрите (о'), на це вказує грецький язик; він південно-слов'янські слова віддавав через *а*, і навпаки грецькі слова з *а* віддавалися по ст. болгарському через *о*; опріч того, в давніх фінських запозиченнях слов'янське *о* віддавалося як *а*. В складах, що за ними були ъ або *ь*, воно було закрите; на це вказує його пізніший розвій в *у* в польському, чеському і українському.

Прасл. **o* ніколи не наступало по *j* і по м'якій шелестівці.

§ 148. В українськім прасл. **o* в відкритих наголошених складах заховує свою артикуляцію як *o*, а в складах ненаголошенних має тенденцію до підвищення артикуляції в *y*, напр.: б*y*дяк з бодяк (бости), діялектично в*y*гонь, м*y*гила, п*y*ринати і т. ин.; в деяких говірках всяке ненаголошене *o* перейшло в *y* (напр. в західно волинських). Спорадично *y* на місці ненаголошеного *o* подибується в пам'ятках вже з XIII віку; так, напр., А. Соболевський зазначує в Гал. ев. 1283 р.: скуаѣ 516. (з скозѣ), убрѣтоша 516.; Луцьк. ев.: скуаѣ (Лекція 68), в грам. 1378 р. мунастырь (і мунастырь), мунастыреви. *У* на місці давнішого *o* в інфінітивах: куп*y*вати, к*y*вати, дав*y*вати, вой*y*вати зам. куповати і т. д. *y* під упливом фором куп*y*ю, к*y*ю і т. д. (див. Ягіч: Arch f. Sl. Philol II, 358). Форми на *-ювати* дуже давнього походження в акті 1407 р. ми подибуємо: торг*y*вати.

§ 149. В тих говірках, що взагалі заховують ненаголошене *o* в отвертих складах, замість *o* ми часто подибуємо *y* під упливом *y* в сусіднім складі, себ-то в наслідок так званої гармонійної асиміляції, напр.: з*y*зуля, н*y*чувати, г*y*лубка, к*y*жух і т. под. Так само замість *o* маємо *a* під упливом *a* в сусіднім складі, напр.: б*a*гатий, х*a*лява, к*a*жан, г*a*рячий, г*a*рад, ч*a*бан, к*a*чан, к*a*латати, кал*a*мутний, к*a*лач і ин. Форми багат, багатьство подибуємо вже в пам'ятках XIII—XIV віку. Форма т е п е р замість старої т о п е р в о постала також через асиміляцію *o* наступному *e*.

§ 150. В складах замкнених, що постали з праслов'янських отвертих в наслідок зникнення слабих *ъ* і *ь*, праслов'янське *o* здовжилося в *o*, напр.: воовця Гал. ев. 1266, воотця і т. ин. Свідчення чеського, словацького й польського (Łoś. Gr. p. 82), кашубськ лужицьких язиків доводить нам, що довге *o*, первісно перейшло в дифтонг *yo* в складах наголошених, а в складах ненаголошених скоротилося в *y*. В пам'ятках мовних дифтонґи ґрафічно не відбилися; можливо, що в написаннях як напр., с*y*бутнии в Типогр. ев. № 6, об*y*имаіа Ип. л. 738 (1219 р.) під літерою *y* ховається дифтонґова вимова. В грамотах XIV—XV віку написання з *y* вже дуже часто знаходимо, напр.: друздъ Гр. 1359 р., добров*y*льно, Ларив*y*н, Нав*y*й, Столп*y*вский, пр*y*звищемъ Гр. 1368, тор-

гувля Гр. 1377 р. Другий елемент дифтонґу *о* осимілювався з першим *у*, перешовши в звук вищого ряду *и*, звідти дифтонґ *уи*, що далі монофтонґізувався в *і*, не палятаалізуючи попередньої шелестівки. Несумнівні приклади монофтонґічного *і* ми знаходимо в пам'ятках XVI віку і пізніших, напр.: в Переспи. єв. 1561 р.: видповѣдаю 72; в опису Черкаського замку XVI в. (Арх. Ю. З. Р. VII, I, 152): гак*и*вница 79, макоги*н*ъ 88, Анти*н*ъ 87. В складах замкнених ненаголошених *і* з *ꙗ* розвинулося під упливом фором з *і* в складах наголошених.

§ 151. В північнім діялекті дифтонґ уо (уо) заховався й досі; з нього говірково розвинулися дифтонґи уо^{а} (в Пинщині), уе, уи, ие в складах наголошенних і знов таки говірково монофтонґізувалися в *у* і *и*, а також в *е*, *о*; в складах ненаголошених залишилося *о* або *у*. Приклади: вуо^{а}л, куо^{а}л, уалуо^{а}в, коруо^{а}в, доруо^{а}г Хомцина с. Гусь; вуол, куол, уалуов Хомцина сс. Росош, Копили; ву́ил, ву́из, сту́ил Кролев., Козелецьк., Переясл. п,п.: двуер, стуел доруеженька Ровен. п. Сарни; двиер, мпест, пиеп Борзна Черн. г.

§ 152. Опріч фором, де *і* (або *у*) ми маємо яко вислід здовження *о* перед складом зі слабимп ъ і ь, в сучаспій мові ми подибуємо *і* (або *у*) також і в таких випадках, де було *о* перед складом з міцними ъ, ь (пізніше о, е): це *і* постало не фонетично, а під упливом тих випадків, де воно опинилося в замкненім складі в наслідок зникнення слабих ъ і ь.

Так, в сучасних формах кінець, кілок і т. ин. з коньцъ, колъкъ і т. ин. *і* постало під упливом фором инших відмінків: кінця < коньця, кілка < колъка і т. д., де воно фонетичне.

§ 153. Довге назвукове $\bar{о}$ завжди прибирало перед собою *в*: вівця з в$\bar{о}$вця, вівса з $\bar{о}$вьса, але правильно овець, овес (з овьць, овьсъ).

§ 154. В приростках *до* і *по* ми маємо перед складом з ъ, ь (і з аналоґії до них паред складами з шелестовими ґрупами *зн, кл, сл, ст*) фонетичний перехід *о* в *і*, напр.: дібрати (з добьрати) при добирати, дійти (з дойьти), дікла-

сти, дізнати, діпjасти, дістати і т. ин.; пібратися при побратися, пігнати, піждати, пізнати, піймати, піля (з *подьля), пімста, післати, після (з посълѣ), піспа, пі(j)ти, пічну (з почьну), пішва (з пошьва). Таким чином постали альтернації до‖ді, по‖пі.

Анальоґічно до цих приймепників, ми маємо також попри фонетично правильної форми приймен. ао-, відо-, надо-, підо-, обо-, увo-, розо- пере тими самими ґрупами форми: аі-, роаі-, обі-, уві-, ві..і-, наді-, піді-, напр.: аібрати, розібрати, обібрати, упібрати. відібрати, надібрати, підібрати, при збирати і т. д. Так постали альтернації *а|аі, від‖віді, над‖наді, під‖піді, об‖обі, в‖уві, роз‖розі*.

Увага 1. Підупливом форми підіймати, -йняти маємо аділмати, аділняти зам. знімати, зняти.

Увага 2. Приймепники від *з* (<*съ*), *над*, *перед*, *під* перед назвуковими ґрупами сп-, мн-, льв-, рж- наступного слова прибирають анальоґічно до вказаних випадків форми віді, зі, наді, переді, піді замість зо, надо, підо, передо, напр.: віді Львова Гол. II, 64, зі споду (съподу), зі Львова, наді мною (мьною), переді мною, піді Львовом, піді ржою. При чому в таких випадках, як піді Львовом, піді ржою і взагалі там, де розвивалось назвукове *и*, могло постати з нього *і* в наслідок аґлютинації, а власне з аи Львова піди ржою<з Ильвова, під иржою.

§ 155. В словах кмін (з гр. *κύμινον*) і хрін при род. в. кміну, хріну маємо ще кмону, хрону під уплпвом фором як діл-долу і т. под.

Опріч того ми маємо ще форми, де *о* перед складом ъ не переходило в *і*, а власне в генітивах, напр.: запон, пригод і т. д.; такі генітиви в давній мові були взагалі рідкі і підлягали впливові таких фором, де *о* факультативне, напр.: вікон, пасом і т. ин.

Прасл. *і і *у.

§ 156. Прасл. **у* ніколи не бувало в назвуку, де перед ним маємо завжди *в*: vydra літ. ūdra. Ніколи воно не наступало по ć, ζ, č, š, ž. Прасл. **і* в назвуку прибирало j, в середозвуку ніколи не наступало по k g x.

Праслов'янські **і* і **у* в українськім майже на цілій його території спалися в однім звуку *и* *). Процес цього спаду дасться собі так уявити. Прасл. **і*, як знаємо, не робило палятальною попередньої шелестівки; шелестівки перед ним були півпалятальні (меншої високости, як перед j) і вже вчасно в ріаних слов'янських діялектах втрачували свою паляталізованість, переходячи в шелестівки нижчого ряду. Найперше підлягали цьому процесові плинні й губні, пізніше зубні. Первісне *і*, асимілюючися до попередніх твердих шелестівок переходило в *и* відкрите передньосереднє. З другого боку прасл. **у* було первісно звуком лябіялізованим. Це свідчать угорські говірки, де воно лябіялізувалося в *o*, *oi*, *yi*. Поступінно й діялектично **у* втрачувало свою лябіялізацію, пересовуючися в напрямі передньоязиковости до звука *и* (*і*). Утрата лябіялізації шелестівок перед *и* мабуть найвчасніше виявилася в *к*, *г*, *х*, що перед *и* перейшли в шелестівки середнього ряду, так уже в Гал. ев. 1141 р. ми знаходимо: нбськии 13а., небських*ъ* 54а.; в Добрил. ев. 1164 р.: никии же 51д., секира 266с.; в Типогр. ев. XII в.: покиваюце, никии і т. под.

Помішання *у* і *і* в пам'ятках констатуємо вже з XI віку. Так в Наб. Св. 1073 р.: плътолюбыя 135а., испльнися неправьди 104 і т. д., в тому ж рукопису подибуємо *и* замість ы і навпаки по *р*, але це могло бути і в болгарськім оригіналі, напр.: риба 251а., трызны 92б., прикривае 185б., з Сл. Григ. Богосл. XI в.: пытание, коны, бити, ти зам. ты і т. под. Ці факти дають нам право вносновувати, що звуки *и* і *ы* в XIII віці в значній частині української території не розрізнялися, а надто в XIV віці, коли вже ми в пам'ятках подибуємо міну *и* і *е*: Гр. 1359 р.: тисячею; Гр. 1393 р. винимаючи: Гр. 1401 р.: нинѣшнимъ; Гр. 1418 р.: синъ; з другого боку: Гр. 1359 р.: старостынъ; Гр. 1361 р.; Лоіевычь; Гр. 1424: звѣрыными.

§ 157. Форми бути, був зам. быти, бывъ постали під упливом форми буду. Форми з *у* датуються XIV віком, напр. в ев. Верковича ми подибуємо: забувна вѣсть 123б.; були Зап. 1473 (ЗІІТ. ім. III. V. misc. 3).

---

*) Правило писати *і* на початку слів цілком довільне; ні історія язика, ні сучасна укр. фонетика не дають на це права.

§ 158. В кінцівках прикметників в іменов. відмінку одн. ми діялектично перед j подибуємо звужену артикуляцію *и* до *і*, напр.: добрій святій, народній Полт. губ., чорній Уш. п. Чуб. V, 232, голій Липец. сл. Харьк. г. Чуб. II, 625 і т. ин. в Черкаськ. п. с. Красносілки*) в складах ненаголошених: чорнявій, трудящій, страшеній, лютій, лисій, білій, червоній. Цей факт датується з XVI віку: мокрій (Аделфотес (чт. II XVI в.), власній Унів.: 1651 р. (Чт. Н. IV, 98), наказній Купч. 1656 (ib. 104), жадній Унів. 1657 (ib. 106), взятій ib., таковій Унів. 1658 р. (ib. 107; старій Гал. М. Пр. 5, глинѧній, мѣдѧній, потужній, досконалій ib. 234a. кождій, бѣлій, которій, лютій, пекельній, неситій, страшній Пам. укр. мови т. IV, 321, 323; Літ. Самовидця: коронній 7, польній 8, посполитій 12, значній 13, которій 17; Літ. Величка: сильній II, 28, безбожній ib. 31, валечній 32, таковій, листовній 35, которій 35, бѣглій, кождій 36; Літ. Грабянки: чулій 83, которій 89, пришлій 104, благословенній 105; Пелрг. Іп. Вин.: пятій 3, пустій 1, шитій 8, красній 4, каменній 13, столечній 12, премудрій 16, хорій 17, правій 23. До цього ж треба віднести і східні літературні форми: народній, історичній і т. под. (пор. пл.: łatwi і łatwy, sposobni і sposobny, gnuśni і gnuśny і. ин.).

В гуцульських і угорських говірках, а також в Сосн. п. на Чернігівщині подибуємо *і* зам. *и* в приростку *си-*, напр.: вірости, віскочити і т. ин.

В праслов'янськім *y* по *j* переходило в *і*, напр.: шити з sjuti лит. siúti. В українськім звичайно вже такої міни не можна спостерегати в наслідок спаду **і* і **y* в однім звукові *и*.

Праслов. *u.

§ 159. Праслов. **u* як ми знаємо, походить з и. е. *ou* і *eu*. В першім разі ми маємо перед ним тверду шелестівку, в другім м'яку, і це власне тим, що в дифтонґу *eu* перший елемент асимілювався в високости до другого і через ступінь *iu* дав ju (ʲu), пор. ст. болг.: сыну і блюсти (з бjусти: j > l).

---

*) З рукоп. матеріялю Л. Муллєви.

Українська мова, що до *u заховала праслов'янський стан, тільки в деяких словах під упливом анальоґії з тима випадками, де ми маємо *i* з *y*, що походить з *o* в закритих складах, ми знаходимо *i* також з первісного *y* (різного походження), напр.: огірок з огурок під упливом форми огірка з огурка, парібок Бесс. X. 104, (під упливом парібка з паробок, а не з парубок), далі: фірман з фурман, кліч з ключ, бійниј з буйниј, гільтяј з гультяј, кічма з кучма, кадіб з кадуб, що само з кадоуб < кадълбъ, јаблінка, јаблінь, шкіра з шкура (а це аі скора) хвіра з хвура і т. ин. теж бріх з брюх < брюхо.

Також у з ѫ в слові будь, бути: що небідь Засл. п. Чуб. II, 164; мабіть. Можливо, що в цих випадках *i* з'явилось вислідом редукції *y* в понаголошенім складі, а в виразі за-між чи не з *o* під польським упливом (< замож < za-mąż). Середільша (Радом. п. Чуб. II, 281) зам. середульша може під упливом „більша".

Міна голосівок*).

§ 160. Під міною голосівок ми розуміємо переміну їх в тім самім корені або наросткові. Первісне значіння міни голосівок в і. е. язику в значній мірі затемнилося, ми можемо собі його вияснити, удаючися до семицьких язиків, де воно виступає виразніше. Там ми бачимо, що значіння кореня в'яжеться з шелестівками, а голосівки служать до утворення граматичних категорій та їх фором. Так само і в і. е. язику голосівки показують типи слівних витворів, так, напр., в грецькім πέτομαι „лечу" вокаліам *e* значить здовжну чинність, а в ποτάμαι „літаю" вокаліам *o* значить тривання, а в аористі ἐπτάμην „полетів", де вокаліам доріжнює аеро, ми бачимо доконання чинности.

§ 161. Головною причиною міни голосівок був вільний наголос. Склади ненаголошені або злегка наголошені зберігали свій вокалізом гірше, як склади з дужим видиховим наголосом. Видиховий, чи експіраторний наголос викликав кількісну міну голосівок, себ-то міну довгих з короткими і дифтонґів з простими голосівками. Наголос музикальний,

*) „Міна голосівок" стосується власне до морфольоґії, уміщаємо її тут з міркувань педаґоґічних.

чи тон, викликав якісну міну голосівок, себ-то міну їх тембра.

В кількісній міні голосівок звичайно розріжняють три ступні вокалізму: дужий або здовжений, де виступають довгі голосівки (ē ō ā) середній, або нормальний, де короткі (ĕ ŏ) і слабий, де голосівка або зредукована (ступень редукції), або її цілком нема (зеровий ступінь вокалізму).

В дифтонґах в слабім ступні вокалізму сонант виступає в голосовій формі.

§ 162. Підставову формулю і. е. міни голосівок можна удати як:

e (або ē) o (або ō) ə$_1$ (або зеро).

По-при цій підставовій формулі було ще три типи:

e	o	ə: ῥῆγμα, ῥωχμός, ῥαγῆναι
a	o	ə: φᾶμι, φωνή, φαμέ;
	ō	ə: dōnum, datus; стати, стоjу.

Сполучення кількісного й якісного ряду в ґрупі слів одного кореня творило скомпліковаий ряд міни:

e ē o ō ə$_1$ (або зеро).

Анальоґічно до і. е. міни *e ē, o ō* в праслов'янськім виробилась міна ь (i) і (i) та ъ (ŭ) у (ū).

Уважаючи на те, що і. е. ē відбилося в праслов'янськім як e, ō як a, ə як o, а ə$_1$ як ь, що здовжувалося вже на слов'янському ґрунті, ми можемо і. е. ряд ĕ ē ŏ ō e$_1$ в праслов'янськім удати як e ĕ o a ь, напр.:

tekъ, tokъ, tьsi,	ст. блг.: текъ, токъ, тьци,
tekati, takati.	при-тѣкати, рас-такати.

В українській мові праслов'янський стан міни голосівок, упростився тим, що ступінь редукції перейшов у зеровий ступінь вокалізму через зникнення ерів у слабій позиції, або в середній ступінь через їх перехід в повну голосівку в міцній позиції і в спеціяльно українських умовах (перед або по ґрупі шелестівок). Так, що ідеальну схему міни голосівок в українськім можна удати як *e ĭ* (*ĕ*) *o a* 0 (зеро); при тім через утрату деяких форм у ґрупі слів одного

кореня ця скаля звичайно не бував удана в цілій своїй повні.

е ї о а: гребти, загрібати, гробки, грабати.
текти, ви-тікати, точити, тачати.

§ 163. Аналогічно до міни е: ї (прасл. е: ĕ), що характеризує різні постати дієслова, вже на українськім ґрунті постала міна е: ї (прасл. е:е) і о:ї (прасл. о:о), напр.: набрехати -набріхувати, витесати—витісувати, вичесати—вичісувати, завертїти—завірчувати, виплескати—випліскувати, постерегти—постерігати; виполоскати—виполіскувати, виволокти—виволікувати. Але в ітеративах пнів на -і- в українськім ми не маємо здовження коріневого *о* в *а*: *о*, напр.: *naradi͡ati, obnavi͡ati; відповідні форми заховують *о*: народжувати, віднóвлювати (відновля́ти).

Міна голосівок в сполученні з сонантами.

§ 164. Міна голосівок в сполученні з сонантами перед шелестівкою, себ-то в дифтонґах, власне така сама, як і перед голосівкою, себ-то не в дифтоні́ах, але і. е. дифтоні́и, модифікуючися в поодиноких язиках, дещо ускладняють вокалізом.

Ряд з сонантом і.

І. е.	e͡i	o͡i	i	
Пр. сл.	i	e	ь	: *kvisti, *květъ *kvьtą
Укр.	и	і		: цвисти (цвісти), цвіт, цвіту.
				прилипати, приліпити.
				свитати (світати), світ.

З наведених прикладів уже знати, що праслов'янський стан на українськім ґрунті підліг або модифікаціям в наслідок упливу споріднених фором, як ото в „цвісти", „цвіту" маємо *і* під упливом „цвіт", або „світати" під упливом „світ", або ж деякі морфольоґічні витвори позникали зовсім (пор. ст. б.: свьтѣти, прильпѣти).

Перед голосівками, себ-то з *і* иноскладовим і. е. ряд e͡i, ē͡i, o͡i, ō͡i, дає відповідно ьj, ej, oj, aj.

Сполучення ряду перед шелестівками і перед голосівками дає мішані ряди: i, ьj, ėj, oj, aj, напр.:

Пр. сл. і ьj oj : *gni-ti, *gnьj-ǫ, *gnoj-i-ti.

Укр. и иј(ј) ој : гни-ти, гниј-у, гниј, гној-іти (гніј-гнoју);
би-ти, бј-у, биј (бьј-і), бој-іще (біј-бoју)
ли-ти, л'л'-у (л'лю з льј-у), лиј, л'л'-а-ти (л'ля-ти з льјати) лој-евиј (ліј-лoју);
пи-ти, пј-у, пиј, пој-іти;
жи-ти, гој-іти; по-чи-ти, по-кој-і-ти.

Пр. сл. і ěј oj : *ri-nǫ-ti, *rěj-a-ti, *roj-i-ti.

Укр. и їј oj(ij): ри-нути, pij-a-ти, poj-i-ти, pij-poју.

§ 165. Ряд з сонантом u.

I. e. eu ou u :

Пр. сл. ju u ъ : (здовжене = у): *bljusti, *bud-i-ti, *bъd-ě-ti (vъz-byd-a-ti).

Укр. у зеро або *и*; (здовж.: и): дух, тхнути (з дъхнути), дихати.

Перед голосівками і. е. ряд eu, ēu̯, ou̯, ōu̯, ū, ū дає відповідно ov, ěv, av, ъv, yv, v.

Сполучення ряду перед шелестівками і перед голосівками дає мішані ряди.

Пр. сл. ov ъv yv y ъ : *zov-ǫ, *zъv-a-ti, *zyv-a-ti; *ry-ti, *rъ-jǫ.

Укр. ов в ив и : зов-у (під упливом інф.: зву), пǫ-зов, зв-а-ти, на-зив-а-ти; рв-а-ти, роз-рив-а-ти, ров-а (ген. від рів), ри-ти, ри-ју.

Пр. сл. ov (з и. е. eu̯) av (з ōu̯) y : *płov-, *płav-a-ti, *ply-ti;

Укр. ов ив ав и : пливу (з плову < pleu̯ǫ під упливом інф.), пловець, плав-а-ти, пли(с)ти (плоути), пливати;
слив-е, слов-о, слав-а, слу-х.

§ 166. Ряд з сонантом r.

И. е. er or r̥

Пр. сл. er or ьr : *vert-en-o, *vort-i-ti, *vьrt-ě-ti.

Укр. ер(е) оро ер(р) : веретено, ворочати, вертіти;
вергти (веречи), ворог, вержу;
верати, по-вороа, верау;
стерегти, сторожа.

Перед голосівками пр. сл. er, or, ьr (здовження ar і ir) дає в українськім: ер, ор, р, ар, ир (ір):

бер-у, з-бор-у (ген. від збір), бр-а-ти, з-бир-а-ти (диял. збірати); вр-і-ти (вр-ав-а), вир, вар-и-ти.

Сполучення ряду перед шелестівками і перед голосівками дає мішаний ряд:

дер-ти (дере-ти), здор-у (від здір), дру (і дер-у), з-дир-а-ти;
жер-ти, жер-у (з жьр-у), по-жир-а-ти;
мер-ти, мор-и-ти, с-мер-ть, мр-у, у-мир-а-ти (діял. умірати);
тер-ти, тор-уви-ти, тр-у, ви-тир-а-ти;
пер-ти, під-пор-а, пр-у, о-пир-а-тись (діял. опіратись);
чер-ти, чир-а-ти.

Форми дерти, жерти і т. д., замість сподіваних перед шелестівкою дерети, жерети і т. д., постали під упливом фором дер (з дьрлъ), жер (з жьрлъ) і т. д., але діялектично фонетично-правомірні форми ми подибуємо, напр., в гов. Угерці: умерети, сперети, терети, дерети, зачерети ALPh 25, 413; в Ив. літ.: воды почерети 391; оумерети Христиноп. Аѳ. XII в.

§ 167. Ряд з сонантом l.

Іі. е.	el	ol	l̥	
Іірасл.	el	ol	ьl	: *velk-ti, *volkъ, *vьlkъ.
Укр.	оло(ов)	оло	оп (<ль<ьl)	: волокти, оболок; товкти, толока, товк; довбти, долото, довб.

Форми товкти, довбти замість сподіваних *толочи *долобти постали під упливом фором товк (з тълкъ < тьлкъ), довб (< дълблъ < дьлблъ).

Перед голосівками прасл. ряд *el, ol,* дає в українськім *ел, ол;* зредукований ступінь *ьl* не удано. Положення перед голосівками й шелестівками звичайно сполучаються в тим самім корені, напр.:

мелю, молоти	веліти, воля
колю, колоти	борю, бороти

§ 168. Ряд з сонантами m, n:

I. e.	em(en)	om(on)	m̥	n̥
Прасл.	ę	ǫ	ę	
Укр.	'a('e)	y	'a('e):	вjазати, вуол; тягти, тугиj; трясти, трусити.

Перед голосівками і. е. ряд em, en, om, on, m̥, n̥ відбивався в праслов'янськім як em, en, om, on, ьm, ьn, зі здовженням an, im, ym, in; в українськім відповідно *ем, ен, ом, он, м. н, ан. им, ин*: женy, гонитва, гнати, ганяти; начну—начинати.

Сполучення в обох позиціях в тім самім корені дає мішаний ряд:

ę ǫ on ьn in (здовжений ступінь).

В укр. 'а у он ен,н им: авjак, звук, дзвонити, дзвенїти (< звьнѣти);
на-ча-ти, кон-ець (кінець) на-чн-у, на-чин-а-ти;
пja-(с)ти, пу-то, за-пон-а, пн-у, на-пин-а-ти;
кля-(с)ти, прокльони (зах. про клони), клен-у, про-клин-а-ти;
жа-ти, жн-у, жен-ці (жн-ець), за-жин.

ę ǫ om ьm im:

'а ом ем,м им: ва-я-ти, ніа-ьм-у (віз'-м-у).
жа-ти, жм-у, від-жим-а-ти;
гром·овиj, грем-їти (грим і-ти), грим-а-ти.

у м(< ъm) им(< ym): ду-ти, дм-у, на-дим-а-ти.

§ 169. И. е. міна e ō ə повинна б відбитися в праслов'янськім як ĕ: *a*: *o*. Безсумнівних прикладів на ступінь *o* не можна дати, а ступінь *e* (по палятальних *a* ə ä) і *a* відбивається в українськім як *i* (по палятальних а): а, напр.: лїэти-лазити, чад (з čedъ < k̄ēdъ) — кадити, різати-вразити.

Міну ō ə прасл. *a*: *o* маємо в стати-стоjу.

В формах киснути—квас, хит-риj—хватати, кипіти—квапити маємо певно рефлекс і. е. міни u̯ā (або u̯ō): u̯ə(ū),

в формах вода, відро, видра рефлекс и. е. *u̯od-, *u̯ed-, *ūd-.

§ 170. В наслідок зникнення слабих єрів і переходу міцних в *е, о*, в українськім постала міна:

е: *зеро*: день—дня, пес—пса.

о: *зеро*: сон—сна.

В наслідок здовження *е* і *о* в нових замкнених складах і переходу їх в *і, ї*, постала міна:

і—о: піч—ночи, ніс—носа.

ї—е: піч—печи, нїс—несла.

Праслов'янська міна *ru—rъ* дала в укр. *-ру -ри*: крушити—крихта.

Постання нових дифтонґів.

§ 171. Праслов'янський язик не мав дифтонґів, коли під ними розуміти сполучення голосівок з нескладотворчими i̯ і u̯, але на ґрунті поодиноких слов'янських язиків в наслідок пізніших язикових процесів дифтонґи знову постали.

Так ми маємо нові *і*-дифтонги:

1. В наслідок відпаду й випаду *ь* по j: aj, ej, ij, иj: крај < крајь, біј < бојь; бијниј < бојьнијь, бујниј < бујьнијь.

2. В наслідок переходу палятальних *н, т, д, л* в *j* у визвуку або перед шелестівками, напр.: бородај з бородань, кудлај з кудлань, горлај з горлань, дївојка з дївонька, ручејка з рученька, мајкут з манькут, либој з либонь, всејкий з всенькиј Укр. Р. Арх. X. 426, збујвік із збудьвік, рајця з ратьця < радьця, винувајця з винуватця (винуватець), дванајцять з дванацьцять < дванадьсять; покривајниця з покривальниця Чуб. IV. 367.

3. Коли в певних випадках визвукове *ji* переходило в *jь*, то воно давало в українськім *j* і становило дифтонґ з попереднім голосовим звуком; вол. сп.: знај з знаjі, чуј з чуjі, пиј з пиjі, риј з риjі. Форми множини: знајте, чујте і т. д. утворені за одниною, бо в середозвуку jі- залишається: крајіна.

Нові *у*-дифтонґи постали:

1. В наслідок переходу *л* в у̯: дау̯, пліу̯, горіу̯ка, ходиу̯, ишоу̯, поу̯к, буу̯.

2. В наслідок зникнення ъ, ь в ґрупах *въ*, *вь* перед шелестівкою: прауда (Изб. Св. 1073: прауда к. 80б), реунє, крауця, лоуця, вдіуця.

3. В наслідок зникнення вязвукового *и* по в (у): постау < постави, прау < прави.

Опріч того, в північних говірках залишилися ще дифтонґи типу *уо* і *іе* на місці колишніх *о̄*, *е̄* в закритих складах и ĕ: нуос, шіесть, неділя.

Відпад і випад голосівки.

§ 172. У назвуку:

Ненаголошене *и* не перед ґрупою шелестівок у назвуку легко зникало, так уже в пам'ятках з XIII віку ми подибуємо форми: мати зам. имати: Гал Єв. 1283 р.: мьады не мате; Полик. Єв. члвка не мамъ; Гал. гр. 1424 р.: мѣетъ; меновати зам. именовати: верху менованая мѣста Гр. 1433.

В прийменику *з* зам. *из*: Хто зъ наших землян Ак. З.Р. I, 17 (1347); Зъ бояр два обрани ib. 72 (1450).

В сучасній мові: мати, ськати, грати, голка, наче і т. под. В іменах власних зникає назвукове *о* з *а*: Панас (Αφανάσιος), Пріська (Εὐφροσύνη), Гапка (Αγαπή), Горпина (Agrippina), Химка (Εὐφημία).

§ 173. У вязвуку:

По *ж*, *ч*, *ш*, в прислівниках вязвукове *е* відпада, напр.: аж (е), ж(е), пріч з проче, лиш(е); в порівняльниках: більш, менш, дальш і т. ин.

В 2-ій особі вол. сп. мн.: идїть, зам. идїте.

А відпада в займенникові *ся*: зась з за-ся Гр. 1433 Ак. ЮЗР. I, 104; Гр. кн. лит. 145 (1568), братись, берись, бравсь і т. ин.

И відпада в часточці б(и), щоб(и), коли вона ненаголошена і в формах вольового способу: повісь, глянь, муч і т. ин.

В окремих випадках: віч(и) -на-віч (и), пор.: очи на очи Ак. ЗР. I, 7 (1347); коника всїдлав та в гір (гори) поїхав Е. Зб. 36, 265.

Форма г о л о в зам. г о л о в у дається пояснити зником *в* (у) перед вязвуковим *у*, що потім стало нескладотворчим.

Увага. В формах: обмаль, замість, безмаль і т. ин. не можна бачити відпаду визвукових *о* і *а*; це прислівникові утвори типу ст. болг. особь і т. ин.

§ 174. Схематично розвій українських голосівок з праслов'янських можна удати так:

До X в. 1. *ǭ > ǭ > у.
2. *ę̄ (в південних говірках) через ступ. ˈą > ˈа.
(в північних говірках): в наголош скл. ˈе; в замкн. скл, пер. палят. > і.
(в північних говірках): в ненагол. скл. > е.

XI—XII в. 3. *ъ > о.
4. *ь > е о (по *ж, ч, ш* в півн. гов.).

X в. 5. *а > а; в чужих словах ненаголошене > о.
XII в. в півн. гов. по палят. > ʼе.

X в. 6. *ʼе > о в назвуку.
XII в. > е в отверт. складах.
а (по палят. в південних говірках).

XIII—XIV в. > ē з зам. складах перед палят. > іе > ʼї.
„ „ > ˈē в зам. склад перед веляр. > ʼуо > ʼуі > ї.
> ʼу.

XI в. 7. *е > ē (нагол.) > іе > ї.
> е (ненаг.) > і (в півден. гов.).
> е (в північн. гов.).

8. *о > ō (> у) в отверт. ненаголош.
> о в отверт. наголош.

XIII—XIV в. > ō в замкнен. наголош. > уо > уі > і.
> уе > уи.
> ие.
> у (в замкн. ненагол.) > і в півден. гов.
> о „ „ „ > у в півн. гов.

XII в. 9. *у, *і > и
10. *ц > у.

Консонатизом.

Прасл. *к *х *g.

§ 175. Заднеязикові: *к х ѕ г*. Прасл. **к* і **х* в укр. мові заховуються, що ж до g, то воно перейшло в гортан-

вопий спірант г (h). Це явище спільне з мовою чеською, словацькою і гор. луж. Коли власне відбулася ця заміна, важко означити, але на підставі того, що в найдавніших пам'ятках назвукове г або опускається, напр.: осподарь замість господарь, або чергується з назвуковим j: Гурко-Jурко, гурьба-jурба, Якун-Hakôn, мночьстьныихъ Наб. Св. 1073 л. 264а де опущено *го* і два *оо* стяглось в *о* і т. под., а також чергується з *х*, напр. книгъчии і къніхъчии Наб. 1073 л. 232, укрух і угруг, год і ход, ми гадаємо, що в добі передисторичній ми вже мали на місці g спірант г. В латинській транскрипції наших актів XIV віку ми подибуєм Hгyczkone Гр. 1335 (№ 8). Проте замкнений г не стався цілком чужим системі української артикуляції; це знати з того, що ми його часто подибуємо в чергуванні з палятализованим *д'*, напр.: ґля, ґід, ґівчина, а також в чужих словах, що здавна увійшли в українську мову, як ґрунт, ґроно, ґанок і т. под. Потреба відзначити окремим знаком це ґ супроти тоді звичайного г вже виявляється в українському письменстві з XIV віку, коли ми для цього звука подибуємо сполучення двох літер *жг*.

Таким чином супроти праслов'янських *к х g* ми маємо чотирі заднеязикових звуки *к х ґ г*.

§ 176. В прасл. язику *к х g*, палятализуючись перед палятальними *е ь ę ě* (= и. е. e), і (= и. е. i, ei), як ми знаємо, переходили в палятальні č š ž (з ç), а перед e і і з oi, ai в *ц, с, з* такими їх і одідичив український язик, і в нім ці нові звуки ствердли, і коли вони часом подибуються не перед колишніми палятальними голосівками, то це тим, що колишній палятальний диспалятализувався, напр.: чоловік з человѣкъ, чорний з чьрныи > чьрныи, жовтий з жьлтъ; частувати з чьстовати; чути > č'uti > kiu, або коли *к х г* замінилися на *жс ч ш* під упливом фором, де вони перед палятальним, напр.: можу, печу, течу (Адельфот. кін. XVI в.) бѣжу(ib) замість могу, пеку, теку, бѣгу під упливом фором можеш, може і т. д.; стережи Іїп. 456. зам. стереаи теж під упливом фором теп. часу.

Коли ж ми подибуємо ці звуки тепер перед шелестівками, то це тим, що тут випадав ь в слабій позиції, напр.

бічний, сніжний, слушний, ніжка, ручка з бочьний, снѣжьний, слушьный, ніжька, ручька.

Опріч того в ґрупах *шк, шм* спорадично на місці *ск, см*, напр.: шкура чи шкіра, шкло, шмаркатий і т. под. пор. срб. шкорња, рос. шкура, пл. szkło, чеськ. škrabati і в чужих словах, як: чабан, чардак, шуга, жарт і т. под.

§ 177. Коли ж навпаки, *к г х*, не змінившися в *ч жс ш*, стоїть перед *і* або *е*, то на це є такі причини:

1. Аналоґія з тими формами, де *і* а *ě* стоїть не перед *к х г*, так, напр. в другім ступні прикметників: ґіркіший, тугіший, глухіший на зразок старіший, дурніший і т. под., або в здрібнілих формах прикметників, напр. мякенький, легенький, тихенький і т. д. на зразок дурненький, добренький і т. под.

2. Коли *і* нового походження з первісного *о*: кіт, гість, хіть.

3. В стягнених формах прикметників: 1) в іменовім відмінку множини: глухі, ґіркі, тугі з глухиї, ґіркиї і т. д. 2) в іменовім відмінку прикметників нійакого роду: глухе, ґірке, туге з глухоје, ґіркоје і т. д.

4. В слові кереа замість череа як наслідок контамінації форм череа і кроазь, короазь; хекати, гейкати, гепати зі звуконаслідних хе, гей, геп.

5. В словах чужомовних, як: кебета, келеп, херувим, гемон і т. ин.

6. Коли *г* (ґ), *к* нового походження (з д', т'): Ґіґенко, Горґієнко, ґід, кісто.

Увага: Як *к г* трактуються також із *k g в* праслов'янськім виникли ц, ʒ, себ-то переходять в палятальні ć, ź: otьcь — otьće: отець — оче < отче, князь — княже.

§ 178. *К х г* перед прасл. **ě *i* з і. е. **oi* переходили в ć, ʒ́ (ź), ś і в українськім відбилися як ц' з' с, напр. ŕéka дат. ŕécé, укр. ріка—ріці, нога—нозї, дух—дусї.

Увага: Старе ʒ не заховалося в українській мові.

К g х+j давали č' ʒ' (звідки вже в прасл. ž'), š'. В українськім вони залишалися як диспаляталізовані *ч жс ш*, напр.: ключ < klukjь (але клюка) тяжа < tęgja (тягнути), душа < duxja (при дух).

§ 179. *K* і *g* в назвуку в прасл. ґрупах *kv-*, *gv-* перед *e* і по аналоґії перед *ь*, *і* в словах тогож кореня в українському, як і у цілій східнослов'янській ґрупі переходить в ц'в-, з'в- (ʒ'в-): цвіт, цвисти (цвісти), звізда (ʒ'візда Вербовець Теребовельськ.), але разом з тим існують і паралельні форми з *к*: квіт, квітнути, квітень. Ці загальноукраїнські форми не можна гадати, що розвинулися під упливом польських kwiat, kwitnąć, kwiecień, kwilić, бо аналоґічні форми (квѣт, квѣтка, квелить) подибуються в північно-великоруському, далекім від польського впливу, а треба прияти догадку А. Шахматова, що форми квилити, квиль, квитнути, де ґрупа *кв-* перед первісними *і*, *ь* вилинули на форму kv'e- на даючи щоб *к* палятализувалося в ц

Але прияти думки Шахматова (Оч. др. п. р. яз. 105), що під упливом міни ʒ'v і zv: ʒ'віада і з'віада постали форми: ʒвін, ʒвонити, ʒ'вір, ʒ'вяга не можна, бо ми маємо аналоґічні форми в польськім: dzwon, dzwonić, що вже ніяк не надаються до такого пояснення. Певніше, таке ʒ постало з *з* в наслідок дисиміляції з із звуком з попереднього слова: з звоном > з ʒвоном.

§ 180. Прасл. ґр. kt- (з kt і gt) перед палятальними голосівками відбилася в укр. так само як tj, себ-то дала ч, напр.; ніч з *nokts; галицькі діялектичні м о ч и, п е ч и, б і ч и з *mogti, *pekti, *bĕgti відбивають також цей прастарий стан; що ж до загально-українських фором м о г т и. п е к т и, б і г т и і т. ин., то ці форми виникли з попередніх під упливом фором минулого часу: могла, о, пекла, о і т. д.

Прасл. *p, *b, *v, *m.

§ 181. Праслов'янські тверді губні *p *b *v *m в українській мові залишилися незмінними, а півпалятальні перед рефлексами прасл. коротких *ĕ* і *ь* (укр. *е* або *еро*) ствердли, напр.: без, везла, пекла, межа, голуб, пень, бити, пити, мир, а перед довгими ē (укр. ї) і ę (укр. ja, je) також стверднувши, розвинули переходовий звук *j*, що перед *і* здебільшого зник, напр.: вјітер, вјіје, повјіје, вјіра Александрівка Сосн. п., собјі, становјітеся Кленовиці Сідл. г. Більськ. п. при звичайних вітер, віје, віра і т. ин.

Процес стверднення півпалятальних губних констатуємо вже в XI віці перед твердими шелестівками (Изб. Св.

1073 р.; Сл. Григор. Богосл. XI в.) 1073: много л. 2, 1076: много л. 56, з мього (хоч свідчення названих пам'яток може відбивати і ст. б. стан), але в пам'ятках стверднення губних знайшло дуже слабе відзеркалення; так, в положенні перед *ji* з *ę* ми подибуємо тільки в XV віці: объвъязуемыся. Прис. 1448 р. (Уляниц. 75).

В випадках як **святиј**, **різдвяниј**, **цьвях** і инші, де перед *в* маємо шелестівку, можливо що воно заховує палятальну артикуляцію, але це здання вимагає старанного перевірення, бо звичайно в цім випадку ми знаходимо випад *в* перед *j*: сјатиј, різдјаниј, цьјах і т. д., і поруч із цим подибуються говірково форми **сьватиј**, **цьвах**: з твердим *в*.

Назвукове *в*, як уже відомо міниться з *у*: внук — унук і т. д.; ф. увбити (Kolb. P. II, 19) є комтамінація **вбити** і **убити**. *В* в середозвуку по голосівці перед шелестівкою творить з попередньою голосівкою дифтонґ: правда=прауда.

Увага: Звук *ф* є новим в укр. мові. Ми його чуємо в словах запозичених, а в своїх тільки в тих західних діялєктах, де збезголосилося колись голосне *в*, напр. фалити (вам. хвалити, лифа зам. лихва) і т. ин,

Прасл. *r *l *n; *t *d *s *z.

§ 182. 1. Праслов'янське *r було велярним (твердим) перед велярними голосівками, півпалятальним перед палятальними *e, i, ь, ě, ę* і палятальним перед *j*. В укр. взагалі заховує свій первісний стан тверде *р*; півпалятальне перед *e, i, ь* диспаляталізувалося, а перед овгими *ě* і *ę* палятацізувалося в східних говірках: річка, ряд, а в північних і західних ствердло, говірково розвинувши переходовий звук *j*: рјічка, ријечка, рјад і ричка, рад. Прасл. палятальне r+j перед *e* ставало півпалятальним і разом з ним диспаляталізувалося в *р* тверде, напр.: море з *morje, а перед *a y* і в визвуку перед колишнім *ь* діялектично або заховує свою палятальність, або ж так само диспаляталізується в тверде *р*; черед те ми й маємо варіянти, напр.: буря, бурја і бура, господарь і господар, говорю і говору. В середозвуку півпалятальне *р* перед зниклим *ь* ствердло, напр.: гіркиј. В північнім діялекті дуже вчасно, певно вже в XI віці *р* ствердло, бо вже в сл. Григора Богослова XI віку ми

подибуємо тверде *р*. Ствердненнн *р*, опріч північних говірок, захопило також західні говірки; тільки південна Україна з Буковиною та Угорщиною та досить пізно кольонізовані степи за Дніпром зберігають ще досі первісно м'яке *р* у визвуку та перед *а* і навіть мають тенденцію м'якшити первісно тверде *р*, напр.: вечеря, дохторь, бавярь, рямка, буряк і т. под., але по палятальнім попереднім складі визвукове *р* дисимілюється в тверде *р*, напр.: косарь але весляр. Але як загальну тенденцію укр. мови ми можемо зазначити нахил до ствердження *р*.

§ 183. 2. Прасл. *l, як і *r, було велярним перед велярними голосівками, півпалятальним перед палятальними *e, i, ь, ě, ę* і палятальним перед *j*. В українськім всі ці відтінки захопалися в сучасній мові з тією тільки різницею, що палятальне l перед *e* стало півпалятальним; ми, напр., маємо п о л е замість прасл. polje. Велярне *l* перед *и* з давнішого ы стало півпалятальним, яким воно було перед давнішим *i*, в наслідок спливу цих двох звуків в однім *и*: так на місці давнішого voly тепер у нас в о л и (але в і л з volъ). Палятальним l залишилося у визвуку і перед *'a 'y*, себ-то перед давнішими *jь, ja, jy*: прийатель, прийателя, прийателю, опріч того на українськім ґрунті півпалятельне l спаляталізувалося перед первісно довгими ě і ę: лїто, лякати.

§ 184. На Буковині, а також (беручи загально) в повітах Чигринськім, Васильківськім, Богуславськім, Хорольськім, Переяславськім, Пирятинськім, Борзенськім та Остерськім велярне ł зникло у всіх позиціях, перейшовши в півпалятальне певно під упливом півпалятального l в положенні перед *e, i, и* та *ь* в слабім положенні (більше), а в кінцевих складах і цілком спаляталізувалося, напр.: стодоля при польськім stodoła, як також півпалятальне l спаляталізувалося діялектично, коли опинилося перед шелестівкою в наслідок зникнення *ь* в слабій позиції.

Процеси поступінної паляталізації велярного ł не відбилися в пам'ятках і через те важко означити, коли саме розпочався цей процес.

§ 185. Велярне ł в кінці складу в українськім перейшло в *у*, але не в усіх положеннях і формах. Воно перейшло в *у*:

1. В сучасній формі минулого часу в музык. роді: бра*у*, ла*у*, носи*у*, сидї*у*, бу*у* і т. ин. Перехід *л* в *у* в дієслівних формах в пам'ятках відбивається досить пізно, а власне в XVI віці; напр. в єв. Слуцьк. Тройцьк. ман.: самъ своєю рукою переписавъ, тотъ кнѣзь учинивъ (Соболевскій. Лекціи [4], 121). Але, само собою, воно одночасове з переходом гр. -ол- в -оу- і його треба також віднести до XIV віку.

В укр., як і в білоруському, *л* не переходило в *у*:

1. В формах іменов. в. м. р., напр.: стіл, віл, орел, сокіл, осел і т. пол., що можна пояснити впливом фором инших відмінків: стола, столи і т. д., хоч в деяких карпацьких говірках ми й тут знаходимо форми стів, вів, орев, соків і т. д.

2. В формах родов. відм. жен. і ніяк. р.: стріл, діл і т. д.

3. Перед наростком ък: горілка, голка, галка і т. д., хоч і тут діялектично маємо: гойдавка, горівка, сопівка, ківки (мн. від кілок) і т. д.

Увага. Обмеження умов переходу *л* в кінці складу на певну морфольоґічну категорію викликало у дослідників сумнів, що до фонетичного походження цього явища (К. Михальчук. К южно-русской діалектології стр. 27—28. Карскій. Бѣлоруссы II, I, стр. 397—403, і пізніше А. Кримський: Укр. гр. I, I, стр. 90—96), і зроблено спробунки пояснити це явище синтактично: заміною колишніх причасників на *-лъ* причасниками на *-въ*. Шахматов (Очерк др. пер. ист. русск. яз. 308) уважає це пояснення неймовірним, хоч би вже тим, що в жен. і ніякім роді ми знаходимо кінцівки *-ла*, *-ло*, а у множині *-ли*. Очевидно питання це вимагає ближчого дослідження: тут можливий і вплив причасників на *-въ* і фором вовк, повний і т. ин. (п. 2).

2. Другий випадок, коли *л* перейшло в *у* перед шелестівкою ми маємо в рефлексах праєл. сполучень ъл, ьл (>ъл) перед шелестівкою з і. е. l̥ через ступінь *ол*: напр.: вовк, довг, повк, повсть, стовп, вовна, мова з моува<мълва, човно (човен з човн), бовван (стар. бъльванъ <блъванъ), повний, жовтий, товстий, довбати (видовбую Лекс. Зизан 96, XVI в.), мовчати, також і в первісних сполученнях *-ол-*: пів-тора, пів-; жовнїр з пол. żołnierz.

В пам'ятках, що, як звичайно, скуті графічною традицією, це явище починає відбиватися тільки з XIV віку; само собою, в живій мові воно панувало значно вчасніше, і спільне воно у нас з білорусами (литвинами) [1]: Витовть Грам. 1429 р. (Ю.-Р. Гр. № 19), в полоцькій гр 1418—20 р. читаємо оу местерові тоуку; в білорус. гр. 1442 р. Витовта зам. Витолда, в Четьїї 1489 р. К. 247: невдовѣ (Р. Ф. В. 1889, 1). Опріч того в карпацьких говірках також тівко, стебевце і т. д., з тілко, стеблце і т. д.

Діялектично в підляських говірках і почасти в галицьких тверде *л* переходить в у і перед голосівками у всякій позиції: брава, мава, мивий, хвопці, зовтий, говуб і т. ин.

§ 186. 3. Прасл. **n* заховалося в українськім без зміни, але півпалятальне **n* перед *е і* ствердло, напр.: небо, никати, але ще перед цим процесом палятальне n (nj) в середозвуку мусіло спастися з півпалятальним, бо воно разом з ним диспаляталізувалося в тверде *н*, напр.: нива, книга при ст. б. нива, кънига, серб. њива, књига. Півпалятельне *н* перед *ь* (день) у визвуку під упливом палятального *н* перед *ь* (конјь, кон') палаталізувалося, і в українській мові бренить однаково: *день, кінь*, так само як воно паляталізувалося і перед рефлексами колишніх ĕ і ę: нїмий, няти. Хоч знов таки в деяких карпацьких говірках визвукове *н* диспаляталізувалося і ми маємо ден, кім при род. в. дня, коня, також осїн, тїн. В середозвуку перед *ь*, коли він випадав у слабій позиції, *н* залишається діялектично перед губним *б* півпалятальним, напр. чиньба при чинба, ганьба. Діялектично н' в наростку *-еньский* переходило в j вже в XVI віці: дурнейкий Адельфот, к. 49.

187. 4. Праслов'янські *t *d *s *z перед велярними голосівками залишилися незмінними, а палятальні перед *е і ь* диспаляталізувалися, напр.: дерево, лень, диво; теплий, тихий; сестра, сей, сила; зело, зерно, зимно; і паляталізувалися перед ĕ ę і перед довгим ē (ї) з е короткого тісто, тяжко; дїл, дякувати; сїсти, сяду, сїльце, зїво, зять, зїлля. Перед наступним передньоязиковим по зникненні *ь* звуки t d s z ствердли, напр.: тну з тьну, дня з дьня, вчасний з вчасьний, залізний з залізьний.

[1] Карскій, Бѣлорусс II, I, 397—403.

В українськ. дзерно, дзеркало, одзеро (Жабје) *дз* нового походження.

§ 188. Первісні гр. *tj *dj дали в українськім відповідно *ч'* (як в в.-рус., біло-рус. і словинськім) звідки пізніше *ч* і *ζ̇* а з цього потім *дж* і *ж*: вже в найдавніших пам'ятках ми подибуємо *ж* замість *ζ̇*, напр., в Изб. Св. 1073 р.: роженоѥ 11 в.; жажа 22 б; Изб. Св. 1076: съслажаѩ 235а, исповѣжь 241, але в Угорщині й Галичині ще й досі заховалося первісне *ζ̇*: саджа, одеджа, пряджа, меджи, саджавка і т. ин. В старих пам'ятках звук *ζ̇* не мав свого знаку, звичайно його віддавано через *ч* або *чж*, напр.: мечибожиіє Ип. 343 (Х. П. межибоуже).

Форми діялектичні *ходю, світю* пізніші під упливом фором *ходити, світити* і т. д.

В словах: джерело, джарити, джурчати, джибуха, а також джонва зам. жовна, джолонка зам. жолонка *ζ̇* нового походження. Можливо, що під упливом попереднього слова з визвуковим *з* або *ж* через процес дисиміляції (жж > жζ̇).

§ 189. *Д' т'* перед м'яким складом переходить в j: рајця < радьця, збујвік < збудьвік; винувајця з винуватьця; јател з д'ател.

Прасл. sj, zj дали *ш, ж*, що в українськім диспаляталізувалися, напр.: паша з *pasja, ношу (< nos-jǫ) вјаже vęzje (tь).

Діялектичні фф. носю, возю новотвори під упливом фф. носять возять і т. д.

190. Звуки *ж ч ш* в південних говірках ствердли; м'якими вони чуються тільки перед ї (з ē і ě): ножі, товариші, паничі, жінка, чіпкиј, пшінка, а перед *а* і *у* тільки в деяких формах (діялектично) перед колишнім ię напр.: в 3-і ос. мн.: лежять, кричять (певно під упливом фором сидять, стојать); в з дрібнілих формах: дівчя, небожя, пташя, собачя і т. ин.; в формах, де вони перед колишнім -ьj: збіжжя, паліччя; піддашшя; ніччю, річчю і т. ин.

191. Процес ствердження *ж ч ш* перед *е* і *и*, що стоїть у звязку з диспаляталізацією усіх звуків перед цими голосівками, значить вже відбувся до XIV віку, а диспаляталізація цих звуків перед *ь* в слабій позицій в'яжеться з епохою зникнення *ь* в цій позиції. Стверднення *ж ч ш* перед

а і *у* діялектично певно завершилось до XV віку: крайчы (й) 1447 (Улян. 63), помочы 1447 ів. 69, цѣловавшы 1448 ст. 73.

§ 192. Шелестовий *ц* диспалятизувавшись перед *е* і *и*, перед рештою голосівок і перед колишнім *ъ* в слабій позиції залишається палятальним: вінець, вінця, сонцю, молодиця, молодиці, міцний. *Ц* виступає твердим тільки в словах запозичених, як цар, цап, цурка, цовта; звуконаслідних: цок, цуцу; і в деяких пізніших утвореннях як цоб (з к собі), цабе (з 'т-себе < 'д-себе).

Прасл. *j.

§ 193. Прасл. **j* відповідає укр. *j* чи власне і. Слаба артикуляція *j* спричиняється до того, що він легко в середозвуку і в визвуку зникає. Це споводувало ще доби передісторичної в укр., як і в инших слов'янських язиках, його зникнення і стоплення в одно слово прикметників з займенником ji. ja, je, напр : добра-j-го, добру-jему і т. д. в доброго, доброму і т. д., далі в формах займенників мого, твого, свого, мому, твому, свому, меjі (моjі), твеjі (твоjі), своjі (своjі), побіч фором моjего, твоjего, своjего і т. ин ;- jі (=jіjі). Піти з пійти. В гов. карпацьких знаy, знеш (з знаjу, знаjеш у Лемків), моy, твоy (з моjу, твоjу у Бойків) і т. ин.

У визвуку діялектично в прикметниках в іменов. в. м. р.: добри повни, стари і т. д.: в місцевім в. ж. р.: на добрі вечері, на зелені траві (ці форми поширені майже на цілій Україні). В формах вищого ступеня прислівників: далі (з далij), принамні (з принамній). В слові ледве (ледві, ледво) *л* маємо з j (пор. рос. едва).

В секундарних сполученнях *тj, дj, сj, зj, шj, жj, цj, чj, нj, лj* і (діялектично) *рj*, що постали через випад ь в слабій позиції по *т, д, с, з, ш, ж, ц, ч, н. л, р* перед *j*, цей останній асимілювався з наэваними шелестівками, здовжуючи (подвоюючи) їх, коли перед ними не було шелестівки, або діялектично зникав, залишаючи їх м'якими, див. § 118.

§ 194. Праслов'янські *p *b *v *m + j в українськім як і в московським, литвинськім, сербськім та словинськім розвинулися в групи pl, bl, vl, ml, напр.: земля з *zemja, ставляти з *stavjati, капля з *kapja, гребля з *grebja.

Що-ж до ґрупи губний + j, що утворилася через зникнення посереднього *ъ*, або + j, що розвинулося з прасл. *ę, *ě по губних, то це *j* або заховується, як напр.: пјанић (пьјанић), соломјанић (соломѣнъ), або по *в* переходить діялектично в *л*: здоровля при здоровја (з съдоровье), крівлеју (аналогічно з землеју) при крівју, а по *м* переходить в *н'*: мнясо при мјасо (męso), мнята при мјата (męta), сімня при сімја.

Випад і відпад шелестівок.

§ 195. А. Праслов'янський стан.

Наступні праслов'янські ґрупи через випад першої шелестівки упрощувалися:

p, b; t, d; k, g; + s > s, напр. оса < *opsa, лит. vapsà; число з *citslo, гуслі < gǫd-sli пор. гуде; кус з *kǫdsъ; даси з *dadsi; јіси з ēdsi; віси з *vēdsi; јасла < *jad-sla вісь < *ак'sis, лат, axis.

p, b, + t > t, напр. чертй з * čergti, пор. черзати; долото з *delbto, пор. довбу < dьlbǫ.

p, b, t, d + n > n, напр.: канути з *kapnǫti, пор. капати; тонути з topnǫti, гинути з *ginǫti, пор. гибель, сон з *sъpnъ, пор. спати < sъpati, сви(і)нути з *svьtnǫti, пор. свитати (світати), кинути з *kidnǫti, пор. кидати.

t, d + l > l, у всій північно- і південно-східній ґрупі слов'янських язиків, напр.: плів < *pletlъ, пряв < *prędlъ; помело < *po-metlo, пор. мету; мів < metlъ; вів < vedlъ; гув < *gǫdlъ.

d, t + m > m, напр.: дам < *dadmь < *dōdmi; јім < *ēdmь; вім з vědmь, вимја < vydmę; румјяний < *rudměnъ; вісім з *ostmь < i. e. *ок'tm (вісїм зам. вісем маємо під упливом сїм).

Друга або середня шелестівка випадала в ґрупах:

b v > b, напр. оболок < *obvelk-; обора < *ob-vora обітря < *ob-větrъje; óбід < *ob-vodъ.

skn > sn, тиснути (пор. тискати); блиснути з *blьsknǫti (пор. блискати).

zgn > zn, бризнути, (пор бризкати з brizgati під упливом бризка < brizga).

§ 196. Коли ми в сучасній українській мові подибуємо сполучення (в свійських словах звичайно) ps, ts, ks, pt, bt, pn, tn, dn, tl, gl, dm, bv, то це в наслідок пізніших другорядних процесів, власне через випад ъ, ь або через приняття знову випалої шелестівки з тих фором, де вона не сполучалася з другою, напр.: гребти пізніше утворення від форми теп. часу гребу, а гребсти (пор. срб. грепсти) має с під упливом вести, нести і т. под., те саме і п ф. черпсти; шептати < *sьрьtati, вапно > *varьno, подібний < *podobьnъ, ґутній < *pǫtьnъ; світло, мітла, сідло з *svetьlo, *metьla, *sedьlo; дно з *dьno; обвинути новотвір від простого вйнути і т. ин.

§ 197. Б. Випад шелестівки, що зайшов на вкраїнськім ґрунті:

Через зникнення слабих ъ, ь постали нові ґрупи шелестівок, що їх не було давніше, і вони мали свій одмінний розвій. Так коли через зникнення ъ, ь стикалися дві однакової артикуляції замкнені шелестівки, то вони упрощувалися в одну, напр.: пјадесят, шісьдесят, девјадесят з пјатьдесят, шістьдесят і т. д.; мјакий, мнякий з мјакъкии.

Коли стикалися два спіранти близької (зубний і заубний) або однакової артикуляції, і при тім другий спірант перед шелестівкою, то перший уподібнюється в артикуляції другому, а другий при тім зникає, напр.:

сьс, шьс > *сь*: руський < русьскиј, міський < міськиј < містьскиј; товариський з товаришьскиј, чеський < чешьскиј, волоський < волошьскиј, наський з нашьскиј, васький < вашьський, птасьтво (= птаство) з пташьство; по ишествьи стго ѧха Грам. 1352 (№ 3); и(с) своєю братиєю Грам. 1350 р.

зьс, жьс < *зь*: кавказький < кавказьскиј; князький < княжського; Гр. 1375: князьства (ЮР, Гр. № 10); вразький < вражьскиј; варязький < варяжьскиј, муатво < мужьство, мноатво з множьство (форми: *мужество, множество* церковно книжні): сь ланцюгои волости Грам. 1388 (№ 18). *Різдво* з *рожьство* о через ступінь роаство > роатво > роадво (*т* між двома голос., ними перейшло в голосний *д*).

А в тім раві, коли за другим спірантом стоїть голосівка, то звичайно він заховується, напр.: ссати, съсати.

§ 198. Коли стикаються зубні, замкнений і спірант, то утворюється відповідний африкат; так напр.:

тс(т′с′) > ц (ц′): багацтво з багатьство, багацько, брацтво з братьство, діцький з дѣтьскый, свіцький (свѣцкій Гал. М. Пр. 118б). з свѣтьскый; соцький з сотьскый; соцкий Гр. 1368 (№ 8); дванацять з двапатьсять (а це з дванадьсять).

дс(д′с′) > дз(д′з′) (в наслідок асиміляції с попередньому д): сусїдзтво < сусїдьство, сусїдзький < сусїдський; лядзький звідки ляцький: грам. 1386 р.: лидъцкихъ (ЮР, Гр. № 18).

§ 199. Коли африкат ч, себто *тш*, стикається з спірантом с, то *ш* з ним асимілюється і зникає, а *т+с* спливається в африкат *ц*, напр.: ткацтво з ткачьство (ткатшьство), пророцтво з пророчьство, козацький з козачьский. В грам. 1341 р.: лучьска і лучцька (*ч* очевидно графічне); луцкую Гр. 1352 (ЮР, Гр. № 3), дѣдицтво Гр. 1359 (ib. №), але в грам 1368 р.: дѣдичьство).

Коли африкат *ч (тш)* стикається з замкненим *т*, то втрачується перше *т* і упрощується в *шт:* поштивий з почьтивий, себ-то *ч* дисимілюється в *ш*.

Група *цч* упрощується в *ч*: полочанин замість полоцчанин (від Полоцк), галичанин (галицький).

§ 200. Група *ст* + шелестівка, з винятком груп *стр* (страх) і почасти *стк* (< стък: хустка, пустка, кістка але невіска; в словах як пустка і т. д. *т* затримується певно під упливом форм споріднених: пустий, хуста і т. под.), упрощується в с+шелестівка, напр.: хреаьбини < хресьбини < хрестьбини; скло < стькло; пасливий < щастьливий; літорасль < літоростль, щасний < щастьний; пісний < пістьний; шісьнацять < шестьнадьсять; (Грам. 1366 р.: шистьцатого < шистьдьсатого); місце < містьце (в мѣстьцѣ семь Пп. 145 (1051) XII. мѣстце > мѣсце ib. 147) міський < місський < мѣстьский, госцл (р. в. від гостець). Шелестівка *т* випадає також між *п*. р, *с+н* в дієслівних новотворах, напр.: шепнути при шептати, горнути

(пор. за-гортати), вернути при вертати, свиснути при свистати. Опріч того *т, т'* зникає у вимовку:

а) в дієсловах в 3-ій особі однини дієслів з наростками *-е-, -је-*: несе, бере, знаје з береть, несеть, знаєть, а також діялектично в дієсловах з нарост ком *-и-* коли на нього не припадає наголос: хо́ди, де́ржи, замість хо́дить, де́ржить, але сиди́ть, ряди́ть; діялектично також і в третій особі множини зникає *т, т'* по 'а (ą), напр.: ходя, нося. В 3-ій особі множини з нар. *-у-* (з ǫ), а також в 3-ій ос. одн. з наголошеним наростком *-и-*, *т* затрималося через те, що в цім разі шелестівка *т* характеризує граматичну категорію третьої особи відмінно від вольового способу (сиди, ряди) і 1-ї особи (беру́, несу́ зна́ю), другими словами під упливом чинника психічного; ця сама причина певно споводувала утримання *ть* в кінцівках 3-ї ос. мн. *-ять*, бо фо́рми причасників на *я*: ходя, стоя зникли досить пізно.

б) В виразах ка(т)-зна-що, чор(т)-зна-що; дас(ть)-бі (дазь-бі) і в словах, що кінчаеться на *-сть*, напр.: замісь(ть), шісь(ть), коли вони стоять перед шелестівкою наступного слова, напр.: замісь мене, шісь душ. У всіх цих випадках випадом *т* усовуються неможливі шелестові ґрупи: тзн, ртзн і взагалі ст+шелестівка.

Опріч того *т* зникає в ґрупі тшч, напр., в виразі: наще-серце з натьшче-сьрдьце.

§ 201. *Д* зникає, як середній член старої тришелестової ґрупи, опріч новоцосталої ґрупи *здр* і *здв*, напр.: кожний з кождьний; тижня з тиждьня; пізно з піздьно, милосерний з милосердьний, серце з сьрдьце, борозна з бороздьна. В ґрупі *здж* під упливом споріднених фором *д* звичайно затримується, напр.: гвіздка (з гвіздъка, хоч діялектично гвізка́). Опріч того *д* зникає в ґрупі *дм*, коли вона замикає склад, напр.: сім з седмь, в семий (сьомий) з седмий *д* зникло під упливом форми сім (пор. дму з дъмǫ). Форми семь, семи́ные ми подибуємо вже в пам'ятках XI віку: Изб. Св. 1073: семь 196г.; Изб. Св. 1076: семи́ные 261.

§ 202. *Г* зникає в ґрупах *гд, мгл*, напр.: тоді (при тогді), і (і)мла з мьгла. Компаратив від довгий — довший постав правильно з *довжьшиј в наслідок асиміляції *жш* (з *гш*) наступному *ш*.

У визвуку *г* зникає по р в словах четвер (четверга) і протір (проторга) і в виразі: на-бір і в прислівникових виразах, зложених зі словом бі г: спаси-бі, магај-бі, про-бі, дале-бі, бо-зна-що.

К зникає в назвуку перед *д* в слові *де* з *къде* через ступінь *зде* > где.

В зникає діялектично в назвуку перед *л*: лиск, лискавка, лискати.

В зникає між двома шелестівками, напр.: півтора з пів-втора (полъ-вътора), перший з первший (пьрвьший), черцю з червьцю (червецъ) стар. черленај з червленај, објазати з объвјазати, ајалити (Мил. Жлк. 234) < звјалити, обітрити з обвјітрити [< объвѣтрити); зазазати < зјазати з съвјазати, також сятај < сјатај з свјатај при діялектичнім сьватај і святај; цјах при діялектичнім цьвах і цьвях.

§ 203. *Л* зникає в ґрупі *слн, сльск*, напр.: умисний з умисльний, Радомиський з Радомисльський. Гр. 1349: перемыськоѣ волости при перемышльскому (ЮР Гр. № 2). Опріч того діялектично *л* зникає перед *к* в прислівниках: стіко, тіко замість стілко тілко.

По *п, б, в; с, з*, р: *г, к, х* в формах минулого часу м. р. з заником ъ, напр.: рип, сіп, лоб, гиб, рів, нїс, віз, пер, тер, бі г, пік, пух з риплъ, соплъ, гиблъ і т. д. Цим усовуються неможливі визвукові ґрупи.

Р зникає між двома шелестівками, напр.: срібний з срібрьний, а також перед *нц* і *нч*: ченця з черньця, гончар з горньчар.

Н зникає в ґрупах *знл, знк*, рнц, рнч; напр.: бојазливај з бојазньливај, бојазкај з бојазнькај, черця з черньця (при ченця), горця з горньця (при горнець), гарця з гарньця (при гарнець, черчик з черньчик (при ченчик).

Розвій нових шелестівок.

§ 204. В шелестових ґрупах s — r, z — r ще доби праслов'янської иноді фізіольоґічно розвивався переходовий звук t, d і таким чином в деяких словах в українськім його одідичено з того давна, а в деяких він розвинувся

пізніше в наслідок тих саме причин, так, напр.: струмінь з *срумінь, острів з о-сровъ від √sru, сестра < сесра > *suesra, скр. svasar; гострий з *osrъ, пор. ст. сл. остръ, срб. оштар, ч. ostrý при лит. aštrús; стріти, ст. сл. срѣти, строкатий (з пл. srokaty = сорокатий); ніздрі з *носрі ст. сл. і болг. ноздри, словин. nozdrva, срб. ноздра, ч. nozdra, пол. nozdrza, пор. лит. nasrai̇̀; здрість (при зріти), здріти, скороздрий. Звичайна річ, що з'явлення t або d в ґрупах sr, zr не є конечним, і ми маємо срібло при чеському stříbro, зрада при польському zdrada і т. под.

Опріч того, в українськім фізіольоґічно між *м* і р розвивається часом переходовий звук *д*, напр.: Кіндрат з Конрад (пор. моск. ндрав).

Діялектично також перед ґрупами *ст* і *шч* з'являється р, напр.: жорстокий з жостокий, жерсть з жесть (запоз. з рос.), дорщ (дощ), мерщій з мещій (з метчій) компаратив від меткий.

В інфінітивах гребсти, плисти, пjасти, клясти, гнисти *с* розвинулося під упливом фором вести, мести, плести і т. л.

В формах прийняти, зайняти, перейняти замість приняти і т. д. j з'явилося під упливом фором приймати, займати, перейматн.

§ 205. В назвуку. Ще в праслов'янськім назвукові *е, ь, ѫ, ѣ*, а також *а* (діялектично) приймали протетичне j, напр.: jestь < i. e. esti, *jьmǫ, з i. e. *imām, językъ < ęzykъ, i. e. *ng'hū; jēstī < ēsti, i. e. *ēd-, jагода < i. e. *ōg^w, jagnьcь < i. e. *aghno-, а назвукові ъ, *у*, *и*, *о* протетичне v, напр.: *vъšь < i. e. *ušī-, видра < i. e. *ūdra, *vymę < i. e. ūd-men-; vujь < i. e. *auio-, прус. awis; vǫzъ < i. e. *ang'- (вузити, вузький). Ці протези одідичив і україн. язик, але опріч того він розвинув також протетичні *в*, *j*, *г* перед назвукові *о*, *у*, *и* і почасти *а* (в чужих словах).

§ 206. У назвуку, як слово починається з голосівки *о* або *у* найчастіше розвивається протетичний звук *в*; напр.: вогонь, вухо, вулиця, а перед *и* звук *г*: гискра, гикáти, гíва; звук *в* опріч того завжди розвивається в назвуку

перед *і* з довгого *о* в замкненім складі, напр.: вівсá (при овёс), вівцл' (при овéць), вісь (при óси). Перед *о* і *у* діялектично розвиваються також замість *в* звуки *г* або j, напр.: гулиця, jулиця, Гуманъ, горати, гочі (Волинь) Ж. і Сл. I, 278. говес і jовес (форми *вовес нема, але вівсá); перед *а*: Гáнна, гаркебуз, вармія, (it. archibuso, фр. armée) ганус (ср. н. anīz), галун (срв. нім. alūn), гаспид (гр. ἀσπίς).

§ 207. Попри фором його (jего), jому (jему), їм, ми маємо форми нього (него), ньому (нему), ним, нім. Назвукове *н* в цих формах, що подибується тільки тоді, як вони стоять по приймéнниках, ще дуже ранньої праслов'янської доби (перед тим, як кінцеве *п* з попередньою голосівкою зіллялося в оден носовий звук) і виясняється перінтеґрацією приймéнників *в*, *з*, *к*, що тоді бреніли, як v-ъn (i. e. *en), sъn (i. e. *sem), kъn (i. e. *kom), кінцеве n перед шелестівками наступного слова в прасл. зникало, а перед голосівкою і *j* залишалося, але коли в свідомости ці приймéнники вже виділилися як *vъ*, *sъ*, *kъ*, то *n*, що залишилося ще перед голосівкою і j наступного слова, стало відчуватися як складовина цього останнього, і таким чином постали форми: въ-n-jego > въ йego, въ-n-jemь > въ йemь, sъ-n-jімь > съ йімь, sъn-jego > съ йego; коли така перінтеґрація закінчилася, то форми него, нім, ним і т. д. стали вживатися і по инших приймéнниках, де ніколи не було *н*: до него, без него і т. ин. Такого ж походження назвуково *н* в слові нутро з *qtro (въ-н утро).

Дисиміляція шелестівок.

§ 208. Український язик одержав від праслов'янської епохи, а там воно ще з доби індо-европейської, дисиміляцію звуків d + t, чи краще сказати t + t (в наслідок асиміляції d до наступного t) в st, себ-то перший зубний замкнений перед наступним замкненим зубним переходив у відповідний спірант; в наслідок цього ми одідичили з цієї давньої епохи форми: сїсти < sésti < setti < *sēdti (пор.: сїдати); jість < jěsть < *ēsti < *ēd-ti (пор.: за-jідати); дасть < *dōd-ti; вість < *vēd-ti; честь < čьsть < *cьsti з i. e. *kitis (пор.: по́чет, по́-чту); в інфінітивах, напр.: мести < *met-ti, вести < *vedti, гнести < gnet-ti, густи < *gǫd-ti (гуду).

З заником єрів на українськім ґрунті розвинулась асиміляція kt (з къt-) в *хт* і чг (з чьт-) в шт., так ми маємо *хто* (грам. 1433, ЮРГр. 118) з *къто* при *кого* (пор. людове: дохтор); штити, штирі з чьтити, чьтирі. З груп: *сьш, жьш, зьш, јш* через *-шш-* в наслідок асиміляції *с, ж, з, ј* наступному *ш*, творилася група *шш*, що дисимілювалася в шч: вишчий (вижчий) з вишший < висьший, душчий (дужчий) < душший, а це з дужьший; вушчий (вужчий) < < вушший, а це з вузьший, веселіщий з веселішший, а це з весееліјший. Форми вишший, веселішший подибуємо в Лемків, Гатюків [1]). Ґр. *сс* (з *със*) дисилілювалася в *сц*: сце з съце, сцикавка > съсикавка; ґр. *зз* (з *зъз*) в *зʒ*: розʒявити з розъзявити; ґр. *жж* (з *зъж*) в *жʒ*: розарити з розъжарити і т. ин.

Асиміляція шелестівок.

§ 209. Процеси асиміляції шелестівок зайшли в українській мові по заникові слабих єрів, коли шелестівки різної фонації і артикуляції прийшли в собою в стичність.

В тих випадках, коли єри заникли ще доби праслов'янської або дуже давньої, ми бачимо повне уподібнення голосових безголосим, напр., в сполучених з приймениками *без, уз* (*въз*), *роз, з* (*из*) і в назвукових сполученнях *дх* (*дъх*), напр.: бещестити, ущерть (уз-черть) оусхочеть. Грам. 1352 (№ 3), рощина (роз-чина), щадок (из-чадькъ) и церних же клобоук Ип. 652. і т. ин., і навпаки безголосого голосному, напр. прийм. *с*: з бортьми Гр. 1366 (ЮРГр. № 6). *Роз-* під упливом своєї позиції перед голосними затримує свій напівголосний виголос здебільшого і перед безголосими, власне в сполученні з дієсловами, де він найбільше виділяється в свідомости, через те звичайно в правопису заховують первісне з перед безголосими, хоч перед *с* не в дієсловах він вже з ним асимілювався і зник, напр.: росада (роз-сада) але розсипати. Перед наростком -(ъ)ж- в східних говірках звичайно голосні заховують свій голос, але в за-

[1]) Див. Ильинскій, Г. Об одной аномалія в образованія сравнит. степени в праславянском языкѣ (Pr. lingw. ofiar. J. Baudouinowi de Courtenay Kraków, 1921). Автор вимладає це явище, як контамінацію приростків -es- і ějьs-. З рештою ф. веселіщий з весселішший могла утворитися аналогічно до фф. дужчий, вужчий і т. д.

хідних вони дуже вчасно вже асимілювалися з наростком, напр., в західній (галицькій) грам. 1394 р.: щатъкомъ, щаткы, щатку (зам. счадъкомъ і т. д.). *Дх* > *тх*: тхір (< дъхорь), тхнути (< дъхнути).

Уподібнення в артикуляції, що часто товаришує з уподібненням в фонації, відбивається також в памятках з найдавніших епох, як це ми бачимо з наведених вже прикладів: „ис черних“ переходить в „и щерних“; у ночи ш четверга на пятницу Кн. грод. Луцька 1573, к. 3.

В шелестових групах sk (zk), zg і st, zd, коли вони стояли перед палятальними: j, e, ь, i (і і ei̯), ě(ē), то ще доби праукраїнської і може діялектично праслов'янської відбулися процеси паляталізації k, g, t, d в č і ǯ і звязаної з нею асиміляції попередніх s і ž в ш і ж. Таким чином:

sk і st переходили в *сч* і далі в *ш́ч́*, звідки укр *шч*: трішчу з treskją, (тріск < трескъ), невішчин з *neves(t)kinъ, вошчина з voskina, дошчаниј з *дъsk-ěnъјь (дъска > дошка); мішчанка з mistěnъka (місто), товшча з *tъlstja (товстиј); пушчу з *pustjǫ, пушчениј з pustjenъјь, сербшина з *сербскіна, Гуцульщина з *Гуцульскіна. Такі речівники як Хмельни(ч)чина, козаччина — утворені анальогічно прилученням до прикметникового імя на -*ць* прир. -*чина*.

zg > зк: міщити з міжчити < міэчити,
zdj > ждж: виїжджати з *вијіздјати (јіздити).

Шелестові ґрупи.

§ 210. Українська мова почасти одідичила шелестові ґрупи з праслов'янської доби, почасти вони постали пізніше. Нові шелестові ґрупи постали в наслідок упаду слабих єрів; через це перед тим відокремлені шелестівки сполучилися в ґрупу і разом з тим в цих нових ґрупах могли заходити зміни через асиміляцію першої шелестівки до другої або навпаки, напр. здоровий < съдоровиј; бǯола < бъчела і т. под.

Праслов'янські назвукові ґрупи, що їх також одідичив український язик, були такі:

а) Двучленові		s + n, m, l, p, t, k, v.
p, b, t, d, k, g, x + r.	s + t.	z + n, l, d, g, v,

p, b, s, z, k, g, x + l.
s + m.
s, z, k, g + n.
t, d, s, z, k, g, x + v.
s + p.

z + d.
s + k.
z + g.

31 гр.

$\frac{p}{b}$ + r, l.
$\frac{t}{d}$ + r, v.
$\frac{k}{g}$ + n, l, r, v.
x + l, r, v.

б) Тричленові

st, zd, sk + r.
st sk + v.
sk + l.

s + tr, tv, kl, kr, kv.
z + dr.

6 гр.

§ 211. Пізніші шелестові ґрупи можливі на українськім ґрунті:

А. Двучленові ґрупи:

п	*б*	*т*	*д*	*к*	*ś*	ф	в	м	*с*	ш	*ж*	*з*	*х*	г	ч	+	р	
п	*б*	т	д	*к*	*ś*	ф	в	м	*с*	ш	*ж*	*з*	*х*	г	ч	+	л	
		т	д	к	ґ		в		*с*	ш	*ж*	з	х	г	ч	ц	č	ζ + м
п		т	д	*к*	*ś*		в	м	*с*	ш	*ж*	з	х	г		ц		л + н
		т	*д*	*к*	*ś*		в		*с*	ш	*ж*	*з*	*х*	г	ч	ц	č	ζ л р + в
	б						в	м			ж	*з*					ζ	+ г(ґ)
		т					в		*с*	ш						ц		+ к
п							в		*с*	ш			х					+ т
			д				в				ж	з						+ б
				к			в		*с*	ш								+ п
							в				ж	*з*						р + д
	б						в				ж							р + ж(č)
п		т					в		с						ч			+ х
п	б						в	м										+ j
п							в	м		ш								+ ш
п							в		с									+ с
	б						в					а						+ а
							в			ш					ч			+ ч
							в		с									+ ц

Б. Тричленові ґрупи.

б + жд, ал.
п + хн.

т + хн, кн.
к + шт,
м + ст,
с + нл, пр, кв, *кл*, *кр*, кп, тв, *тр*, хл, хн,
ш + кл, кр, кв, тр.
з + бр, ґл, ґр, ґл дв, *др*, гл.
в + бр, гр, гв, зб, зд, зл, зм, зн, кл, км, кр, пл, пр
ск, сл, см, сп, ст, сц, тв, тр, хв, цв, шк, шм, шн,
шт, шч (щ).

В. Чотиричленові ґрупи.

в + здв, скр, спр, стр, шкв, штр.

І. В словах простих,

§ 212 Б.

бг: через випад *ъ* і перестанову шелестівок: бгати з гъбати.

бж, бжс: через випад ъ і прогресивну асиміляцію бжола, бжола з бъчела.

В чужих словах: бжун, бжур.

бдж: в чужім слові: бджирка.

бз: в чужім слові: бзина „бузина".

бзд: через випад *ь* і регресивну асиміляцію: бздїти з *пьздѣти.

бл: праєсл., напр.: блїдий, блювати; через метатезу в ст. болг.: благо з праслов. *bolgo.

бр: 1. прасл., напр.: брага, брат, брід.

2. Через метатезу в запозиченім з чеського через Польщу: брама з прасл. *born-.

3. Через випад *ь:* брати з бьрати.

§ 213 В.

вд: через випад *ь:* вдова з вьдова.

вл: через метатезу в прасл. *vold—в запозичених: влада, власть, власний.

вм: через назвуковий перехід *у* в *в:* вміти з ум-ѣ-ти.

вн: через випад ъ: внук з вънукъ.

вр: 1. через метатезу в запозиченім з ст. б. врагъ з прасл. *vorgъ.

2. через випад *ь:* вре з вьретъ, врава.

вс: через випад *ь:* всякий з вьсякъ.

вт: через випад *ъ:* вторий з вторъ.

вј: через випад *ь:* вјун з *вьј-унъ.

вч: через назвуковий перехід *у* в *в:* вчити з уч-и-ти.

§ 214 **Г.**

гв: прасл., напр.: гвіздок.

гл: 1. прасл., напр.: гладити, глина, глухий.

2. діялектично з *дл:* гля (<ґля).

3. через метатезу в позичен. з церк. сл.: глас з прасл. *głosъ.

гм: рідко: гматати, гматний.

гн: 1. прасл., напр.: гніздо, гній.

2. через випад *ъ:* гнати з гънати.

гр; прасл., напр.: грати, граблі, гріх, гріб.

§ 215 **Ґ.**

ґв: тільки в чужих словах ґвалт, пл. gwałt з нім. gewalt, ґвер з нім. Gewehr; ґвинт через польськ. gwint з нім. Gewinde.

ґл: тільки в чужих словах: ґлей, ґлягати.

2. діялектично з *дл:* ґля.

ґн: в чужих словах: ґніт (через асиміляцію *к* в ґ перед *н* з пл. knot з нім. Knoten) ґнип через пол. g ур з нім. Kneif.

ґр: 1. в чужих словах: ґрота, ґранат, ґраса, ґрата (нім. Gerät), ґринджоли, ґрис, ґроно, ґруля, ґрунт з нім. Grund.

2. з *кр:* в наслідок регресивної асиміляції: ґречний (g-reczy з k-reczy).

§ 216 **Д.**

дб: дбати.

дв: 1. прасл., напр.: двір з дворъ. 2. через випад *ъ:* два з дъва.

дл: через випад *ь:* для з дьля.

дм: через випад *ь* або *ъ*, напр.: Дмитро з Дмитръ, дму з дъму.

дн: через випад *ь* або *ъ*, напр.: дня з дьня, дно з дъно.

др: 1. прасл., напр. другий.

2. через випад *ь:* дру з дьру (при деру — дерти).

дхн: через випад *ъ:* дхнути з дъхнути; рідка ґрупа через те, що назвукове *д* асимілювалося з наступним *х* і дало *тхн-:* тхнути.

§ 217 ѕ̇

ѕ̇б: ѕ̇бан при жбан через випад *ь* і асиміляцію **з ч ь б а н ъ.**

ѕ̇в: ѕ̇вjакати.

ѕ̇г: ѕ̇ґут,

ѕ̇м: ѕ̇міль.

§ 218 ѕ

ѕб: ѕбан при ѕ̇бан.

ѕг: ѕвенїти

ѕм: ѕмій.

§ 219 **Ж.**

жб: жбан з ѕ̇бан, а це з чьбан.

жв: через випад *ь:* жвакати < žьva-, ст. б. жьвати (жувати з жовати < жевати).

жґ: жґут.

жд: через випад *ь:* ждати з жьдати.

жѕ̇: жѕ̇ок.

жл: в жлукто (неясного походження), жлуктати (жлоктати).

жм: 1. через випад *ь:* жму з жьмѫ.

2. через перестанову: жмурити < mьź — пор. ст. б. мигнѫти, мьжати.

жн: через випад *ь:* жну з жьнѫ, жѫти.

жр: через випад *ь:* жрець з жьрьць.

§ 220 **З.**

зв: 1. п р а с л., напр.: звучати з звѫчати.

2. через випад *ъ:* звати з зъвати.

зг: згага (< sъ-gaga; $\sqrt{gag}$ — < $\bar{g}\bar{o}g$: gêg > жаг; geg > жеглъ; źig —) źьg —.

гз: в слові: эґоя.

здр: здріти зам. зр- < зьр, ст. б. зьрѣти.

зл: 1. через метатезу злото з прасл. *zolto, пл. złoto.

2. через випад *ъ:* зло з зъл-о.

зм: через випад *ь*, тільки в змій, змія, прасл. *зьмьjь (зьмии), *зьмьjа (зьмиіа).

зн: п р а с л., напр.: знати.

зр: через випад *ь:* зріти з зьрѣти.

§ 221 **Н.**

кв: п р а с л., напр.: квас; квік, квічати (срб. кве̋ка, кве̋-

тати); квочка, квокати (срб. кво̏чка, кво̏чати).

кл: прасл., напр.: класти, клясти клі̏ть; клонити.

км: через випад ъ: кметь з къметь.

кн: через випад ъ: князь з кънязь, книга з къ̏ига.

кп: через випад ъ: купити < къп, нім. Kebs.

кр: прасл., напр.: красти, крутити, круг, крити, краяти.

кит: тільки в китальт через асиміляцію *л* перед *т*, з нім. Gestalt.

§ 222 Л.

лв: тільки в львовий, Львів при ильвовий, Ільвів.

льн; тільки в льнувати при ильнувати.

§ 223 М.

мг: мгичка (при мигичка).

мж: черна випад *ь:* мжа, мжити з мьжа, мьжити.

мл: 1. в наслідок випаду ъ і зникнення *д* в мли̏ти з мъдлѣти.

2. через випад ъ в млин з ст. гор. нім. mull(n), що з лат. mol·na.

3. через випад *ь* і ѓ в мла з мьѓла.

мн: 1. через випад ъ: многий з мъногъ.

2. через випад *ь:* мнець з мьньць.

3. з мj: мняти з мjати, а це з мѧти.

4. через асиміляцію: мнук з внук, а це з вънукъ.

мр: 1. прасл, мріти, мрія.

2. через випав *ь:* мрець < мьрець,

3. перестанову: мружити < мжурити.

мст: через випад *ь:* мстивий з мьстивий.

мч: через випад *ь:* мчати з мьчати,

мш: через випад ъ: мшити з мъшити.

§ 224 П.

пл: 1. прасл., напр.: плавати, платити, плащ, плести, плід, плювати, площа, пляшка з лат. flasca.

пн: через випад *ь:* пну з пьну.

пр: 1. прасл., напр.: пра-дї̏д, правиј, прагнути; приятель, просити, простиј, прудити, прут; пряжити, прясти з прѧсти.

2. через випад *ь:* прати з пьрати.

пс: через випад *ь:* псувати, пса з пьс-

пт: через випад ъ: птах з път-

пч: діялект. пчола через випад ъ і асиміляцію з бъче-

л-, звич. бджола.

пт: тільки через випад *ь:* пшениця з пьшениця.

пх: через випад *ь:* пхати з пьхати.

пхн: через випад *ь:* пхнути з пьхнути.

§ 225 Р.

рв: через випад ъ: рвати з ръвати.

рд: в слові рдити ся.

рдж: в слові рджок.

ржс: через випад ъ: ржа з ръжа.

§ 226 С.

св: прасл., напр.: спат, світ, свекір, святий, свиня, свій, свербіти.

ск: прасл., напр.: скотина, скочити, скубти, скупий.

скв: тільки в сквара, сквира.

скл: через випад *ь* і *т* в скло з стькло, срб. скло, скляниця срб. скленица.

скн: скнїти через перестанову з къснїти, скнара.

скр: прасл., напр.: скрізь, скриня (срб. скрињa з лат. scrinium), скребти.

сл: 1. прасл., напр.: слабий, слава, слово, слухати, слїпий, слїд, слина, слива, слиж, сльота (срб. слота), слуга.

2. через випад ъ: слати з сълати.

3. через випад *т* і *ь:* слати з стьлати — стелити.

4. з групи *св* в слові слобода зам. свобода.

см: 1. прасл., напр.: смага, сміх, сміятись, смола смердїти.

2. через випад *ь:* сміти з сьміти.

сн: 1. прасл., напр.: снага (срб. снага), снїг, сніп.

2. через випад ъ: сну, сни, спити з съп-

сп: 1. прасл., напр.: спіти, спорий.

спр: сприт з фр. esprit через пд. spryt.

ср: через випад ь (ъ): срати з сьрати, срібло з сь(ъ)ребро.

ст: прасл., напр.: стати, старий, стїна, стидкий.

сс: через випад ъ: ссати з съсати.

стр: 1. прасл., напр.: страх, стрічка, стріха, стрий стрижень, стригти, стріла, строїти; струг, струк.

2. через метатезу: страж з *сторжа.

3. діялектично через розвій *т*. в старшій гр. *ср*: стрівати.

схн: через випад *ъ*: схнути з съхнути.

§ 227 Т.

тв: праєл., напр.: твій, творити, твердий.

тж: через випад *ъ*: ткати з тъкати.

ткн: через випад *ъ*: ткнути з тъкнути.

тл: через випад *ь*: тло з тьло, тліти з тьлѣти.

тм, тьм: 1. через випад *ь*: т'ма, тма, тмастий, тмити з тьм-

2. в слові тмин з рос. тмин при звичайнім кмин, кмін (g. кмону).

тн: через випад *ь*: тну з тьнж.

тр: 1. праєл., напр.: трава, три, трясти.

2. через метатезу: треба (<трѣба<*терба).

3. через випад *ь*: тру з тьржс, трина (срб. тр̈ина).

тх: через випад *ъ* і асиміляцію: тхір з дъхорь, чеське tchoř, і далі гр. усовується: хір.

Увага: Група *тч*: тільки графічна: тче = чче.

тхн: через випад *ъ* і асиміляцію *д* в *т* перед *х*: тхнути дъхнжти.

фл, фр: тільки в чужомовних словах: фльора, француз людова вимова: хльора хранцуз).

фј: тільки в фју, фјукати.

§ 228 Х.

хв: 1. праєл., напр.: хвала, хватати.

2. з *ф*: хвиля.

хл: 1. праєл., напр.: хлїб.

2. через метатезу: хлоп, пл. chłop, пор. рос. холоп.

хм: хмїль, хмара, хмурий.

хр: 1. праєл. напр: хрипти, хропти, хрін.

2. через метатезу: храм з ц. сл. храмъ (<хогт-).

3. хрест з krstъ.

хт: через випад *ъ*: хтїти з хътѣти.

2. через випад *ъ* і дисиміляцію: хто з къто.

§ 229 Ц.

цв: з праєл., *кв* перед палятальними: цвіт при квіт, квілити.

2. в чужім слові цвинтар з пл. cmentarz (лат. вульг. cimiterium < κοιμητήριον).

цьк: цькувати

цм: цмокати (ономат.).

цн: в позиченім з пл. цнота (cnota).

§ 230 Ч.

чв: чвал, чвалати, чвакати.

чк: чкурнути.

чл: через метатезу: член з сельъ.

чм: чмакати, чманїти, чмель, чмирь, чмих, чміль, чмутувати.

чх: через випад *ь*: чхати з чьхати.

§ 231 Ш.

шв: через випад *ь*: шво, швачка з шьв-

шк: а також *шкв, шкл, шкр* з первісних *ск, скв, скл скр*, у своїстих, і в чужих словах:

1. шкура, шкло, шкребти.

2. шкода (пл. szkoda ч. škoda, ст. гор. н. skado), школа (пл. szkola, л. schola), шкатула (in. skatola).

шл: 1. через випад ъ і асиміляцію *с* до наступного *лj*: шлю (теп. ч. до слати, ст. б. сълати, сълю).

2. в чужих словах: шлях, шлик.

шм: з групи *см*: шмарувати, шмаркати.

шн: з групи *сн*: шнур з нім. Schnur.

шп: в чужих словах з групи *сп*: шпада (ecп. spada, срб. і пл. szpada), шпиця з нім. Spitze.

шр: шрам пл. szram з нім. Schramme.

шт: 1. з давнішого *чт*, а це через випад *ь*: чьт: штити з чьтити, штирі з чьтыре.

2. в чужих словах з *st*: штамп іт. Stampo, штаба нім. Stab; штовхати нім. Stossen; штані (штани).

штр: з групи *стр*: штрикати.

§ 232. Увага. Приймепники *съ*, *въ*, *въз*, утрачуючи голосівку і прилучаючися до назвукових шелестівок другого члену зложения, творили нові шелестові ґрупи. В укр. *въ* і *въз*, переходячи в *у* і *уз*, цим

власне не становили назвукової групи з наступними шелестівками, а коли *въ* переходило в *в*, а *въз* в *с, з* і спадалося таким чином із споконвічн. *съ* (*с, з*), то могло сполучатися майже з усіма переліченими назвуковими групами. *С* залишалося тільки перед безголосими шелестівками (але свідок, срб. зведок пл. świadek, з съ-вѣдъкъ); перед *ч, ш, ж,* воно асимілювалося з ними в відповідні *ш, ж,* (щастя, шшити жжати), а перед голосними асимілювалося в ними в з (здоровиј< съдорвъ)

Шелестові групи в середині слова.

§ 233. 1. В наслідок відпаду або випаду *ь*, *ъ* старі отверті склади замкнулися. В цім разі в середині слова могли настати такі шелестові ґрупи, яких не буває в назвуку; тоді з таких ґруп до першого складу може стільки відійти шелестівок, щоб на початку другого залишилися ґрупи, що можливі в назвуку. Може ще й так бути, що в зложенні і з приймеником, другий член зложення має назвук, що його бракує в незложеному слові; напр., нема мкнути, мкни, бо група *мкн* — не може назвукувати слово, але буває вимкнути, замкнути, промкнути; в цім разі треба склад розділити на зам-кнути, вим-кнути, пром-кнути; само собою, коли середослівна ґрупа починається з *в*, що з попередньою голосівкою творить дифтонґ, то вона відходить до першого складу, напр.: вів-ca.

§ 234. Що-до *н, м, р, л,* коли вони визвукують склади, треба мати на увазі таку річ. Ще в праслов. носівки, що визвукували склади з попередньою голосівкою переходили в носові звуки або в прості довгі, напр.: ǫka, pǫto, pęть, lyko, таким чином в українськім носові тільки тоді можуть визвукувати склад, коли по них випадали *ь*, *ъ*, напр.: кінця з коньця, кінський з конський, сонливий з съньливъ.

Праслов'янське вискладове *r* через перехід *or, er,* в оро *ere* усовувалося з вискладу, напр.: борода < *borda, берег з *bergъ і залишилося тільки в рефлексах колишніх груп ъг, ьг, напр. торга (ген. від търгъ), в решті випадків вискладове *р* в секундарне через випад *ь*, напр.: борба з борьба, вірла з орьла ярмо з *jarьmъ, вечерній з *вечерьній, царство з царьство і т. под.

Праслов'янське вискладове l через перехід *ел, ол* в *оло* і *ьл, ъл* в *ов* усувалося з визвуку в складі; таким чином вискладове *л*, в укр. мові секундарне через випад *ь, ъ*, напр.: кілка з колъка (ген. від колъкъ). Козельця ген. від Козелець (Козьльць; Козелець зам. Козлець під упливом Козельця).

§ 235. 3. Прийменники *від* (*од*), *над, об, під, роз, ув, з* (<*съ*), що первісно визвукували на *ъ*, в зложенні перед шелестовими або групою шелестових втрачували кінцевий *ъ*, але перед деякими шелестовими ґрупами наголошених складів на місці колишнього ъ маємо *і* (рідче *о*): *віді-* (*оді-*), *наді-, обі-, піді-, розі-, уві-, зі-*.

Увага 1. Прийменник *без*, що визвукував на *з* ще часів перед історичних має *безо*-тільки в слові безо́днiј з *безъ-дънјіјь, срб. безадни. В словах беземс(т)ний, безецний форма *безе*-польонизом: bezecny (= безчесний <безчьстьнъјь).

Увага 2. Старе *от*(*ъ*) перед шелестівками перейшло в *од*, звідки *від*, перед *с* воно асимілюється в *ц* (оцсїсти), і перед *ш* в *ч* (вічшити), але звичайно пишеться замість *ц* і *ч* в цім разі *д*, бо форми *віц-віч-* виявляючися тільки в певних сполученнях, не виріжняються в свідомости, яко нормальні. Так само як і *д* перед *з* > ζ оζзивати) а перед *ж* > ζ̌ (віζ̌жати). Попри *від*-(*од*-) ми маємо *віді-, відо-*, що очевидно не може бути первісним; воно постало анальоґічно до *піді-, наді-*.

§ 236. Шелестові ґрупи в наголошених складах, що перед ними ми маємо замість *від, над-, об-, під-, роз-, ув-з*-(*с*-) форми *віді-, наді-, обі-, піді-, розі-, уві-, зі-*, такі:

бг (<гъб-): піді-бгати, розі-бгати, уві-бгати, зі-бгати.

бр (бьр-): віді-брати, наді-брати, обі-брати, розі-брати, уві-брати, зі-брати.

вј (<вьј-): розі-вју обі-вју, срб. обавијем.

гн (гън-): віді-гнати, наді-гнати, обі-гнати, піді-гнати розі-гнати, уві-гнати, зігнати і віді-гнути і т. д., але від-гнити ($\sqrt{\text{гн-}}$). сбр. одагнати.

гр: віді-грати, розі-грати, обіграти; віді-гріти, обігріти, піді-гріти розі-гріти, зігріти, але від-гризти, над-гризти, загризти і т. д.

дн (дън-): віді-днити, срб. одаднити.

др (дьр-): віді-драти, наді-драти, обі-драти, роэі-драти эідрати, срб. одадријати.

жд (жьд): підіждати.

жм (жьм-): піді-жму.

зв (аъв-): віді-затись, обі-затись, эі звати, срб. одаэвати

здр (зьр-): обі-адріти.

зл (аъл-): обі-алити, роэі-злити.

зн: обі-знати, роэі-знати, эі-знати, срб. обаэнати, заэнати.

зр (аьр-): обі-зрітися, срб. обаэрем.

јм (јьм-): віді-јмити, обі-јмити, піді-јмити.

јн: віді-јняти, обі-јняти, піді-јняти, по анал. з відій-мати, але від-н-я-ти і т. д.

јт (јьт-): віді-јти, надій-јти, роэі-јтись, уві-јти, эі-јти.

кл: віді-класти, обі-класти і т. д. і відкласти і т. д.

кр: наді-красти, обі-красти, роэі-красти, при над-крајати і т. д.

лл (льј-): віді-лляти, наді-лляти, обі-лляти, роэі-лляти, уві-лляти, эі-лляти.

мл: эі-мліти, обі-мліти.

мј, мн: роэі-мјати, эі-мняти.

мкн (мъкн-): роэі-мкнути, эі-мкнути.

мр (мьр-): обімру срб. обамрем.

мст, мшч (мьст-, мьшч-): віді-мстити,—мщати, эі-мстити.

мч (мък-): віді-мчати.

пл: піді-плечувати.

пр (пьр-): обі-прати; наді-прясти, обі-прясти; оді-пру.

пј, пн (пьн-): віді-пјасти,-пняти, піді-пјясти, роэі-пјасти, эі-пјясти.

пс (пьс-): роэі-псїти, эі-псїти.

пхн (пьхн-): роэі-пхнути, эі-пхнути, відіпхнути.

рв (ръв-): віді-рвати, наді-рвати, обі-рвати, піді-рвати, роэі-рвати, уві-рвати, эір-вати.

рн (рън-): уві-рнути, эі-рнути.

сл (съл-): віді-слати, наді-слати, обі-слати, піді-слати, роэі-слати, срб. одаслати.

сп (съп-): віді-спати, обі-спати, эі-спати.

сс (със-): віді-ссати, обіссати.

схн (съхн-): обі-схнути.

тк (тък-): обі-ткати.

тр (тьр-): роаі-стру, обі-тру, віді-тру.
ткн (тькн-): обі-ткнути, зі-ткнути.
тл (тьл-): зі-тлїти.
тн (тьн-): зі-тнути.
тхн (дъхн-): зі-тхнути.
Опріч того ми подибуємо паралельні форми:
обі-перти, піді-перти при о(б)-перти, під-перти; перші форми під упливом фором: обі-пру, піді-пру.
обі-терти при об-терти під упливом ф. обі-тру.
обі-тяти при об-тяти під упл. ф. обі-тну.
обі-ходити при об-ходити під упливом: обі-jти.
зі-ходити при сходити під упливом зі-jти.

Увага. Форми *зі-* аналогічно перенесено і на місце перед ґрупою *ст-*, напр. зі-ступити. Форми аустріч, ауспіти і т. ин. постали з фором аостріч, ао-спіти під упливом фором устріч, успіти і т. д.

Визвукові шелестові ґрупи.

§ 237. Визвукові шелестові ґрупи могли постати в українськім тільки, як зникли кінцеві ъ і *ь*. Теоретично всі шелестові ґрупи вискладово правильні, себ-то з убутною сонорністю, можливі; коли-ж по заникові кінцевих ерів мали постати ґрупи неправильні, себ-то з прибутною сонорністю, де визвукова шелестівка більшого відкриття, як попередня, то між ними розвивалися помічні (переходові) голосівки *ь* або ъ, що в сучасній стадії розвитку мовного виявляються як *е* або *о*, напр.: вепер з вепрь, вуголь з огль, свекор з свекръ, вогнь з огонь, сестер, відер, сосен, земель з сестръ, вѣдръ, соснъ, земль. Иноді по визвукових *в, м, н, р, л* в вискладовій ґрупі ми маємо розвій голосівки не перед ними, а по них, себ-то в абсолютнім визвуку, напр.: шво (з шьвъ), покормо Київ. п., човно, шатро, Павло і ин.

Помічне *е* являється перед *р, л, л'*, *н, н', с, т, т'*, коли попередня шелестівка не задньоязикова, напр.: ковдер, макітер, орел, посел, журавель, гумен, сосен, пісень, овес, вojен, рожен, овець, хребет (а перед *н'*, то і при попередній задньо-язиковій (діялектично): брехень, кухень, вогень) і перед *м*, коли попередня *ж, ч, ш*, напр.: корчем; в про-

тивнім разі, як і перед задньо-язиковими і губними *м, в.* з'являється *о*: вогонь, вікон, вихор, свекор, цукор, бугор; бајок, дощок; пасом, повісом, дратов, назов.

З теоретично можливих ґруп також не всі звичні, так, напр., ґрупи *-нк, -рк, -зк, -ск*, в речівниках подибуються рідко (з и р к, б р я з к, с п у с к), бо під упливом таких слів як млинок-млинка, гірок-гірка, разок-разка, пісок-піску і т. под., маємо: банок-банку, карок-карку, бурок-бурку, присмерок-присмерку, корок-корку, писок-писку, присок-приску і т. ин. Ґрупа *-зл* зовсім не подибується, бо колишнє *л* в ґрупі *-зл* прирівнялося до наростку *-ж*, напр.: мізок. Ґрупа *-рць* в іменовім відмінку подибується теж рідко, бо підлягає впливові слів на *-речь* (*-рьць*), як от: старець-рця, корець-рця, так і герець (при герць), перець і т. ин.; в родовім відмінку множ. маємо тільки серць, але від реберце відерце і ин. — реберець, відерець.

Хоч звуки *р, л, (л'), м, н*, ідучи в убутній сонорности, можуть творити нормальні вискладові групи *рл, рм, рн, льн, мн*, але у визвуку ми їх звичайно не подибуємо, опріч язика літературного в словах чужомовних (пор.: перел (род. мн.), штолень, терен або терно, жорен (род. мн.), фором (1552 р. Арх. ЮЗР. III, I, 79), кормо, Ромен (р. в. Ромна), гимна (гр. ὕμνος Кн. о Вѣрѣ, 81. XVIII в.).

Ґрупи *-кт* та *-кл, -зм, -тм* і инші неправильні, що ми маємо в новозапозичених чужих словах, існують тільки в устах інтеліґенції або на письмі, напр.: фрукт, бінокль фашизм, ритм і ин. В людовій мові група *-кт*, як ми знаємо, дисимілюється в *хт*, слова на *-зм* переходять в категорію женського роду: ф а ш и з м а, а инші неправильні ґрупи усовуються, опріч указаних способів, також переходом слів у категорію женського або ніякого роду. Ґрупи *-ств* і *-цтв* в родовім відмінку множини таких слів як ц а р с т в о, п р о р о ц т в о також існують тільки в літературнім язику.

ЗМІСТ.

Стор.

ПЕРЕДМОВА 3

ВСТУП . . . . . 5 — 35

I. Назва і *язиковий* обшир (5). II. Головні моменти в історії науки про український *язик* (14). III. Джерела до історії українського *язика* (20). IV. Письмо (28). V. Граматики й словники (31).

ФОНЕТИКА . . . . . 36 — 170

Фізіологія звуків і звукова система української мови . . . . . 36 — 91

Голосові звуки (41). Півголосові звуки (45). Шелестові звуки (46). Фонетичні комбінації (50). Сполучення голосівок (53). Склад (56). Дифтонґи (60). Палятералізація (61). Лабіялізація і лябіовелярізація (63). Асиміляція (64). Дисиміляція (67). Висота (68). Натужність (69). Тягліть (71). Тон і наголос (72). Фонетичні ґрупи. Ритмо (74). Фонетична еволюція (75). Фонетичні умови еволюції голосівок (80). Фонетичні умови еволюції шелестівок (88). Зміни в мові нерегулярні (85). Еволюції ненормальні (89). Причини фонетичних змін (89).

Індоєвропейська і праслов'янська фонетичні системи 92

Еволюція праслов'янських звуків в українськім. Вокалізом . . . . . 100 — 139

Прасл. *Ǫ і *ę (100). Прасл. дифтонґові сполучення *or, *ol, *er, *el (104). Прасл. *ъ і *ь (106). Прасл. *ě (117). Прасл. *a (119). Прасл. *e (121). Прасл. *o (125). Прасл. *i і *y (128). Прасл. *и (130).

Міна голосівок . . . . . 131 — 137

Міна голосівок в сполученні з сонантами (133).

Постання нових дифтонґів 137

Відпад і випад голосівки 138

Консонантизом . . . . . 139 — 170

Прасл. *k, *x, *g (139). Прасл. *p, *b, *v, *m (142). Прасл. *r, *l, *n, *t, *d, *s, *z (143). Прасл. *j (148).

Випад і відпад шелестівок 149

Розвій нових шелестівок 153

Дисиміляція шелестівок 155

Асиміляція шелестівок 156

Шелестові ґрупи . . . . . 157 — 170

Назвукові шелестові ґрупи (157). Шелестові ґрупи в середині слова (166). Визвукові шелестові ґрупи (169).